
3 1761 07017838 9

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

АРТИСТ

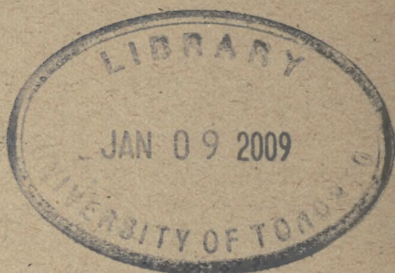
ПОВІСТЬ

ПЕРЕКЛАВ

ОЛЕКСАНДЕР КОНИСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня	Книгарня Наукового	Ukrainśka Knyharńa
с. з о. п.	Тов. ім. Шевченка	i Nakladńa
BERLIN W 62	у ЛЬВОВІ	850 Main Str.
Kurfürstenstr. 83	Ринок 10	Winnipeg Man. (Canada)

Автобіоґрафічна повість — то не автобіоґрафія. Це в першій лінії таки повість, твір штуки. Через те все те, що входить у неї з життя того, що її пише — все воно має свою вагу, та тільки другорядну. Життєписний матеріял такої повісти не все достеменнісінько мусить відповідати дійсному життю письменника. Важне тільки, щоб він підходив до будівлі, задуманої автором, щоб не псувала її цілости — ця суміш правди з видумками, та „Dichtung und Wahrheit," мовляв Ґете.

В Шевченка була думка, дати своїм «Артистом» малюнок страждальницького життя людини з долів суспільства, закріпощеної, але ж людини з божою искрою таланту, що рветься здійснити свою молодечу мрію, стати мисцем, і, як то часто буває: припадок, добрі люде — доводять його до воріт вимріяного світа, але ж той самий припадок, і знов таки люде та, головно, життєва непрактичність ведуть його до упадку. Це річ, яка на протягу віків безнастанно повторяється і вказує на те тільки, яким терням застелений шлях того

раба суспільних відносин — та який той шлях ховзький, якщо такому рабові вдасться на нього ввійти. Це Шевченковий задум, це та канва, на якій він виткав узір; до взору ж дало матеріял його *власне життя*. З нього взяв він туди все те, що підходило до взору — решту доробила фантазія поета.

До взору чудово вкладалося життя поета в Ширяєва, а далі «Карло Великий» — Брюлов, постать якого виткана щодо виразности нарівні з самим героєм повісти, Жуковский, Венеціянов, викуп із неволі, Штернберґ і, головно, незабутній добродій його, маляр Сошенко з Богуслава, устами якого веде Шевченко ціле оповідання, і далі життя на волі, зносини з приятелями, й багато, багато иньчих дрібничок, які кидають світло на його розвиток, світогляд і т. д. Решта — то вже видумка, що дає заокруглення цілій повісти.

Історик літератури, біоґраф Шевченка буде цікавитися тими життєписними подробицями; критик зверне на них увагу настілько, наскілько, при його аналізі повісти, вони сяк, чи так укладатимуться в рямки цілого твору, і з того боку буде їх оцінювати. Для читача матиме й одне і друге значіння, хоч, по правді сказати, українського читача більше цікавитимуть автобіоґрафічні риси, бо вони дають йому змогу створити собі хоч

приблизний образ великого Кобзаря з тих часів, пізнати його чуле серце, благородну душу, зазнайомитися з його тодішніми культурними й мистецькими інтересами та виловити хоч промінчик справжнього світла з тої темряви поглядів, які панували ще донедавна, наче б то Шевченкові не доставало освіти. «Артист» дає на ті закиди належну відповідь.

Через те й український читач менче звертатиме увагу на саму будову повісти, на манєру її писання, манєру, що панувала тоді в *московському* письменстві — повість писана по-московськи й належить до московського письменства —, і хоч при читанню, може, будуть його вражати її недостатки, то все ж він із великим зацікавленням її прочитає, бо з неї вигляне йому обличчя Шевченка, осяяне його *власним* світлом. Звичайно, що при тому всьому йому не важко буде замітити, що найдрібніщий лірочний віршик Шевченка, колинебудь ним прочитаний, без порівняння глибше вразив його душу, ніж це досить просторе оповідання.

Написав Шевченко «Артиста» в Новопетровському форті з кінцем 1856 р., коли режім там став уже легчий, і новий начальник, майор Усков, дозволив йому писати, хоч, що правда, нишком, та ще з умовою, щоб він писав по-

московському (українське слово могло накликукати більшу біду!). Повість появилася вперше в журналі «Кіевская Старина» в 1887. (книжка 1—3), а опісля у збірному виданню московських писань Шевченка в 1888. р., що теж появилося заходом «Кіевскої Старини» в Київі (Поэмы, повѣсти, разсказы, писанные на русскомъ язикѣ).

Досі друкувався «Артист» у перекладі на українську мову тричі. Найстарший (і найкращий) переклад належить *О. Я. Кониському;* він появився у львівській «Зорі» 1894 р., й опісля відбиткою в III. томі «Кобзаря», видання Ом. Огоновського («Художник» — автобіоґрафічна повість Т. Шевченка). Звідтіля його передрукувало видавництво «Вік» (Т. Шевченко: Повісти, Київ, 1901 р.) і Дмитро Дорошенко в повному виданню творів Шевченка («Художник» — автобіоґрафічна повість Т. Шевченка, Катеринослав, 1914 р.). Крім того, є ще переклад *Ю. Романчука* в його виданню творів Т. Шевченка («Артист» — повість автобіоґрафічна, Львів 1912 р.) і *Б. Лепкого,* теж у збірному виданню Шевченка («Артист» — повість автобіоґрафічна, Київ — Ляйпціґ, 1919 р.). Обидва останні видання з поясненнями.

До цього видання ми таки взяли переклад Кониського. Хоч він являється непов-

ним (може, це вина тодішніх львівських редакторів) — так за те в ньому мова дуже гарна, складня народня, і сам Кониський дуже старався підробитися під Шевченковий стиль. Але ж наше видання дечим ріжниться від дотеперішніх видань перекладу Кониського. В ньому пороблено, за иньчими редакторами, окремі розділи, подоповнювано пропущені місця — і, головно, вигладжено мову. Річ у тому, що в часах Кониського не було ще усталених висловів на деякі абстрактні тямки (захват, уявління . . .), він уживав силу неольоґізмів, які в мові не принялися, користувався подекуди московськими словами[1]) й т.д. — і редакція усунула всі ті недостатки.

Цікаво, що «Артист» появився гарним перекладом і на німецьку мову (Taras Schewtschenko — Der Künstler, Roman, übersetzt von Arthur Seelieb, Leipzig 1912). Переклад теж ізроблено з українського видання Кониського.

Василь Верниволя.

---

[1]) На зразок подаємо заміни декілька московських слів українськими: *художник* — артист, мистець, *прекраснійший* — дуже гарний, *обезображувати* — опоганювати, *зумити* — вразити, *баловство* — потурання, *восхит* — захват, *воображіння* — уява, *пойняти* — схопити й т. д. Стрічаються й польські слова, н. пр., *здання* — погляд, міркування, *виображіння* — уявління й т. д . . .

АРТИСТ.

I.

Свою блискучу артистичну карієру великий Торвальдсен[1]) почав від того, що вирізував задля тупоносих копенгаґенських кораблів орнаменти да тритони з риб'ячими хвостами[2]). Отак і мій герой свою хоч і не так блискучу, та вже не менше артистичну карієру почав від того, що молов у жорнах охру да мумію[3]) і скрашував підлоги, дахи да паркани. Безрадісний початок, безнадійний! Та чи багацько ж на світі вас, щасливих ґеніїв-мисців, що не так починали? Дуже, дуже на омаль. От, наприклад, хоч би в Голяндії: за час найблискучішої, золотої її доби — Остаде, Берґгем, Тенієр і ціла низка знаменитих мисців, опріч Рубенса й Ван-Дейка[4]), свої великі карієри починали й кінчали голодранцями. Та не по правді б було вказувати на саму тільки меркатильну[5]) Голяндію. Розгорніть Вазарі[6]) і там побачите таке самісіньке, коли ще не гірше. Кажу «гірше», бо тоді навіть політика намісників св. Петра вимагала прегарної

декорації, щоб засліпити натовп і затемнити єретицьку науку Вікліфа й Гуса[7]), що починали вже виховувати Лютра, того завзятущого Домініканина[8]). І тоді, кажу я, коли Юлій II. і Лев X.[9]) схаменулися й сипали золото кожному стрічному малярові й каменяреві, і тоді, за того золотого часу, пухли з голоду великі мисці, як от, наприклад, Корреджіо й Цампієрі[10]). Таке траплялося, на лихо, завжди, скрізь і доволі, часто там, куди тільки пробивалося божественне, животворне мистецтво. Трапляється таке саме і в наш освічений XIX. вік, хоч він і вік чоловіколюбства і всього, що йде на користь людям, і хоч він має спроможність одвести й захистити жертви «карающей богинѣ обреченныя»[11]).

За що ж, питаю я, оцим янголам втіленим, оцим репрезентантам живої чесноти на землі випадає така журлива, така гірка доля? Мабудь, за те, що вони янголи «во плоті».

Але ж таке міркування веде тільки до того, що оддаляє од читальника ту річ, яку я бажаю показати йому, наче на долоні.

Літні ночі в Петербурзі, трохи що не завжди, перебував я на вулиці, або денебудь по островах, а частіш за все на Академічному Набережжю. Це місце найбільш подобалося мені під ту годину, коли Нева[12]) спокійна і, немов те величезне дзеркало, одбиває на собі

величавий портик Рум'янцівського Музею[13]) з усіма подробицями, ріг сенатської будівлі й червоні занавіски в домі ґрафині Ляваль. Зімою довгими ночами оцей дім освічувався всередині, і червоні занавіски, наче вогонь, горіли на темному полі; мені раз-у-раз прикро було, що Нева закута кригою, вкрита снігом, а через те й декорація страчує свій сущий ефект.

Любив я ще влітку зустрічати схід сонця на Троїцькому Мості[14]). Чудова, величава картина! У творі дійсно мистецькому є щось привабливо-чарівне, куди краще, ніж сама природа — це ніщо більш, як підійнята душа мисця, божественна творчість. За те трапляються і в природі такі чудові яви, що перед ними поет-мистець паде ниць да тілько дякує Творцеві за солодкі хвилини, що причаровують душу.

Я часто любувався пейзажами Щедріна[15]); найпаче причаровував мене невеличкий малюнок «Портічі перед заходом сонця». Чарівний твір! Але ніколи він мене не причаровував так, як краєвид із Троїцького Мосту, дивлячись на Віборзьку сторону[16]) перед сходом сонця.

Раз якось, пораювавши з оцього нерукотворного малюнка, пішов я спочити в «Літній Сад». Завжди, коли мені доводилося бувати

в «Літньому Саду», я ніколи не з'упинявся в жадній з тих алєй, що оздоблені мармуровими статуями: вони робили на мене дуже недобре враження, найпаче чудернацький отой Сатурн[17]), що жере таку ж, як і сам, чудернацьку, власну дитину. Я завжди минав собі отих глевтякуватих[18]) богів та богинь і сідав спочити на бѐрезі озерця, та звідтіль і любувався прегарною ґранітовою вазою й величавого штибу[19]) Михайлівським замком.

Підходячи до того місця, де велику алєю перерізує поперечня, і де, оточений богами й богинями, Сатурн жере власну дитину, я трохи-трохи не спіткнувся на живу людину в брудному, демикитоновому[20]) халаті: вона сиділа на ведрі, саме проти Сатурна.

Я зупинився. То був хлопець чотирнацяти, чи п'ятнацяти літ[21]); він озирнувся й почав щось ховати за пазуху. Я підійшов близче до його і спитав, що він тут поробляє.

— Нічого я не роблю, — одповів він, засоромившись, — на роботу йду, та по дорозі зайшов оце в сад. — Трошки помовчавши, він додав: — Я рисував.

— А ке сюди, — кажу до його: — що там ти рисував?

Він досяг зза пазухи чвертку сірого паперу й полохливо подав мені. На папері був доволі гарно наведений нарис Сатурна.

Довго тримав я в руках рисунок той і любувався замурзаною тваррю автора. В незґрабному та худорлявому лиці його було щось вабливе, найпаче в очах його, розумних і тихих, буцім би в дівчинки.

— Чи ти часто ходиш сюди рисувати? — спитав я в його.

— Що-неділі, — одповів він, — а коли робимо де тутечки поблизу, то і в будень заходжу.

— Ти учишся малярства?

— Й живописі, — додав він.

— А в кого ж ти в науці?

— В живописця в покоєвого, в Ширяєва.

Я бажав розпитати в його ще деякі подробиці, але він узяв відро з жовтою краскою в одну руку, а в другу жовту ж таки витерту здорову щітку, і хотів іти.

— Куди ти хапаєшся?

— На роботу, а то я й так уже спізнився; прийде хазяїн, так перепаде мені.

— Зайди до мене в неділю вранці, та коли є в тебе ще які рисунки своєї роботи, так принеси мені їх показати.

— Добре, прийду; та де ж ви живете?

Я написав йому на його рисунку мою адресу, й ми розійшлися.

У неділю вранці я рано вернувся зі своєї цілонічної прогульки і в коридорі перед

дверми своєї світлички зустрів мого нового знайомого. Він був уже не у брудному демикитоновому халаті; на йому було щось таке, що скидалося на сіртук коришневого[22]) коліру, в руках у хлопця був здоровий суверток паперу. Я привітався до його і простяг до його руку. Він кинувся до руки, хотів поцілувати її. Я одвів руку. Мені соромно стало з його невольницької принижености. Я мовчки ввійшов у світличку, а він зостався в коридорі. Я скинув сіртук, надяг блюзу, запалив циґарку, а його все ще нема. Я вийшов у коридор, дивлюся — мого приятеля наче й не було. Я спустився вниз, питаюся у сторожа, чи не бачив хлопця? «Бачив», каже, «зі сувертком у руці вибіг на вулицю». Я туди: і сліду нема. Мене взяла журба: наче чогось дорогого мені не стало в мене. Нудився я до самої неділі й ніяк не спромігся вгадати, з якої речі так нагло втік мій приятель.

Прийшла неділя, в другій годині ночі пішов я на Троїцький Міст, налюбувався зі сходу сонця й рушив у «Літній Сад». Обходив усі доріжки, — нема мого приятеля. Хотів уже йти до господи, та згадав про Апольона Бельведерського, чи швидче пародію на Бельведерського бога[23]). Статуя його стоїть самітня біля самої Мойки[24]). Я туди: приятель мій тут саме.

Побачивши мене, він покинув рисувати й почервонів по самі вуха, наче дитина та, злапана за крадіжкою лагомини[25]). Я взяв його за руку, рука його тремтіла. Наче злочинця того повів я його і, привівши в павільон, загадав заспаному слузі подати нам чаю.

Як з'умів, приголубив я свого приятеля і, коли він заспокоївся, я спитав його, з якої причини він утік із коридору.

— Ви на мене розгнівалися, а я злякався, — одповів він.

— Не було в мене й на думці гніватися, а мені прикро стало з твоєї приниженостн. Тільки псн лижуть руки, а люде не повинні цього робити.

Таке міцне слово так уплинуло на мого приятеля, що він знову вхопив був мою руку. Я зареготав, а він спік рака і стояв мовчки, понуро.

Напившись чаю, ми розійшлися. На прощанню я сказав, щоб він неодмінно прийшов до мене хоч сьогодні, або хоч у ту неділю.

Нема в мене щасливої вдачі зразу вгадати чоловіка: за те маю нещасливу кебету швидко сприятелитися з чоловіком. Кажу: нещасливу, бо рідко коли таке швидке приятельство дурно минало мені, найпаче з одноокими та з дзизоокими. Оці одноокі та

дзизоокі дали мені себе тямити! Скілько не траплялося мені з ними сходитися, хоч би тобі одна між ними путяща людина: всі чисто — сама погань! А, може, це вже такий мій талан! . . .

Тричі тільки ще бачив я мого нового знайомого, а вже здружився з ним, вже й прилип до його, полюбив його. Справді таки в тварі його було щось таке, чого не можна не полюбити. Тварь його, зпершу негарна, що-години ставала для мене привабнішою. Аж є на світі отакі обличчя щасливі!

Я пішов просто до господи, боячись, щоб приятель мій не дожидався мене в коридорі. Що ж! Входжу на сходи, а він уже тут, на йому те саме коришневе сіртученя. Сам він умився, причесався, усміхається.

— Та з тебе — мовив я, — добрий скороход: та ж ти заходив іще до себе на кватиру; як це ти так швидко встиг?

— Я хапався, — одповів він, — щоб бути дома, доки хазяїн вернеться з церкви.

— А хиба хазяїн у тебе сердитий?

— Сердитий, і який . . .

— Злющий, хочеш сказати?

— Ні, не те що злющий, а скупий. Він виб'є мене, а сам радітиме, що я спізнився на обід.

Ми ввійшли у світлицю. На мольберті[26]) в мене стояла копія зі «Старика» Веляскеза[27]), що в ґалєрії Строґанова[28]). Гість мій прилип очима до малюнка. Я взяв у його з рук суверток, розгорнув його й почав роздивлятися. Тут було все, що опоганює «Літній Сад», починаючи від вертких богинь, що солодко усміхаються, і кінчаючи виродливими Гераклітом і Праклітом[29]); на сам кінець декілька рисунків із горорізьби, що оздоблює денеякі будинки: була тут і горорізьба з тих купідонів, що оздоблюють будинок архитектора Монферана на вуглі Фонарного переулка й набережжя Мойки.

Одно, що мене вразило в отих гірш ніж слабеньких нарисах, так це незвичайна похожість їх до ориґіналів, найпаче нариси Геракліта і Прakліта; вони були виразніші за свої ориґінали; правда, що виродливіші за їх. Але ж усе-таки на малюнки ті не можна було дивитись байдуже.

Я душею радів своїй знахідці. Мені тоді й на думку не прийшло спитати самого себе: що я, при моїх злиденних достатках, робитиму з оцим діямантом у кожусі? Правда, в мене й тоді мигнула була думка, але зараз же й потонула в приказці: «Бог не без милости, козак не без долі».

— Чому оце в тебе нема ні одного ри-

сунка одтушованого? — спитав я, вертаючи йому рисунки.

— Все оце я рисував уранці, до схід сонця.

— Значить, не бачив, як вони освічуються?

— Я ходив удень дивитися на них, тільки тоді не можна було рисувати, люде ходили.

— Ну, яка ж у тебе тепер думка: зостанешся в мене пообідати, чи йтимеш додому?

Він зо хвилину помовчав і, не підводячи очей, ледви чутно промовив:

— Я зостався б у вас, коли ласка ваша.

— А як же ти потім? Із хазяїном як справишся?

— Скажу йому, що спав на горищі.

— Ходімо ж обідати.

У мадам Юрґенс[30]) ще не було нікого з одвідачів тоді, як ми прийшли. Я був радий тому: мені б було прикро зустріти якенебудь прилизане обличчя чиновницьке, що без глузду усміхалось би, дивлячись на мого приятеля, — зовсім не галанця[31]).

По обіді була думка піти з ним до Академії та показати йому «Останній день Помпеї»[32]), але не все за раз. Замісць того, порадив йому йти гуляти на бульвар, або читати книжку. Він пристав до останнього, а я, щоб зробити йому испит, наказав читати

голосно. З першої сторони знаменитого романа Діккенса «Нікляс Нікльбі»[33]) я заснув, але ні автор, ні читальник не винні тому: я хотів спати через те, що вночі не спав.

Коли ж я прокинувся й вийшов до другої кімнати, в вічі мені приємно кинулася моя розгардіяшна робітня: ніде не видно було ні недокурків із циґар, ні попелу з тютюну; скрізь усе було поприбіране й виметене, навіть палітра[34]) зі засохлими красками, що висіла на гвіздку — і вона була вичищена і блищала, як скло. Спорудник цієї гармонії сидів біля вікна й рисував маску знаменитої натурщиці Торвальдсена, Фортунати.

Все оце було мені дуже приємно: услуги оці промовляли на користь його. Одначе, сам не тямлю, чому я не показав йому, що мені те подобається. Я поправив йому нарис, провів тіні, й ми пішли до «Капернаума» чай пити.

«Капернаум» — це просто ресторан «Берлін», на вуглу шостої «лінії»[35]) й Академічного перевулка; Капернаумом охрестив його, здається, Піменов[36]) підчас свого голінного студентства. За чаєм приятель мій розповів мені про своє життя. Сумне, журливе оповідання! Він розповів його так просто, ніже єдиної риски докору й нарікання! Доки не чув я його сповіді, я міркував: яким би ро-

бом поліпшити його виховання, а по сповіді — годі було й думати: він був крепак!

Мене так приголомшила оця сумна новина, що в мене зовсім зникла надія на що краще. Принаймні, з півгодини ми сиділи мовчки. Нарешті, він розбудив мене з мого оголомшення плачем. Я глянув на його і спитався, чого він плаче?

— Вам прикро, що я . . .

Він не договорив і залився слізьми.

Як спромігся, запевнив я його, що — ні, і ми вернулися до мене в господу. По дорозі зустріли ми старого Венеціянова[37]). Привітавшись, він пильно подивився на мого товариша і, добряче усміхаючись, спитався:

— Чи не буде і з цього художника?

Я одповів: і так, і не так. Він спитався про причину. Я нишком розказав йому. Старий задумався, міцно стиснув мою руку, і ми розійшлися. Венеціянов своїм поглядом і стиском руки моєї буцім докоряв мене за безнадійність. Я підбадьорився і згадав декого з мисців, учнів і годованців Венеціянова. І мені, правда, невиразно мигнуло щось, ніби надія та на обрію.

Увèчері, прощаючись зо мною, мій protégé попрохав у мене якогобудь естампика[38]), щоб зрисувати. У мене трапився один примірник, тоді тілько-що надрукований, Гер-

кулєс Фарнейський[39]), що виґравірував Служинський із малюнка Завярова, та ще Аполіно — Лосенка[40]). Я загорнув ориґінали в петергофський папір, додав італіянських олівців, напутив, як оберегати їх, щоб не були тверді, і ми вийшли на вулицю: він пішов додому, а я до старенького Венеціянова.

Не тут та й не до речі б було розмовляти тут широко про оцього чоловіколюбця-мисця. Нехай це зробить хто з сили-силенної його учнів, хто краще од мене знає сі його великодушні діла на ниві мистецтва.

Я розказав Венеціянову все, що сам знав про мою знахідку, і прохав поради, що мені чинити далі, щоб довести свої заходи до бажаного кінця. Він — у таких справах людина практична — не обіцяв мені й не порадив нічого певного; тільки порадив запізнатися з хазяїном мого знайди і, наскілько буде спроможно, впливати на поліпшення його жорстокого побуту.

Я так і зробив. Не дожидаючись неділі, а другого дня, ще до схід сонця пішов я в Літній Сад. Овва, не було там мого приятеля; на другий день — те ж само, на третій знов нема! Тоді я став на тому, щоб ждати, що скаже неділя.

В неділю вранці він прийшов. Питаю: чому його не було в Літньому Саду? Одповів,

що в їх розпочалася робота в Великому Театрі (тоді саме Кавос[41]) перероблював цей театр усередині), дак от із цієї причини й не можна йому більш навідуватися до Літнього Саду.

І цю неділю провели ми вкупі з ним. Увѐчері, прощаючись, я спитався: як звати і прозивати його хазяїна, коли він буває дома, коли на роботі?

На другий день я зайшов до Великого Театру й познайомився з хазяїном. Без міри вихваляв його трафарати й рисунки власного його компонування по стелях. Оцим то я й поклав міцні підвалини нашій знайомости.

Хазяїном мого приятеля був цеховий майстер живописного й малярського цеху: завжди було в його трійко, а инколи й більше замазурів — у димикитонових халатах; це його учні, а коли була потреба, він наймав поденно, а то й помісячно — одного або й десять костромськйх мужиків-малярів і склярів. Значить, у свойому цеху він не останній майстер, і по вмілости, і по грошві. Я помітив у його на стінах кілька ґравюр Одрана й Вольпата, а на комоді кілька книжок, і поміж ними «Подорож Анахарсіса Молодчого»[42]). Це мене підбадьорило. Але ж, ледви я здалека натякнув йому про поліпшення побуту його демикотонових учнів, його здивувала така

моя «дика» думка, і він почав мені доводити, що поліпшення ні до чого б більш не довело, хиба до власної погибелі їх.

На перший раз я не змагався, та й марно б було суперечити йому: люде матеріялістичні й нерозвинені, проживши свою вбогу молодість у бруді та в недолі, вилізши потім сяк-так на світ божий, не ймуть віри жадній теорії; до добробуту нема в їх инчих стежок, опріч тих, якими вони самі йшли; часто до таких ґрубіянських міркувань примішується ще більш ґрубіянське почуття: «коли мене не гладили по головці, так за що ж я гладитиму?»

Здається мені, що майстер живописного цеху не цурався отакого нелюдського почуття. Одначе перегодом мені поталанило вмовити його, щоб він не забороняв мойому protégé навідуватися до мене по святах і в будень, коли нема роботи, от, наприклад, зімою. Він хоч і згодився, але вважав це за потурання, що ні до чого доброго не доведе, хиба до погибелі.

Трохи-трохи він не вгадав.

II.

Минуло літо й осінь; прийшла зіма. Робота в Великому Театрі була закінчена. Театр одчинено, і чарівниця Таліоні почала свої чарівні штуки. Молодіж аж із сили вибивалася, а дідки дак просто казилися. Самі лишень матрони, суворі та голінні львиці, вперто закопилювали губи й під годину найзавзятіших оплесків зневажно промовляли: mauvais genre. А непідступні пуританки в один голос гукали: «Розпуста, розпуста, прилюдна розпуста!» А про те всі оці побожниці й лицемірки не проминали ні одної з вистав Таліоні. Коли ж якась знаменита артистка взялася бути Princesse Trabukon, так вони перші оплакували велику страту й ганьбили жінку за те, чого самі не спроможні були зробити, вживаючи всіх косметичних додатків.

Карло Великий (так звав небіжчик Василь Андрієвич Жуковскій[43]) теж уже небіжчика Карла Павловича Брюлова) безмежно любив усе красне мистецтво, яким би чином воно

не виявлялося. Отже до сучасного балєта він був майже байдужий; а коли й балакав про його, то так, немов про ту играшку цукрову. Щоб довершити свого тріумфу, Таліоні протанцювала качучу в балєті «Хітана». Того ж самого вечора розлетілася качуча по всій нашій Пальмірі [44]), а другого дня вона вже панувала і в палацах аристократії й по небагатих кутках коломенських чиновників. Скрізь качуча: і дома, і на вулиці, і в ресторані, і біля робітницького стола, і в обід, і за вечерею, — одно слово, всюди і скрізь качуча. А про вечорниці вже й казати нічого: там качуча стала неминучою потребою. Та це все байдуже: красі й молодости воно до лиця, а то й пристаркуваті матірки й батьки родин і ті туди ж! Це просто була недуга св. Віта [45]) під видом качучі. Батьки й матірки швидко схаменулися й повбірали в «Хітан» свою дітвору, що ледви починала дибати. Бідна дітворо! Скілько то ти сліз вилила через оту кляту качучу! За те ефект був до верху, — ефект, що дійшов до спекуляції. На приклад: нема в амфітріона свого карапуза [46]) — так щоб оздобити вечерниці, брали карапуза Хітана денебудь у позику . . . Свіжий переказ — а трудно йняти йому віри.

В самий розпал качучеманії одвідав мене Карло Великий (він любив провідувати своїх

учнів). Сівши на кушетці, він задрімав, а я мовчки любувався його розумною кучерявою головою. За хвилину він швидко підвів очі, засміявся і спитав мене:

— Знаєте що?

— Ні, не знаю, — одповів я.

— Сьогодня Губер (перекладчик Фавста) обіцявся достати мені білєт на «Хітану» . . . Ходімте!

— Коли так, кажіть нашому Лукіянові[47]) піти до Губера сказати, щоб достав два білєти.

— А чи не збігав би оцей хлопець? — промовив він, вказуючи на мого protégé.

— Ще й як збігає! Пишіть цидулку.

На шматочку сірого паперу італіянським олівцем Брюлов написав: «Достань два білєти. К. Брюлов.» Я до цього ляконічного посланія додав свою адресу, і Меркурій[48]) мій метнувся.

— Він у вас за модель, чи за слугу? — спитався Брюлов, вказуючи на двері, куди вийшов мій protégé.

— Ні те, ні друге, — одповів я.

— Обличчя його мені подобається: не крепацьке.

— І геть таки не крепацьке, а тим часом . . . — я не договорив і зупинився.

— А тимчасом він крепак? — договорив Брюлов.

— На лихо вгадали — крепак.

— Варварство, — промовив тихо Брюлов і загадався; помовчавши трошки, він кинув на долівку циґару, взяв капелюх і пішов, але зараз же вернувся і промовив:

— Я підожду його; хочу ще раз подивитися на його лице. — Запаливши циґару, він мовив: — А покажіть мені його роботу.

— Хто вам сказав, що я маю його роботу?

— Повинні мати, — сказав він рішуче. Я показав йому маску Ляокоонову[49]), малюнок викінчений, і зліпок Мікель-Анджеля[50]), тільки ще визначений. Він довго дивився на все те, властиво, тримав у руках, а не дивився. Святий його знає, на що він тоді дивився.

— А хто в його паном? — спитався він, підвівши голову.

Я сказав.

— Про вашого учня треба добре поміркувати. Лукіян обіцявся нагодувати мене ростбефом. Ось приходьте на обід.

Промовивши це, він дійшов до дверей і знов зупинився.

— Приведіть його колинебудь до мене . . . Прощавайте!

Він пішов.

Через четвертину години вернувся мій Меркурій і сказав, що «вони», цебто, Губер, хотіли сами зайти до Карла Павловича.

— А чи знаєш ти, хто це такий Карло Павлович? — спитав я.

— Знаю, — відповів він, — та тілько я його ніколи в вічі не бачив.

— А оце зараз?

— Хиба то він був?

— А вже ж він.

— Чом же ви мені не сказали, хоч би я був подивився на його, а то гадав собі, що це так собі, якийсь простий панок. Чи не зайде він іще коли до вас? — спитався він, трохи помовчавши.

— Не скажу, — одповів я й почав одягатися.

— Боже мій, Боже мій! Коли б мені на його хоч іздалека подивитися! Чи знаєте що? Коли я йду вулицею, все про його думаю, да, придивляючись до людей, шукаю очима, чи нема його між ними. Портрет його, кажуть, дуже похожий, отой, що в «Останньому дні Помпеї».

— Похожий, а ти й не пізнав його, коли він був тут. Та не сумуй! Коли до неділі він не зайде до мене, так у неділю ми підемо

до його; а доки що — ось на тобі білєт до m-me Юрґенс, бо я сьогодні дома обідатиму.

З цим словом я вийшов.

В майстерні Брюлова я застав В. А. Жуковского і М. Ю. ґрафа Вєльґорского[51]): вони любувалися невикінченим іще малюнком «Розпяття Христа». Образ цей малював Брюлов для лютеранської церкви Петра й Павла. Голова заплаканої Марії Магдалини була вже викінчена, і Жуковскій, дивлячись на цю чудову красу, що плаче, сам заплакав, обняв Карла Великого й цілував його, немов би змальовану ним красуню.

Часто траплялося мені бувати в Ермітажі[52]) з Брюловом. То було на блискучих лєкціях теорії живописі, і кожен раз лєкція кінчалася Тенієром, найпаче його «Казармою». Перед цим малюнком Брюлов довго простоював і, промовивши гарячий панеґірик знаменитому Флямандцеві, каже було: «Можна приїхати з Америки єдине на те тільки, щоб побачити один лишень оцей малюнок». Те саме можна тепер сказати про його «Розпяття», а про голову Марії Магдалини й поготів.

Після обіймання та поцілунків Жуковскій пішов до другої світлиці. Брюлов, побачивши мене, усміхнувся й пішов за Жуковским. Через пів години вони вернулися до майстерні. Брюлов підійшов до мене, усміхнувся

й каже: «Підвалини є». Тоді саме відчинилися двері і ввійшов Губер, одягнений уже не в інжинєрний мундур, а в чорний модний фрак. Ледви встиг він поклонитися, як до його підійшов Жуковскій, по-приятельськи стис йому руку і прохав прочитати останню сцену з «Фавста». Губер прочитав. Враження було повне. Поет нагородив поета поцілунком. Незабаром Жуковскій і Вєльґорскій вийшли, а Губер на просторі прочитав нам новонароджену «Терпсіхору»[53]). Брюлов потім мовив:

— Я ні за що не піду дивитися на «Хітану».

— Чому? — спитав Губер.

— Тому, щоб зберегти віру у твою «Терпсіхору».

— Цебто, як?

— Краще вірувати у прекрасну вигадку, ніж . . .

— Да ти хочеш сказати, — перебив його поет, — що мої вірші кращі від божественної Таліоні? Не то що мізинця, а навіть нігтя з її мізинця вони неварті . . . Присягаюся Богом! Еге! Трохи-трохи не забув: нині ми в Александра їмо макарони да стофато з лякріма хрісті[54]). Там будуть Нестор, Миша, і т. п., а вкінці і П'яненко. Ідемо?

Брюлов узяв капелюха.

— Ох, мені лихо ... Ледви-ледви не забув! — мовив Губер, виймаючи з кишені білєти: — ось тобі два білєти! А з театру до Нестора на біржу. (Так жартком прозвали літературні вечері в Кукольника.)

— Не забув! — одповів Брюлов і, надіваючи капелюх, дав мені білєт.

— І ви з нами? — спитався в мене Губер.

— І я з вами, — відповів я.

— Поїдьмо, — мовив Губер, і ми вийшли, а Лукіян, зачиняючи двері, пробубонів:

— От тобі й ростбеф!

Після макаронів, стофато да лякріма хрісті, товариство рушило «на біржу», а ми з Губером да з Карлом Великим пішли в театр. Ждучи увертюри, я любувався малюнками в театрі мого protégé. На всі орнаменти й арабески, що оздоблюють пляфон Великого Театру, він зробив малюнки по указці будівничого Кавоса. Про це переказав мені не він і не хазяїн його, а машиніст Карташов, що перебував раз-у-раз при роботах і ранками частував мого protégé чаєм. Я хотів був розказати Брюлову про це, але заграли увертюру, і всі, і вже ж і я, звернули очі на занавісу .... Увертюрі кінець. Занавіса затремтіла й підвелася: почався балєт. До качучі все йшло гаразд: публика поводилася, як і всяка добре вихована публика. Скоро ж

ударили кастанєти, усі зрігнули й затремтіли. Оплески, наче десь далеко грім, зпершу тихо залунали по салі, а потім голосніше, та голосніше, і коли скінчилася качуча, покотився грім оплесків. Добре вихована публика, а поміж нею й я грішний, немов дурману наїлися: ревуть, хто що попав: хто «браво», хто «da capo», хто тілько стогне, да руками й ногами працює! Після першого припадку глянув я на Карла Великого, а в його горопахи піт річкою ллється, працює він руками й ногами та, що духу є, гукає: da capo! Губер і собі. Я трошки перевів духа, та й собі у слід за вчителем.

Трохи-по-троху буря почала затихати. Чарівниця, покликана вдесяте, пурхнула на сцену, кілька разів ґраціозно присіла і зникла. Тоді Брюлов устав, обтер піт на собі і промовив до Губера:

— Ходімо на сцену, познайом мене з нею.

— Ходімо! — відповів Губер, раюючи.

Ми пішли за куліси. Там уже роївся цілий тиск поклонників; більша частина їх були лисини, окуляри та біноклі. Ми й собі примостилися до натовпу й не без труднації пропхалися до центру цього тиску. Господи, що там діялося! Наша чарівниця, ота порхлива, легенька, наче зефір, лежала в вольтерівському фотелі, роззявивши рота: ніздри

роздулися, наче в арабської коняки, а по тварі в неї текли патьоки поту, змішаного з білилами й рум'янами — буцім на весні каламутні рівчаки.

— Гидко! — промовив Карло Великий і рушив назад, я за ним, а бідолаха Губер, справді бідолаха, тільки-що висловив свій комплімент і, промовивши наймення Брюлова, озирнувся назад, а Брюлов зник! Не скажу, яким чином він виплутався з біди.

Зоставалася ще одна дія балєта, але ми покинули театр, щоб, як мовляв Брюлов, не псувати десерта капустою. Не відаю, чи після «Хітани» ходив він іще коли на балєт, але знаю, що про балєт він ніколи не розмовляв.

Вертаюся до мого героя. Почувши від Брюлова: «підвалини положено», моя надія почала набірати більш виразних форм. Я почав міркувати, чим би краще займати мого учня? Мої домашні пристрої нікчемні. Я гадав про античну ґалєрію: Андрій Григорович, доглядач ґалєрії — може, і згодився б, так же в ґалєрії статуї так освітлені, що малювати — річ неможлива. Довго я міркував, а потім, взявши 20 копійок, вдався до живого Антиноя[55]), натурщика Тараса, щоб він пускав мого учня до ґіпсової кляси тоді, коли там нема вчення. Так і сталося. Цілий тиждень він і обідав у клясі; змалював голову Люція

Вера, розпусного того підручника Марка Авреля[56]), та голову ґенія — твір Канови[57]). Потім я перевів його до кляси фіґур і наказав йому зрисувати на перший почин Антиноя з чотирох боків. За вільної години я приходив до його й підбадьорював жвавого працьовника фунтом ситниці да шматком ковбаси. Звичайний обід його був скибка чорного хліба з водою, та й то ще, як принесе Тарас води. Бувало, оце й я любую з бельведерського торсо[58]) та й не втерплю, сяду рисувати. Чудовий, взірцевий твір давньої скульптури! Не дурно ж то сліпий Мікель-Анджельо напомацьки любував із оцього шматка Геркулєса, що відпочиває. І чудно! Якийсь Ґерсеванов, списуючи вражіння зі своєї подорожі, так певно й по-мистецьки цінує педаґоґічний твір Мікель-Анджеля «Страшний суд», фрески богорівного Рафаеля[59]) й инчі знамениті твори зі скульптури й живописі, а про Апольона Бельверського каже, що це ніщо більш, як шматок мармуру. Чудно! Після Антиноя мій приятель змалював Ґерманіка й Фавна, що танцює. Одного прегарного ранку я привів його до Карла Великого. Захвату мого учня не списати: він раював, коли Брюлов ласкаво похвалив його рисунки. Я з-роду-віку не бачив людини, щоб була веселіша й щасливіша, як був він кілька день!

— Чи вже Брюлов завжди отакий добрий та ласкавий? — питався він кілька разів у мене.

— Завжди такий, — відповідав я.

— А ота червона світлиця — то його світлиця люблена?

— А вже ж.

— От як: усе червоне! Світлиця червона, канапа червона, занавіски по вікнах червоні, халат червоний, малюнок червоний. Усе червоне! Чи я побачу ще коли його так близько? Після того питання приятель мій починав плакати. Я не розважав його. Яка утіха, яка розвага може бути вища за оті щасливі, райські, за оті божественні сльози? «Усе червоне», — промовляв він удруге крізь сльози.

Червона світлиця була обвішана коштовною зброєю, здебільш — східньою. Крізь прозорі червоні занавіски просвічувало сонце. Я й звик до цієї декорації, та й то на хвилину вона мені вдарила в вічі, а про його вона лишалася незабутньою довіку. Зазнавши довгого і страшенного безталання, він усе забув: і мистецтво, і духове життя своє, і кохання, що отруїло його, і мене, щирого друзяку свого, і все-все забув, а червона декорація й Карло Павлович були останніми його словами.

Другої днини я зострівся з Карлом Павловичем; він спитав у мене наймення й адресу пана мого protégé, взяв візника й поїхав, промовивши до мене: «Заходьте ввечері».

Я зайшов до його.

— Це найбільша свиня в торжовських[60]) пантофлях! — такими словами озвався назустріч до мене Брюлов.

— Та в чому ж річ? — спитався я, спостерігши, про кого він говорить.

— Річ у тому, що ви завтра підіть до тієї амфибії[61]), нехай вона положить ціну за вашого учня.

Брюлов був не по собі. Довго ходив він мовчки по світлиці, нарешті, плюнув і промовив: «Вандалізм!»[62])

— Ходім нагору, — додав він до мене.

Ми мовчки пішли нагору, де була його книгозбірня, опочивальня й їдальня. Він звелів подати світла, попрохав, щоб я щонебудь читав у-голос, а сам сів кінчати свій рисунок сепією «Сонна одаліска»[63]) до альбома, здається, Владіславлева.

Спокійна наша праця тяглась, одначе, не довго: у Брюлова, знати було, що ще не йде з думки «свиня в торжовських пантофлях».

— Ходімо на вулицю, — промовив він, закриваючи рисунок.

Ми вийшли й довго вешталися по набережжі, а потім вийшли на «Большой Проспект».

— Чи він тепер у вас у господі? — спитався в мене Брюлов.

— Ні, — відповів я, — він не в мене ночує.

— Ну, дак ходімо вечеряти.

Ми зайшли до Делі. На свойому віку я таки доволі бачив усяких російських панів-поміщиків і дуків, і середньої руки, і хуторян. Бачив навіть і таких, що раз-у-раз перебувають у Франції та в Анґлії і з захватом розповідають про добробут там фармерів[64]) і мужиків, а в себе дома останню овечку грабують у мужика. Багацько бачив я отаких оригіналів, але не доводилося бачити такого оригінала — Росіянина, щоб у себе в хаті по-ґрубіянськи прийняв Брюлова! Цікавість дуже-предуже розібрала мене й довго не давала мені заснути: все я думав, та сам себе питав: що воно за «свиня — ота в торжовських пантофлях!» Цікавість моя, одначе, похолоднішала, коли другого дня вранці став я надягати фрак. Розважність узяла гору: вона повідала мені, що свиня та не така то цікава диковина, щоб ради її поступатися власним самолюбством, хоча справа вимагала великої жертви. Але ж от питання: «Ну, що

коли й я, у слід свого великого учителя, не видержу муки? Що тоді?»

Розкинувши трохи головою, я скинув фрак, надів своє щоденне пальто й пішов до старого Венеціянова. Він у таких справах людина практична. Йому, певне, не раз і не двічі траплялося сходитися з отакими оригіналами, і він виходив із честю.

III.

Венеціянов був уже за роботою. Він робив тушшю список із власного малюнка «Мати навчає дитину молитися Богу». Цей малюнок він призначив до альманаху Владіславлєва «Утренняя Заря».

Я висловив йому, з якої причини прийшов до його в незвичайну годину, і переказав адресу тієї амфібії.

Старий покинув роботу, одягся, і ми пішли на вулицю; він узяв візника, поїхав, а я вернувся до господи, де й застав уже мого щасливого й веселого учня. Веселощі і щастя його ніби щось охмарувало. Він скидався на чоловіка, що бажає поділитися з приятелем великою тайною, та боїться, щоб тайна його не зробилася явною. Поки я скинув пальто й надяг блюзу, я постеріг, що з моїм приятелем щось так, та не так.

— Ну, що новенького? — спитав я в його: — що ти робив учора ввѐчері? Як твій хазяїн?

— Хазяїн нічого, — відповів він, недоговорюючи, — а я, доки не полягали спати,

читав Андрія Савояра, а потім засвітив ту свічку, що мені наділили, й рисував.

— З естампу[65]) малював, чи так щонебудь?

— Так, — відповів він, червоніючи. — Я оце недавно читав Озєрова[66]); мені там сподобався «Ойдип у Атенах», так я спробував скомпонувати.

— Добре! Може, взяв зі собою ту композицію? А ке лишень, покажи мені.

Він досяг із кишені невеличкий суверток паперу, розгорнув його тремтливими руками й, подаючи мені, мовив:

— Не встиг пером обрисувати.

Це був перший його твір, який він одважився показати мені. Мені подобалася його скромність, або, певніше, боязливість; це певна прикмета таланту. Мені подобався і твір його своєю простотою: Ойдип, Антиґона, а геть далі — Полінейк, тільки три особи. У перших творах рідко коли трапляється такий ляконізм: на перші спроби завжди беруть чимало осіб. Молода уява не кладе собі меж, не скупчується в одно многомовне слово, в одну ноту, в одну рису: йому треба простору, воно ширяє, та, ширяючи, часто заплутується, падає й розбивається об твердий ляконізм.

Я похвалив його за вибрану ним сцену й порадив читати, опріч поезії, історію, й більш

за все й пильніш змальовувати гарні естампи, як от: Рафаеля, Вольпата, Пуссена[67]), Одрана.

— У твого хазяїна, — кажу я, — є й ті, й ці, от ти й рисуй за вільного часу. А книжок я тобі даватиму, — і дав йому кілька томів «Історії давньої Греції».

— У хазяїна, — мовив він, беручи книжки, — опріч тих, що висять по стінах, повнісінький портфель естампів, та він не дає мені зрисовувати з них: боїться, щоб я не попсував їх . . . Еге, — додав він, усміхаючись: — я повідав йому, що ви водили мене до Карла Павловича, . . . і показували йому мої рисунки, . . . і що . . . (тут він зупинився) і що вони . . . але ж . . . я й сам тому віри не йму.

— Що ж? — перебив я: — він не йме віри, що Карло Павлович хвалив твої рисунки?

— Не йме навіть віри, що я бачив Карла Павловича, а коли я став запевняти, що справді бачив, він вилаяв мене дурнем.

Він хотів іще щось казати, але ввійшов Венеціянов і, знімаючи капелюх, мовив усміхаючись:

— Нічогісенько не було! Пан — як пан. Правда, він мене, може, цілу годину продержав у передпокою, ну, да в них це звичайна річ. Що діяти: звичай — той же закон. Прийняв він мене в себе в кабінеті. Кабінет

— от не подобався мені. Правда — все коштовне, роскішне, прегарне, але прегарне по-японськи. Упервах я зняв бесіду про освіту взагалі, — найпаче про добродійність. Він мовчки довго слухав мене вважно, нарешті, перебив і каже: «Да ви висловте мені просто — чого ви з вашим Брюловом хочете від мене? Вже задав він мені вчора ласки, сущий американський дикун!» — та з цим словом як зареготе! Я був трошки засоромився, але зараз отямився й поважно висловив йому справу.

«Отак ви б давно сказали, а то філянтропія! . . , Яка там філянтропія! Гроші, й більш нічого!» — додав він самовдоволений. — «Так вам треба знати: яку я ціну положу? Чи так я вас зрозумів?»

«Справді так.»

«Так от вам моя остання ціна: 2500 рублів. Дасьте?»

«Дамо.»

«Він людина ремесна, неминуче потрібна при домі . . .» — ще щось хотів балакати, але я вклонився й пішов, і от я перед вами, — додав старий усміхаючись.

— Щирим серцем дякую вам.

— Щиро й я вам дякую, — мовив він, міцно стискаючи мою руку. — Ви дали мені нагоду хоч щонебудь зробити на користь нашого прекрасного мистецтва й побачити чу-

дака, що нашого великого Карла називає американським дикуном.

Венеціянов добродушно засміявся, і потім мовив:

— Я дав свою лепту, тепер справа за вами, а коли не буде вдачі, я подамся до анґлійського клюбу. Прощайте!

— Ходімо разом до Карла Павловича, — мовив я.

— Не піду, і вам не раджу. Пам'ятайте приказку: «не в пору гість — гірш Татарина» . . . . у мисців тим паче, та ще вранці! Це гірше цілої орди татарської.

— За сьогоднішній ранок ви примушуєте мене червоніти, — промовив я.

— З якої речі? Ви вчинили, як подобає сущому християнинові. Ми визначили години для праці і спочинку, але на добре діло нема призначених годин. Ще раз дякую вам щирим серцем за ваші сьогоднішні провідини. До побачення! Сьогодні ми обідаємо дома. Приходьте! Та коли побачите Бельведерського, приведіть і його. (Бельведерським звав він Апольона Миколаєвича Мокрицького, ученика Брюлова й загарливого поклонника Шіллєра[68]).

Попрощавшися з Венеціяновом, пішов я переказати Карлові Павловичеві вислід власної дипльоматії. Але ж навіть Лукіяна не

знайшов. Ліпін, спасибі йому, визирнувши з пекарні, повідав, що вони пішли до портика. (Портиком звали ми будівлю за Академічним Садом, де були робітні Брюлова, барона Клодта, Зав'ервайда й Басіна[69]). Я в портик — і там нема. Ідучи повз крамниці Давіцетті[70]), я помітив біля вікна кучерявий профіль Карла Великого. Побачивши мене, він вийшов на вулицю.

— Ну, що? — питається.

— Де ви сьогодні обідаєте? — спитав я.

— Не скажу, а хиба що?

— А ось що, — кажу я: — ходім обідати до Венеціянова, він вам порозповідає про амфібію такі дива, яких ви, запевне, ніколи не чули, та й не почуєте ніколи.

— Гаразд! Ходімо, — відповів він, і ми рушили до Венеціянова. За обідом Венеціянов розповів нам подробиці своєї подорожі, і коли дійшла бесіда до американського дикуна, всі ми зареготали, і обід скінчився гомеричним реготом.

Між Великим і Середнім Проспектом, в сьомій лінії в домі Кастюріна товариство «Поощренія художниковъ»*) наймало велику кватиру своїм п'ятьом пансіонерам. Опріч світлиць, що займали пансіонери, там було

*) заохоти мисців

ще дві салі для вчення; салі були оздоблені античними статуями Венери Медічейської[71]), Апольона, Ґерманіка і ґрупи ґлядіяторів. От до цього захистку, замісць ґіпсової кляси під оком натурщика Тараса, я гадав повернути свого учня. Там був іще людський кістяк, а спізнати кістяк йому неминуче треба було, тим паче, що він із пам'яти рисував анатомічну статую Фішера[72]), а про кістяк нічого ще не тямив. З такою думкою вдався я до секретаря товариства В. І. Григоровича[73]), пішов до його на другий день після обіду в Венеціянова і прохав дозволити мойому учневі ходити вчитися в пансіонерських салях товариства. Григорович ласкаво, замісць білєта, дав мені цидулку до мисця Головні, що жив укупі з пансіонерами наче б то старшина.

Не треба б мені зупинятися на такій мізерній людині, як отой Головня, але ж такі люде взагалі рідко трапляються, а поміж мисцями й поготів, так я повідаю дещо про його.

Різько змальована фіґура Плюшкіна[74]) — бліда перед антимисцем Головнею! У Плюшкіна була, принаймні, молодість, значить, і радощі, хоч неповні, не ті радощі, що ликують, а все ж таки радощі, а от у цього бідолахи нічого й похожого не було на молодість та на радість. Він був на пенсії в това-

риства «Поощренія художниковъ». Коли на основі програми Академії він на конкурс на другу золоту медалю мусів малювати «Адама й Єву над трупом свого сина Авеля», йому треба було жіночого моделю, а в Петербурзі розжитися на модель нелегко: головна річ — не дешево можна достати. Головня розкинув головою і вдався до щедрого мецената мисців і тодішнього голови товариства, до Кікіна, просячи запомоги, цебто, грошей, щоб наняти натурщицю. Взявши від Кікіна сотню рублів, він зашив їх у матрац, а первостворену красуню змалював з тієї ляльки, що малярі-живописці уживають для драпіровки. Хто знає, яку велику вагу для молодого артиста має золота медаля, той зрозуміє огидливу душу молодого скнарі. Перед ним Плюшкін — просто марнотратник.

До цього морального виродка і вдався я з запискою Григоровича і з моїм прекрасно-моральним знайденятком. На перший раз я сам узяв із шахви кістяк, посадив його на стілець, надавши йому виду найголіннішого гуляки. Визначивши легенькими рисками загальне положення кістяка, я наказав свойому учневі намалювати подробиці. Через два дні я з великою втіхою рівняв його рисунок до анатомічних літоґрафованих рисунків Басіна і спостеріг, що подробиці в його вийшли ви-

разніше й вірніше. Але тут, може бути, винно те скло, через яке я дивився на свого знайду: може, воно прибільшувало. Так уже як там воно було, а мені його рисунок сподобався.

Він рисував далі кістяк, надаючи йому ріжних становищ, і з ласки натурщика Тараса зрисував статую повішеного Апольоном Марзія. Усе йшло гаразд, своєю чергою. Своєю чергою минала зіма й наближалася весна. Учень мій очевидячки почав хиріти, зблід, став чогось журитися.

— Що оце з тобою? — питав я його: — чи ти дужий?

— Дужий, — одповідав він журливо.

— З якої ж речі ти плачеш?

— Я не плачу, я тільки так.

Так, а сльози річкою ллються в його з очей гарних, да виразних. Жадним чином — не можна було мені вгадати, щд з ним; починав уже я думати, що, може, часом чи не Амурова стріла вразила його молоде серце непорочне. Аж ось, одного ранку, майже весняного, він розказав мені, що не можна вже йому що-дня ходити до мене через те, що від понеділка розпочнуться роботи, і він повинен буде скрашувати паркани.

Я, як умів, підбадьорив його, але про заходи Карла Павловича — ні телень, більш

через те, що й сам я не відав нічого такого, на що б можна покладати надію.

У неділю навідався до його хазяїна, гадаючи, чи не можна йому, замісць мого учня, взяти простого маляра-лякерника.

— Чом не можна? Можна, — одповів хазяїн: — доки ще не розпочалися живописні роботи, а тоді вже годі . . . Вибачте: він у мене рисувальник, а самі, здорові, тямите, що значить рисувальник у нашій роботі . . . Але як вам здається, чи спроможеться ж він постачити, замісць себе, робітника?

— Я постачу.

— Ви? — спитався хазяїн, дивуючись. — Да з якої ж речі? Яка вам користь, що ви заходитесь?

— Так собі! — одповів я: — просто знечевля, собі на втіху.

— Гарна втіха: безбач розкидати гроші. Мабуть, у вас їх і кури не дзьобають, — мовив він і, усміхнувшись, самовдоволений спитав у мене:

— От, наприклад, за портрети що ви берете?

— Всяково, як до портрета, — одповів я, вгадуючи, до чого він річ веде: — от як би з вас, так більш сотні не візьму.

— Е, ні, батечку; по сотні карбованців

беріть із кого инчого, а з мене, коли б узяли десяток, то б це — сюди й туди.

— Краще ми зробимо ось як: — мовив я, простягаючи до його руку: — одпустіть до мене місяців на два вашого рисувальника, от вам і портрет буде.

— На два! — промовив він, міркуючи: — на два багацько буде, не можна, а от на місяць — нехай.

— Нехай і на місяць, — одповів я, і ми, буцім ті баришники, перебили руки.

— Коли ж почнемо? — спитався він у мене.

— Про мене, хоч і завтра, — одповів я, надягаючи капелюх.

— Куди ж це ви? Без могоричу не можна.

— Дякую вам! Нехай уже, як скінчу, тоді й могорич. Прощавайте!

— До побачення!

Один місяць на волі, між довгими роками неволі — хиба це багацько значить? Те саме, що в мірці маку — одно зернятко! Увесь отой щасливий місяць приятель мій радував мене. Його молоде да виразне лице ссяло такими ясними радощами, таким повним щастям, що я, нехай уже Бог простить, завидував йому. Убога, але чепурна одежа його здавалася мені модною; навіть фризова його шинеля здавалася мені баєвою, найкращою бає-

вою. У m-me Юрґенс за обідом ніхто не позирав косо ні то на його, ні то на мене. Значить, не сам я бачив таку переміну. Раз якось у отакий щасливий день ішли ми до m-me Юрґенс і на Великому Проспекті зустріли Карла Павловича.

— Куди це Бог несе? — спитав він у нас.

— До мадам Юрґенс, — одповів я.

— То й я з вами. Мені щось оце нараз їсти захотілося, — мовив він і взяв із нами у третю лінію.

Карло Великий любив у-ряди-годи навідатися до m-me Юрґенс: йому подобалася не сама привітна Юрґенс, не служниця її Олімпіяда, що була в небіжчика Петровського[75]) за модель на Агарь, йому — як сущому мисцеві, подобалося наше ріжноманітне товариство. Тут можна було побачити і вбогого працьовника, урядовця з сенату в одним одному, не дуже то елєґантному віцмундурі, і студента з університету, худорлявого і блідого, що ласував обідом за гроші, на які розжився в заможного бурша-гуляки за переписування лєкцій Фішера. Чимало й чимало можна було тут побачити такого, чого не побачиш ні в Діма, ні в Сан-Жоржа[76]).

M-me Юрґенс одводила йому стіл ув окремій світлиці й давала якунебудь особливу страву, зготовлену на-швидку, але він, як

сущий соціяліст, завжди цього цурався. Одначе тепер звелів злаштувати стіл ув окремій світлиці на трьох чоловіка й післав Олімпіяду до Фокса принести пляшку Джаксона[77]).

Юрґенс землі під собою не чула, так бігала, так метушилася, що трохи була не здерла з голови новий парик укупі з чепчиком, коли нагадала собі, що ради такого дорогого гостя треба надягти кращого чепчика.

Брюлов для неї справді дорогим гостем був. Від того самого дня, як він зайшов до неї вперше, столовників почало більшати в неї що-дня, да все не-аби-які: не голота яка, як ото артисти, студенти та 20.-копійкові сенатські урядовці, а такі люде, що їм треба і пляшку Медоку[77]) й якогось незвичайного бефштексу. Натуральна річ: коли платять четвертака[78]) за те, щоб подивитися на даму з Амстердаму, так чом же не заплатити 30 копійок за те, щоб подивитися на Брюлова? Мадам Юрґенс це розуміла, й як мога скористовувалася з того.

Учень мій мовчки сидів за столом блідий. Мовчки випив він чарку Джаксона, мовчки стис руку Карла Великого, мовчки прийшов і до господи і, не роздягаючись, упав на долівку і проплакав увесь останок днини й цілу ніч.

IV.

Ще цілий тиждень був перед нами, доки мала була скінчитися його воля; але другого дня після отого обіду він згорнув свої рисунки і, не промовивши до мене ні слова, вийшов за двері. Я думав, що він пішов, як звичайно, в сьому лінію, і не спитав його, куди він іде. Прийшов обід, а його нема; і ніч прийшла, а його нема. Я злякався й не тямив, що й гадати. Вернувся він уже на третій день увѐчері незвичайно блідий і збентежений.

— Де це ти був? Що з тобою? Чи дужий? Чи, мабуть, нездужаєш? — питаю в його.

— Нездужаю, — ледви примовив він.

Я послав сторожа за лікарем Жадовцевом, а сам узявся роздягати його та класти на постіль. Він, наче та дитинка тиха, слухався. Жадовцев помацав живчика й порадив мені вирядити недужого до шпиталю, бо, каже, гоїти гарячку дома з нашими обставинами — небезпечно.

Я послухався, й того ж таки вечора одвіз свого бідолашного учня до шпиталю св. Марії Магдалини. Дякуючи лікареві Жадовцеву, недужого взяли до шпиталю, не вимагаючи приписаних формальних заходів. На другий день я дав звістку хазяїнові про оцю пригоду, і він уже справив усі приписані формальности.

Я провідував його що-дня по кілька разів. Кожного разу, коли я виходив зі шпиталю, туга брала мене все більш та більш. Я так привик до його, так із ним сприятелився, що без його не тямив, де й подітися. Піду оце було на петербурзьку сторону, заверну в Петровський Парк, вийду до дач Соболєвского, та й знов назад до шпиталю . . . А він усе ще горить, наче в вогні. Питаю в доглядачки: чи не приходив до себе? «Ні!» Заговорюється? «Все одно: червоний та червоний». А більш нічого? «Нічого». Я знов на вулицю. Переходжу через Тучків Міст, виходжу на дачі Соболєвского і знов до шпиталю.

Отак минуло вісім день. Дев'ятого дня він прийшов до пам'яти. Коли я підійшов до його, він подивився на мене так пильно, виразно, сердешно, що я й до віку не забуду того погляду! Хотів він щось промовити, та й не спромігся; хотів простягти до мене руку, та тілько заплакав. Я пішов собі.

У коридорі зустрів я чергового лікаря; він повідав мені, що небезпека минула, молода сила взяла гору.

Заспокоєний добрим лікарем, я вернувся до господи. Запалив циґару, вона щось погано куриться, я кинув її й пішов на бульвар. Усе щось не по мені, все мені чогось бракує. Я пішов у Академію; зайшов до Карла Павловича — його нема в господі. Виходжу на побережжя, аж він стоїть собі біля величезного сфінкса й дивиться, як по Неві, що вже визволилася зпід криги, пливе човник із веселим товариством, а за ним простягається тонесенька срібна доріжка.

— Ви були в майстерні в мене? — спитався він, привітавшись.

— Ні, не був.

— Так ходім.

Ми пішли мовчки. В майстерні сидів Ліпін. Принісши палітру зі свіжими красками, він сидів на вигідному фотелі й любувався портретом В. А. Жуковского, на котрому ще не позасихало підмальовування. Коли ми ввійшли, Ліпін зіскочив, засоромився, наче школяр той, що його саме зловлено на гарячому вчинку.

— Сховайте палітру, я сьогодні не малюватиму, — мовив Брюлов до Ліпіна, сівши на той самий фотель; принаймні, з пів години

мовчки дивився він на свою роботу, а потім каже до мене:

— Треба, щоб погляд був м'ягчий; його вірші такі м'які, солодкі . . . Чи правда?

І, не діждавшись моєї відповіди, мовив:

— А чи знаєте ви, на що піде оцей портрет?

— Не знаю, — відповів я.

Ще минуло мовчки хвилин десять, потім він узяв капелюха і промовив:

— Ходім на вулицю, я розкажу, на що я малюю цей портрет.

Вийшовши, він каже:

— Ні, я передумав, про такі речі до свого часу не розповідають; — і жартовливо додав: — та я певен, що ви не цікаві.

— Коли ви того бажаєте, — відповів я, — так нехай воно лишиться загадкою для мене.

— Але тільки до другого сеансу[79]). А що, як ваш protégé? Краще йому?

— Почав приходити до пам'яти.

— Значить, небезпека минула?

— Принаймні, так лікарь каже.

— Ну, до побачення! — мовив він, подаючи мені руку. — Зайду до Гільберґа. . . . Навряд він, горопаха, одужає, — додав Брюлов журливо, і ми розійшлися.

Мене занадто заінтересував отой загадковий портрет. Я здалека вгадував, на що

його призначено; дуже-предуже бажав я запевнитися, чи не помиляюся, одначе в мене досить було хоробрости, що я навіть не натякнув Брюлову! Правда — одного чудового ранку я зайшов до Жуковского, ніби того, щоб полюбуватися сухими контурами Петра Корнеліюса й Гесса[80]), справді ж, зайшов я з думкою, чи не довідаюся часом чого від його про той портрет. Але ж я помилився. Кленце, Вальгаля, Пінакотека і взагалі Мінхен[81]) забрали цілий ранок; навіть про Дісельдорф не було згадки, а портрета просто буцім і на світі не було! Вічнопам'ятний Василь Андрієвич із захватом хвалив німецьке мистецтво; хвалу його перебив ґраф М. Ю. Вельґорскій, що зараз же прийшов до його. Жуковскій, вказуючи на мене, промовив до його:

— Ось хто винен, він спричинив вам клопоту.

Ґраф із почуттям стис мою руку. Ще як прийшов слуга і промовив наймення невідомого мені «превосходительства», дак я тоді приміркував собі був відповідь. Але ж спостеріг, що моя гадка не до ладу буде. Я поклонився й пішов, як кажуть, піймавши облизня.

Тим часом молода сила брала своє. Мій учень, наче той велетень у казці, оживав і

набірався сили не днями, а годинами. Пролежавши два тижні на гарячку, він потім за тиждень став на ноги й ходив, правда, обпіраючись на ліжко. Одначе, був він такий сумний та невеселий, що я не вважав на заборону лікаря розмовляти з ним про абстрактні речі й якось спитав його:

— Ти видужуєш? Невже тобі не весело? Чого ж сумуєш?

— Я не сумую, мені весело, але сам не тямлю, чого я бажаю . . . я хотів би читати.

Я спитався в лікаря, чи можна йому читати.

— Ні, не треба, а чого серіозного й поготів.

— Що ж мені з ним діяти? Бавитися з ним я не можу, а більше нічим мені помогти йому.

З отакою важкою думкою згадав я «Перспективу» Альбрехта Дірера[82]), що я колись учив-учив тай покинув, не дійшовши до пуття. І чудно: згадав я плутанину Альбрехта Дірера, а зовсім забув про гарний підручник лінійної перспективи нашого професора Воробйова. Рисунки до цього підручника були в мене в портфелі, правда, не впорядковані. Я зібрав їх і, порадившися з лікарем, віддав їх свойому учневі вкупі з циркулем і трикутником і тут же проказав йому першу лекцію лінійної

перспективи. Другу і третю лєкцію не треба вже було йому виясовувати, бо він так швидко одужував і добре розумів математичну науку, хоча не знав чотирох правил аритметики.

Лєкції перспективи скінчилися. Я прохав старшого лікаря випустити мого учня зі шпиталю, але він довів мені, що йому треба ще цілий місяць перебути під лікарським доглядом, доки цілком не одужає. Мусів я згодитися, хоч і щеміло на серці в мене.

За ввесь той час часто траплялося мені зустрічати Карла Павловича, двічі, чи тричі бачив портрет Жуковского. Розмовляючи з Брюловом, помічав я ненарочиті натякання його на якусь тайну, але й сам не тямлю, чому я одводив у розмові його одвертість. Наче я чогось боявся, а тим часом майже вгадував ту тайну!

І вона незабаром стала явною. Рано-вранці 22. квітня 1838. р. приходить до мене власноручна записка В. А. Жуковского. Пише він: «Завтра по одинацятій годині приходьте до Карла Павловича і ждіть мене там; ждіть неодмінно, хоч би як я пізно приїхав. В. Жуковскій. P. S. Приведіть і його з собою».

Слізьми облив я оцю святу записку! Я стис її в кулаці, в кишеню не положив, боячись, щоб не згубилася, і побіг до шпи-

талю. Придверник мене не пустив, кажучи: «Ще рано, пане-добродію; недужі ще сплять». Це мене трохи охолодило, я взяв із кулака записку, розгорнув її, перечитав її трохи що не за складами, знову згорнув бережко і поклав у кишеню, да повагом і пішов до господи, дякуючи в душі придверникові за те, що він не пустив мене.

Давно, дуже давно, ще в школі, нишком од учителя читав я знамениту «Перелицьовану Енеїду» Котляревського і . . .

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє[81]).

Оці вірші так глибоко вкоренилися мені в пам'ять, що й тепер, промовляючи їх, я часто прикладаю їх до діла. Вони прийшли мені на думку й тоді, як я вертався додому. Справді: чи був же я певен, що ота свята записка відноситься до його справи? А вже ж ні: тільки серце чуло, але ж серце часто помиляється. А що як би воно й на цей раз помилилося? Яке б то велике лихо заподіяв я, та ще кому: найдорожчому мені чоловікові. Я аж злякався цієї думки!

За оцю довгу добу я разів із двацять підходив до дверей Карла Павловича й не тямлю, чого з якимось острахом вертався назад. Подзвонив я, прийшовши у двацять перше. Лукіян визирнув із вікна й мовив:

«Нема їх дома». У мене наче ґора спала з пліч; буцім я вчинив якесь величезне діло. Нарешті, я зітхнув спокійно.

Бадьоро виходжу я на третю лінію і стріваю Карла Павловича. Я ні в сих, ні в тих. Хотів навтікача, але він спинив мене, питаючи:

— Чи ви одержали записку Жуковского?

— Одержав, — ледви чутно відповів я.

— Добре! Приходьте ж завтра в годині одинацятій. До побачення . . . Еге! Коли можна, приведіть і його з собою.

— Ну, — подумав я, — тепер уже певна річ, одначе ж

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє.

Минуло кілька хвилин, і оця мурда наука парою вилетіла з моєї дуже непрактичної голови. Мене обгорнуло непоборне бажання привести завтра до Карла Павловича мого хворого. Але чи позволить лікарь? От питання! Щоб відповісти на його, я пішов до лікаря: він був у своїй господі. Я розповів йому, чого прийшов. Він розказав мені кілька таких фактів, де несподівані радощі, або горе спричинювали божевільство. «Тим паче», — додав він, — «що ваш protégé ще не зовсім видужав із гарячки». На такі доводи — нема що ка-

зати. Подякував я лікареві за пораду, поклонився й рушив на вулицю.

Довго топтав я вулицю. Було на думці зайти до Венеціянова, чи не почую від нього чого певного. Але було вже не рано, за північ, а він не те, що наш брат-бурлака, — значить, нема що гадати, щоб до його опівночі заходити. А чи не піти б мені на Троїцький Міст, полюбувати, як сонце сходить? Але ж до цього мосту не близько, а я почував себе притомленим. Чи не краще буде мені біля оцих величезних сфінксів спокійно посидіти? Та ж воно все одно: Нева та ж сама. Та, да не та! Подумавши, рушив я до сфінксів. Сів я на ґранітовім ослоні, обперся об бронзове поруччя, й довго любувався тихою красунею Невою.

Як зійшло сонце, до Неви прийшов по воду придверник із Академії і скуйовдив мене, говорячи, наче напучування те: «Добре, що люде не ходять, а то б подумали, що якийсь п'яничка».

Подякував я придверникові сороківкою, пішов до господи, ліг і заснув уже сном певним, хазяйським.

В одинацятій годині я вже був у квартирі Карла Павловича. Одчиняючи мені двері, Лукіян промовив: «Прохали підождати». В майстерні кинулася мені в вічі відома мені, тілько

зі своєї слави та з Мілєрового естампу, знаменита картина Цампієрі: «Іван Богослов». Знов не тямлю, чи не через оцю картину пише до мене Василь Андрієвич? Так на що ж він пише: «і його зі собою приведіть». Записка була при мені: я перечитав кілька разів P. S. і заспокоївся. Підійшов близче до картини, але клята непевність не давала мені любуватися досхочу отим високо-мистецьким твором.

Не помітив я, коли до майстерні прийшов Карло Павлович із ґрафом Вєльґорским і Жуковским. Я поклонився їм, місце своє їм уступив і пішов до портрета Жуковского. Вони довго любувалися великим твором горопашного мученика Цампієрі, а я омлівав від очікування. Нарешті, Жуковскій вийняв із кишені й дав мені згорнену бумагу.

Я розгорнув: то була відпускна́ нашому protégé. Свідками на ній підписалися: ґраф Вєльґорскій, Жуковскій і К. Брюлов. Я побожно перехрестився і тричі поцілував оті славні підписи.

Як іспромігся, подякував я отому великому та чоловіколюбному тернові, поклонився, вийшов у коридор і побіг до Венеціянова. Старенький зустрів мене радісно, питаючи: «Що нового?» Я мовчки вийняв із кишені дорогоцінний акт той і подав йому.

— Знаю, я все ві́даю, — мовив він, вертаючи мені бумагу.

— А я так нічого не ві́даю. Ради Бога, повідайте мені, як усе оце сталося?

— Та вже хвала Богові, що сталося! От ми зпершу пообідаємо, а потім уже я й розповім; історія довга, а, головна річ, історія прекрасна.

І він голосно прочитав вірш Жуковского:

«Дѣти! Овсянный кисель на столѣ, читайте молитву!»

— Читаємо, татуню, — обізвався, жіночий голос, і з О. М. Мокрицьким вийшли з вітальні доні Венеціянова.

Ми сіли обідати. За обідом, на перекір звичаю, були ми якось веселіші й голосніше розмовляли. Старий розвеселився й розповів історію портрета В. А. Жуковского, але про свою участь у тому благородному вчинку майже й не згадав. Тілько на сам кінець додав:

— В оцій справі великодушній я був тільки за простого маклєра.

А вся справа сталася ось яким чином: Карло Брюлов змалював портрет із Жуковского. Жуковскій та ґраф Вєльґорскій предклали царській родині придбати той портрет за 2.500 рублів асиґнаціями. От за ті гроші викупили учня мого. Старий Венеціянов ув

оцьому доброму ділі відіграв, як сам він мовляв, ролю щирого маклєра благородного.

— Що ж тепер діяти? — спитався я: — коли й як мені оповістити його про таку радість?

Венеціянов сказав мені те ж саме, що я й від лікаря чув. Я й сам певен у неминучій потребі бути обачним; але ж як його і втерпіти? Не можна! Він думатиме, що я теж занедужав, або покинув його, та й мордуватиметься. Подумавши, зібрав я всю силу волі й пішов до шпиталя Марії Магдалини. Першим разом я витримав, як і не треба краще, а за другим та за третім почав йому злегенька натякати. Спитав лікаря: чи швидко можна буде зі шпиталю вийти йому? Лікарь порадив не поспішати. Знов мене нетерплячка почала мучити.

Раз якось уранці прийшов до мене колишній хазяїн мого недужого, та, не довго говорячи, і ну дорікати мені, що я по-варварськи ограбував його, укравши в його найкращого робітника, через що він стратив не одну тисячку рублів. Довго не тямив я, в чому тут річ, і яким це побитом я опинився в грабіжниках. Нарешті він мені розповів, що вчора покликав його дідич, розповів йому всю справу й вимагав, щоб знищити контракт. Учора він

ходив до шпиталю, але недужий нічого ще не відає.

— От тобі й обачність, — подумав я.

— Чого ж ви тепереньки хочете від мене? — спитався я.

— Нічого, хочу тілько довідатися, чи все оце правда?

— Правда, — відповів я, і ми попрощалися.

Я був задоволений, що справа так повернулася. Недужий тепер трохи вже підготовлений і спокійніш тепер, ніж до того, прийме оцю звістку.

— Чи це правда? Чи можна йняти віру тому, що я чув? — так спитав мене хорий, зустрівши мене біля самих дверей свого покою у шпиталі.

— Не відаю я, що там ти чув.

— Учора мені хазяїн казав, що . . . я . . .

Він зупинився, буцім боявся договорити фразу до краю. Трохи помовчавши, ледви чутним голосом він мовив: . . . — «що мене викупили, що ви . . .» — і він залився слізьми.

— Заспокойся, — одповів я, — це ще тільки скидається на правду.

Але він нічого не чув, і тілько рюмсав.

За кілька день його випустили зі шпиталю. Він закватирував у мене і був зовсім щасливий. У божественній природі безсмертній багато-пребагато прекрасного, але ж торжество

й вінець краси безсмертної є лице чоловіка, напоєне щастям. Більш високого і прекрасного в природі — я нічого не відаю. Раз на мойому віку вповні пораювати з цієї краси трапилося й мені. Протягом кількох день учень мій був такий щасливий, такий прекрасний, що на його мені не можна було дивитися, не раючи! Він і мені в душу наливав повного щастя. Всіма тими днями він хоч і брався до роботи, але робота йому чапіла. Покладе було в портфель свою роботу, візьме відпускний акт, перечитає його, перехреститься, поцілує й заплаче. Щоб одвернути його увагу від тії бумаги, я взяв її в його, ніби на те, щоб у суді її зареєструвати. Що-дня водив його до ґалєрії Академії. Коли пошили йому одежу, я, наче нянька та, одяг його й повів до «Губернскаго Правленія». Зареєструвавши акт визволення, я водив його в ґалєрію Строґанова, там йому ориґінал Веляскеза показав, да на тому і скінчили ми в той день свою блуканину.

Другого дня вранці в годині десятій знов я його одяг і повів до Карла Павловича. Як батько свого сина любого вчителеві передає, так я його передав безсмертному Брюлову нашому. Від того дня він почав ходити до Академії вчитися і став на кошти товариства «Поощренія художниковъ».

V.

Давно вже я заходжувався покинути північну Пальміру, проміняти її на якийбудь супокійний закуток гостинної провінції. Цього року в одному з провінціяльних університетів такий закуток опорожнився[84]), і я не минув покористуватися з того. Колись то, як іще я в «ґіпсову» клясу ходив і марив про ту країну, де самі чуда, де всесвітня столиця[85]) заквітчана банею Буонаротті, дак коли б тоді дали мені посаду вчителя рисунків при університеті, я кинув би олівець і закричав: «Чи варто ж виучувати після цього божественне мистецтво!» — а тепер, коли уява зрівноважилася зі здоровим розсудком, коли на будуччину дивишся не через веселковий гранчак, а простими очима, дак проти волі в голову лізе приказка: «Не обіцяй журавля в небі, а дай синицю в руки» . . .

Ще зімою треба було мені їхати на посаду; та сяка-така дещиця, а найпаче справа учня, тепер уже не мого, а К. П. Брюлова, не пустила мене зі столиці; далі пішла недуга

його, і дляве одужання — нарешті, й фінанси. Коли все оце прийшло до гаразливого краю, я, захистивши свого коханця під крило великого Брюлова, з початку травня покинув столицю, і покинув її на довго.

Лишаючи возлюбленника свого, я передав йому і кватиру мою з мольбертом і з абиякою мебіллю. Лишив і речі ґіпсові, бо їх не можна було везти з собою. Я раяв йому, щоб до тієї зіми взяв собі товариша, а зімою приїде до його Штернберґ[86]). Штернберґ був тоді на Україні, ми умовилися з ним зустрінутися в одного нашого знайомого в прилуцькому повіті. Я гадав тоді попрохати його, щоб він, як повернеться до столиці, закватирував із моїм приятелем. На превелику радість, так воно і сталося. Ще я радив возлюбленникові мойому — провідувати Брюлова, але обережно, щоб не докучити йому, радив йому ще не занедбувати лекцій і яко мога більш читати, а на сам кінець прохав його частіш до мене листи писати, писати та й писати, так наче б писав до батька — до рідного.

Поручивши його покрову Пречистої Матері, я попрощався з ним. Ох, — на віки попрощався!

Перші листи приятеля мого одноманітні, й походять вони на щоденні записки шко-

ляра, монотонні і з подробицями. Інтересні вони тілько для мене, а більш ні для кого. Але далі в листах починає являтися стиль, знання і зміст. От, наприклад, дев'ятий лист його:

«Сьогодня ранком, в дев'ятій годині навинули ми на валок картину ,Розп'яття Христа'. Я з натурщиками одіслав її в лютеранську церкву св. Петра й Павла, Карло Павлович загадав мені провести їх до самої церкви. Через четвертину години він і сам приїхав, велів при собі натягти її на ряму й постановити на місці. Вона не була ще ляком покрита, через що здалеку нічого більш не показувалося на ній, опріч темної матової плями. По обіді ми з Михайловом покрили її ляком. Незабаром прийшов Брюлов: зпершу він сів на передній лавці; подивившись трохи, він перейшов до останньої. Ми сіли біля його. Довго він мовчки сидів, лишень деколи примовляючи: ,,Вандали: ніже єдиного проміння світла на вівтар! І на що їм картини!"

Потім обернувся до нас і, вказуючи на арку, що розділяє церкву, мовив: ,,Коли б на всю оцю арку намалювати картину ,Розп'яття Христа', то б була картина достойна Богочоловіка."

Ох, коли б хоч одну соту, або хоч тисячну

частину можна було мені переказати Вам із того, що я чув тоді від нього! Але ж Ви знаєте, як він говорить! Його слів не можна завести на папір, вони скаменіють. Він тутечки ж змалював кольосальну ту картину, з усіма подробицями й постановив її на місці. Що за картина! Миколи Пусена ‚Розп'яття Христа' — просто суздальщина, а вже про Мартенса[87]) нема що й казати.

Довго він говорив, а я побожно його слухав. Потім надяг бриля й пішов, у слід його й ми з Михайловом. Проходячи повз статуї Петра й Павла, він промовив: „Ляльки в мокрому дрантю, а ще з Торвальдсена". Йдучи повз крамницю Даціяра, він увійшов у гурт гаволовів і з'упинився проти вікна, обвішаного розмальованими французькими літоґрафіями. Дивлячись на його, я думав: Боже мій, і оцей ґеній, що що-тільки оце вітав у сфері прекрасного мистецтва, тепер любує з солодкавих красунь Ґреведона![88]) Не віриться, а тимчасом воно правда. Сьогодня вперше у клясі я не був, бо Карло Павлович мене не пустив: він посадив мене й Михайлова — двох проти його одного грати в шашки[89]) і програв нам на три години коляску. Ми поїхали на острови, а він лишився в господі, дожидаючи нас на вечерю.

P. S. Не пам'ятаю, чи писав я до Вас, що

по испиті в вересні мене за «Бойця» перевели першим до натурної кляси. Коли б не Ви, мій Незабутній Добродію, мене б і за рік туди не перевели. Я почав ходити на анатомічні відчити професора Буяльского. Він тепер про кістяк читає. Скрізь і всюди Ви, мій Незабутній, мій Єдиний Добродію! Прощавайте! Щиро прихильний до Вас, N. N.»

* *
*

Довести до краю історію мого приятеля я бажаю його власними листами. Це буде тим більш цікаве, що в листах своїх він розповідає про свої роботи і про щоденний побут домашній Карла Павловича, у котрого він був коханим учнем і товаришем. Перегодом я видам усі листи його, вони придадуться для майбутнього біоґрафа Брюлова. А тепер подам тільки ті з них, що ясують про роботи його, про розвиток його на ниві мистецтва та про розвиток його високо-морального життя.

* *
*

«От уже й жовтень іде до краю, а Штернберґа нема й нема! Не тямлю, що мені з кватирою діяти? Вона не сутяжна про мене, платимо за неї на-спілку з Михайловом. Я майже

не виходжу від Брюлова, тілько ночувати ходжу до дому, а часом у Брюлова й ночую. А Михайлов і не ночує дома. Святий його знає, де він ночує. Я бачуся з ним тілько в Карла Павловича, та инколи у клясі. Він людина дуже ориґінальна і з добрим серцем. Брюлов кличе мене перебратися зовсім до його, але мені — ніяково. Боюся Вам повідати, але мені здається, що на своїй кватирі мені вільніше, а до того — страх як бажаю я хоч кілька місяців перебути вкупі зі Штернберґом, бо Ви так мені раяли, а Ви нічого недоброго не порадите.

Карло Павлович незвичайно багацько працює біля копії картини Доменікіна «Іван Богослов». Цей список загадала йому Академія. Підчас роботи я читаю. В його добра бібліотека власна, але ладу в ній нема. Кілька разів бралися ми впорядкувати її, та нічого не вдіємо. Але читати є що. Карло Павлович обіцявся зробити Смірдіну[90]) малюнок на його «Сто литераторовъ». За це Смірдін прислуговує йому всією своєю бібліотекою. Я вже всі романи Вальтер-Скота прочитав, тепер читаю Мішода[91]): «Історію хрестових походів». Вона мені подобається більш за всі романи. Я зробив ескіз малюнка, як Петро Пустельник веде першу ватагу хрестоносців через одно німецьке місто. Показав Брюлову, але він

заборонив мені брати теми з чогонебудь, опріч як із Біблії да з давньої історії Греків та Римлян. «Там», каже він, «просто і зґрабно, а в історії середніх віків — неморальність і почварство». Тепер у мене на кватирі жадної книжки, опріч Біблії — нема. Подорож Анахарсіса да історію Греків Ґаліса я читаю Брюлову в його ж: він слухає раз-по-раз із однаковою увагою. Коли б Ви бачили, з якою увагою, з яким сердешним замилуванням він кінчає оту копію: я просто молюся на його, да инак і не можна. Але що значить чарівна, маґічна сила ориґіналу? Чи це упередження, чи час чарами пригасив краски, чи Доменікіно . . . Але ні, це грішна думка, Доменікіно не міг ніяк стояти вище за нашого божественного Карла Павловича. Нераз мені бажалося б, щоб ориґінал чим скоріш однесли.

Раз якось за вечерею зняли бесіду про копії, і він мовив, що ні в малярстві, ні в різьбарстві сущого списку, цебто, відбудовання він не признає, та і в поезії він відає єдину лишень копію — це у Жуковского ‚Шільонський вʼязень‘ та й перечитав його зараз із памʼяти[92]). Як предивно він читає вірші! Далебі краще за Брянского й Каратиґіна[93]). До речі, про Каратиґіна. Оце якось завернули ми до Михайлівського Театру, там грали «Трицять літ, або життя картяра», пересолену

драму, як він мовив. Між другим і третім актом він пішов за куліси і прибрав Каратиґіна до ролі жебрака. Публика скаженіла, сама не тямлючи з чого. От що значить убрання про доброго артиста!

Таліоні вже приїхала до Петербурга й незабаром розпічне свої чарівні танці. Він одначе її не полюбляє. Ох, коли б швидче приїздив Штернберґ: я, не бачивши його, покохав. Карло Павлович для мене дуже великий, хоч він до мене й добрий, і ласкавий, а проте иноді здається мені, що я самітний! З Михайлова — товариш благородний, гарний, але він ні до чого не поривається, ніщо його не причаровує. А, може, я його не розумію. Прощавайте, мій Добродію Незабутній!»

* *
*

«Я раюю! Давно й так нетерпляче сподіваний Штернберґ, нарешті, приїхав. Та ще як знагла! Я злякався й довго не йняв віри власним очам: думав — мара яка. Я тоді саме компонував ескізи «Єзекіїль на полі, закиданому кістками». Це було вночі, у другій годині. Я забувся замкнути двері, пильную собі коло «Єзекіїля» — аж ось двері рип: входить людина в кожусі і в теплій шапці. Я зпершу злякався й сам не тямлю, з якої

речі промовив: «Штернберґ»? — «Штернберґ» — відповів він. Я й роздягтися йому не дав, кинувся цілувати його, а він мене. Довго ми любувалися один із одного. Нарешті, він згадав, що візник під брамою стоїть, і пішов до його. А я — до сторожа прохати, щоб пакунки поприносив у хату. Чудно! Мені здавалося, що я зустрівся з давнім знайомим, або, краще мовити, що я бачу Вас перед собою. Поки я розпитував, а він розповідав мені, де й коли Вас бачив, про що Ви балакали й т. ин. — ніч минула. Ми тоді лишень спостерегли, що вже світає надворі, коли побачили, що від ліхтарника впала тінь ясно-блакитна.

— Отепер би, гадаю я, — промовив він: — можна б і чаю напитися.

— А вже ж можна, — і ми рушили до «Золотого Якора».

Після чаю він ліг спати, а я про свою радість пішов повідати Брюлову, але він іще спав. Я пішов на побережжя. Ледви зробив кілька кроків, зустрів Михайлова. Здається, і він цілу ніч не спав. Із ним ішов якийсь добродій у пальті і в окулярах.

— Лев Олександрович Елькін, — мовив до мене Михайлов, вказуючи на добродія в окулярах.

Я назвав себе. Ми один одному подали руки. Потім кажу я до Михайлова, що приїхав Штернберґ. А той добродій ув окулярах зрадів, немов його друзяка давно сподіваний приїхав.

— Де ж він? — питає Михайлов.

— У нас на кватирі, — кажу я.

— Спить?

— Спить.

— Ну, дак рушаймо до «Капернаума», певне, там не сплять, — мовив Михайлов.

Елькін на ѕнаку згоди кивнув головою; вони взялися за руки й пішли, а я в слід їх.

Йдучи повз кватиру Брюлова, помітив у вікні Лукіяна і з цього вивів, що маестро вже встав. Я попрощався з Михайловом і з Елькіном і пішов до Брюлова. В коридорі зустрів його зі свіжою палітрою і з чистими пензликами. Привітався. Тепер не то що в голос, а й про себе я не спроможен був читати. Я знов пішов на побережжя, трохи повештався й вернувся до господи. Штернберґ іще спав. Я тихенько сів біля його ліжка й любувався з його дитячої твари непорочної, потім узяв олівець і папір і став малювати зі сонного його портрет. Як для ескіза — дак похожість і вираз вийшли добре. Тільки-що зробив я всю постать, як він прокинувся. Мені

стало соромно. Він це помітив і засміявся чистосердешним сміхом.

— А покажіть, — мовив він, — що ви робили?

Я показав. Він ізнов засміявся, почав хвалити мій рисунок, потім і каже:

— Нехай колинебудь і я поквітуюся з вами.

Потім устав, умився, розвязав свій пак і став одягатися.

Вийнявши з паку чималий портфель, він подав його мені й мовив:

— Отут усе, що я минулим літом зробив на Україні, нема тільки кількох малюночків, зроблених аквареллю та олійними красками. Подивіться, як матимете час, а мені треба декуди попоїхати. До побачення! Еге! А що сьогодня в театрі? Я дуже за ним занудився. Хотім гуртом у театр.

— З великою охотою, — кажу я, — тільки зайдіть до мене в натурну клясу.

— Гаразд, зайду, — одповів він уже за дверми.

Коли б од Брюлова не прийшов був по мене Лукіян, мені б про обід не прийшла й думка. Мені навіть прикро було, що ради Лукіянового ростбефу я повинен покинути Штернберґів портфель.

За обідом я про своє щастя повідав Кар-

лові Павловичеві; він побажав бачити Штернберґа. Я сказав, що ми вмовилися з ним іти в театр. Він сказав, що й він з нами піде, коли що путяще грають. На щастя, в той вечір у Александринському Театрі грали: «Заколдованный Домъ». Під кінець лєкцій зайшов у клясу Брюлов, узяв мене і Штернберґа, посадив у свою коляску, і ми поїхали дивитися на Людовіка XI. Отак скінчився перший день.

Другого дня вранці Штернберґ узяв свого портфеля, і ми пішли до Брюлова. Той прийшов до захвату від «нашої України», як мовив він — «одноманітно-ріжноманітної», та й від «земляків наших задумчивих», так гарно змальованих Штернберґом. Яка сила малюнків, і які вони всі прегарні! На маленькому шматочку сірого окладинкового паперу проведена поземна лінія: на першому місці вітряк, пара волів біля воза, навантаженого мішками. Все оце не намальоване, а тілько наведене, але як прегарно: очей не одірвеш! Або от: у холодку під розлогою вербою на самому березі хатина біленька, покрита соломою. Вся вона в воді, наче в дзеркалі, відбивається. Під хатою бабуся, а на воді качки плавають. От і ввесь образок, але який же гарний образок, який живий!

Отаких малюнків, краще мовити, таких

живих нарисів повний портфель у Штернберґа! Гарний і сам Штернберґ: незрівняний! Не дурно ж Карло Павлович його поцілував.

Мимоволі згадав я братів Чернєцових. Вони нещодавно вернулися з подорожі по Волзі і принесли до Брюлова свої малюнки показати. Величезна книжка з ватманівського паперу, чепурненько по-німецьки вся перцем почеркана. Брюлов, подивившись на кілька малюнків, згорнув портфель і мовив до Чернєцових: «Тутечки не то щоб матушки Волги, а навіть калюжі доброї я не сподіваюся побачити». Отже в одному ескізі Штернберґа він бачить цілу Україну. Наша Україна й задумчиві постати земляків наших йому так подобалися, що сьогодні за обідом він уже поставив собі на березі Дніпра, недалеко Київа, цілий хутір із чарівною декорацією й з усіма вигодами. Але є одно, чого жадним робом не спроможеться він спекатися й чого він боїться: це пани, чи, як він їх зове — феодали-собачники.

Він суща дитина. Дитина зі всею своєю принадністю! Сьогодні ми теж скінчили день спектаклем: грали Шіллєрових «Розбишак». Опери майже що зовсім нема: коли-не-коли йде «Роберт», або «Фінелля». Балєт, властиво, Таліоні — усе скасувала. Прощавайте, мій Добродію Незабутній!»

VI.

«От уже більш місяця, як ми зі Штернберґом укупі живемо, і живемо, щоб дай Боже рідним братам так жилося! І не сказати, яка він добра та рахманна людина: сущий артист! До нього все усміхається, і він усміхається до всього! Щаслива в його вдача! Карло Павлович його дуже любить. Да хиба ж, знаючи його, можна його не любити?

Ось як ми перебуваємо дні й ночі: вранці в годині дев'ятій йду я до кляси (я вже малюю олійними красками, і при останньому ж испиті одержав третій номер). Штернберґ сидить дома та з ескізів своїх робить малюнки — або акварелею, або олійними красками. В одинацятій годині йду або до Брюлова, або до господи, та чим Бог пошле снідаємо з Штернберґом. Потім знов я до кляси йду й сиджу там до третьої години, а тоді йдемо обідати до мадам Юрґенс, инколи то й Карло Павлович із нами. Я його трохи що не що-дня об цій порі застаю у Штернберґа. Часто він роскішний аристократичний обід міняє на

вбогу демократичну юшку. Істинно — людина незвичайна! По обіді — я знов до кляси. В сьомій годині заходить до мене Штернберґ, ми йдемо до театру, або, погулявши трошки по набережжю, вертаємось до господи. Я що-небудь у голос читаю, а він малює, або я малюю, а він читає. Нещодавно перечитали ми «Вудстока» Вальтер-Скота. Сцена, коли Карло II. Стюарт, ховаючись під чужим найменням у замку старого барона Лі, признається його доні Юлії, що він король Анґлії й завзиває її до свого двору полюбовницею, оця сцена незвичайно мене заінтересувала. Оце вже суща королівська подяка за гостинність! Я начеркав ескіз і показав його Брюлову: він похвалив і зміст і роботу і наказав учитися в Павла деля Роша[94]).

Нещодавно Штернберґ познайомив мене з родиною Шмідта. Це якийсь його далекий родич, людина прегарна, а його сім'я просто благодать божа. Вечорами ми часто навідуємося в них, а в неділю й обідаємо там. Завжди виходжу я від них, ніби ставши чистішим і добрішим. За оцю знайомість я не тямлю, як вже й дякувати Штернберґові.

Ще познайомив він мене з сім'єю того українського аристократа, в якого ви з ним торішнім літом стрівалися на Україні. Я рідко коли до його навідуюся й то ради Штернберґа

тільки — не подобається він мені: багацько там панського тону й паскудної влесливости простацьких гостей його, що їдять у його роскішні обіди та п'ють українську слив'янку. Довго я не розумів, як оце Штернберґ таке переносить, а, нарешті, воно само з себе виявилося. Раз якось від Тарновських вернувся він просто несамовитий, такий сердитий; довго він мовчки ходив по світлиці, потім ліг на ліжко, знов устав, знов ліг; да отак аж тричі, доки втихомирився й заснув. Чую, аж він зо сну називає одну небогу Тарновського. Тоді почав я вгадувати, в чому тут діло. Другого дня він знов пішов до Тарновського й вернувся пізно вночі зарюмсаний. Я прикинувся, буцім нічого не помічаю. Він упав на канапку, затулив лице руками й ридає, наче дитина. Отак минуло, принаймні, з годину. Потім підійшов до мене, обняв мене, поцілував і гірко усміхнувся. Тоді сів біля мене й розповів мені про своє кохання. Звичайна історія. Він закохався в старішу небогу Тарновського. Та хоч теж його кохала, але щодо того, щоб побратися, дак дала перевагу якомусь лисому лікареві Бурцеву. Висповідавшись, він трохи заспокоївся, а я поклав його спати.

Потім другого і третього дня я майже не бачив його: піде зранку, вернеться вночі, і

Бог його відає, де він пропадає вдень. Спробував був я побалакати з ним, але він ледви слово промовить і мовчить. Кликав до Шмідтів, — він тільки головою покивав, не пішов. В неділю вранці кажу до його: «Поїдьмо в оранжерію ботанічного саду». Він хоч і неохоче, але згодився. Тут він повеселішав, почав марити про подорож до тих чарівних країв, де оці дивні ростини ростуть, наче в нас чортополох. З оранжерії я його повіз на Крестовський Остров пообідати в німецькому ресторані. По обіді ми послухали тирольських співаків, подивилися, як спускаються зі снігових гір, і пішли до Шмідтів. Шмідти того дня обідали в Фіцтума, університетського інспектора, да там і лишилися й на вечір. Ми й собі туди. Нас зустріли питанням, — де ми пропадаємо? У Фіцтума наслухалися Моцартової сонати й Бетговенового квінтету, та в годині першій уночі й вернулися до господи! Сердешний Вілі знов засумував. Я його не розважав, бо й чим його можна розважити!

На другий день Брюлов послав мене до книгарні Смірдіна: між иньчими я взяв дві книжки «Библіотеки для Чтенія», де надруковано Дікенсів роман «Нікляс Нікльбі». Мені прийшло на думку спорудити у Шмідтів літературні вечорі. Я закликав до цього і Штернберґа. Задумано, зроблено. Того ж

таки дня, взявши книжки під пахву, рушили ввечорі до Шмідтів. Думку мою повітали, і після чаю почалося читання. Першого вечора читав я, другого Штернберґ, далі знов я; отак і чергувалися, доки не прочитали романа до краю. Це зробило дуже добрий уплив на Штернберґа. Ми таким же чином прочитали потім «Замок Кінельворт», «Пертську Красуню» і кілька инших романів Вальтер-Скота. Часто читали ми за північ і не помітили, як прийшли Різдвяні Свята. Штернберґ заспокоївся, принаймні, працює і менш нудиться. Дасть Бог і це минеться.

Прощавайте, Батьку мій Рідний! Не обіцяюся писати до Вас незабаром, бо приходять свята, а я, з ласки Штернберґа, опріч Шмідта поробив іще деякі знайомства, й то такі, що їх годиться піддержувати. На свята справив собі нову одежу й пальто з анґлійської баї; таке достеменнісінько, як у Штернберґа, щоб не дурно Шмідти Кастором[95]) та Полюксом нас називали. На весну гадаємо справити собі шинелі з камльоту[96]). Гроші тепер у мене є! Я почав акварелью портрети малювати; зпершу приятелям дурно, а далі й за гроші. Але ж Брюлову ще не показую, боюся. Я більш Соколова[97]) тримаюся. Гав[98]) мені не подобається. Солодкавий він якийсь. Гадаю ще взятися до французької мови. Це неминуче

потрібно. Одна підстаркувата вдова бралася вчити мене, а я за те, щоб сина її малювати вчив. Услуга обопільна, та мені це не подобається: раз тому, що далеко ходити, аж у Ертелів перевулок, — а дві години возитися з жированим хлопцем — не аби-яка річ! Краще оті дві годині я на акварельний портрет споживу, а вчителеві гроші заплачу. Гадаю, що й ви такої думки. У Брюлова є Гіббон[99]) французькою мовою, і мені просто не можна байдуже дивитися на його. Не знаю: чи Ви бачили його ескіз, краще мовити, невеличку картину: «Завітання Ґензеріха[100]) до Риму». Тепер вона в його в майстерні. На прочуд — як і все, що виходить зпід його пензля. Коли Ви не бачили, дак я зроблю вам невеличку копію; «Бахчисарайський фонтан» теж пришлю; здається, його розпочато ще при Вас.

О, мені лихо, трохи не забув; лаштується велика подія: Карло Павлович заходжується женитися. По святах і весілля. Молода його — доня Тіма, поважного громадянина з Риґи. Я її не бачив, а чув, що на предиво красуня. Брата її инколи у клясі стрівав, він учень Зав'ервайда; парубок незвичайно гарний. Коли це вчиниться, дак я напишу до Вас усі подробиці, а доки що — прощавайте ще раз, мій Добродію Незабутній.»

* *

*

«От уже два місяці минуло, як я до Вас не писав. Такої мовчанки простити не можна. Але я немов навмисне ждав, аж покінчиться цікавий епізод із життя Карла Павловича. В останньому листі я писав до Вас, що він заходжується братися. Тепер напишу про те, як усе це зробилося і як розбилося.

В день шлюбу Брюлов одягся, як звичайно, взяв капелюха, та, йдучи через майстерню, зупинився біля копії Домінікіна, вже скінченої; довго стояв мовчки, потім сів на крісло (крім його й мене, нікого не було в майстерні), помовчав іще хвилинку й, нарешті, сказав до мене:

— Цампієрі немов каже до мене: «Не женися, пропадеш!»

Я не тямив, що відповісти, а він надяг капелюха й пішов до молодої. Цілий той день він не вертався до господи. На весілля нічого не готовили, навіть Лукіян у той день ростбефу не робив. У клясі я довідався, що він вінчатиметься в восьмій годині вечора в лютеранській церкві св. Ганни, в Кирочній. Після лєкцій ми зі Штернберґом взяли фаетон і поїхали. В церкві вже позасвічували свічки. Брюлов із Зав'ервайдом і з братом молодої були вже в церкві. Побачивши нас, він підійшов, подав нам руку і промовив: «Женюсь!»

Тоді саме в церкву ввійшла молода, і він

пішов стрічати її. Зроду-віку я не бачив, та й не побачу такої красуні. На вінчанню Брюлов стояв глибоко задуманий і ні разу не подивився на свою прекрасну молоду. Вінчання скінчилося, ми повитали щасливих молодих, провели їх до карети, а потім пішли до Клєя вечеряти, та за здоровля молодих випили пляшку Кліко. Це все було 8. січня 1839. р. У Брюлова весілля теж покінчилося на пляшці Кліко. Жадного святкування не було.

Через тиждень після цього я зустрівся з ним у коридорі, саме проти кватири ґрафа Толстого[101]). Він мене покликав до себе обідати. Доки подали обід, він казав мені читати Квентіна Дорварда [102]), а сам щось у альбомі черкав. Ледви почав я читати, він спинив мене й голосно гукнув: «Емілія».

Через хвилину прийшла його жінка-красуня. Він мовив:

— Емиліє, а на чому ми зупинилися? Та ні, краще сідай, да сама читай. А ви послухайте, як вона гарно по-московському читає.

Вона зпершу не хотіла читати, потім розгорнула книжку, прочитала кілька речень із гострою німецькою вимовою, зареготала, покинула книжку і втекла. Він знов її покликав; ніжно прохав її сісти до рояля й за-

співати каватіну[103]) з «Норми». Вона, не церегелячись, сіла й, після кількох прелюдій, заспівала. Голос у неї не великий, не ефектовний, але ж такий чарівний, солодкий, що я, слухаючи, не йняв собі віри, що чую звичайну людину смертну, а не фею. Чи це маґічний вплив її вроди, чи справді вона так чарівливо співала — не скажу. Тільки й тепер ще ніби я чую той голос чарівний. Карло Павлович теж був зачарований її голосом, бо сидів над альбомом, згорнувши руки, і не чув, як увійшов Лукіян і двічі промовив:

— Обідати подав.

По обіді Лукіян подав садовину і пляшку лякріма-хрісті. Продзвонило п'ять годин; я лишив їх за столом і пішов до кляси. Прощаючись, Брюлов подав мені руку і прохав приходити що-дня на обід. Я дуже був урадуваний таким запрошенням.

Після лекцій я зустрівся на побережжю й пішов із ними. Вертаючись до ґосподи, вони й мене покликали до себе. За чаєм Карло Павлович прочитав Пушкінового «Анжела» й розповів, як небіжчик Пушкін прохав його намалювати з його жінки портрета, й як він одмовив йому, бо жінка його дзизоока. Він хотів списати портрета з Пушкіна, але Пушкін не згодився. Незабаром після того Пушкін помер, і ми лишилися без портрета його.

Кіпренскій[104]) намалював Пушкіна якимсь денді, а не поетом.

Після чаю молода чарівна хазяйка навчила нас у «гальбер-цвельф» і програла мені 20 копійок, а чоловікові свому каватіну з «Норми» й зараз же сіла до фортеп'яна й поквітувалась. Після такого чарівного фіналу я подякував чарівній хазяйці й хазяїнові й пішов до господи. Вже північ минула. Штернберґ іще не спав і ждав мене. Я розповів йому, не здіймаючи капелюха, свої переживання, він назвав мене щасливим.

— А от ви мені позавидуйте, — мовив він: — мене кличе до Оренбурґа ґенерал-ґубернатор на ціле літо. Сьогодні я був у Володимира Івановича Даля[105]), і ми вже вмовилися про подорож. На тому тижні — бувай здоров!

Оця звістка мене приголомшила: довго я не спроможен був говорити. Прийшовши до пам'яти, я спитав:

— Коли ж це ти так прудко встиг усе оте вчинити?

— Та, бач, сьогодня в десятій годині кличе мене Григорович. Прийшов я. Він каже мені про ту подорож; я згодився, пішов до Даля, й кінець.

— Що ж я без тебе робитиму? Як же я без тебе житиму? — питався я скрізь сльози.

— Отак, як і я без тебе. Будемо вчитися, працюватимемо, то й не помітимо самотности. Завтра ми обідаємо в Йоахіма. Він тебе знає і прохав привезти тебе. Добре?

— Добре, — одповів я, і ми лягли спати.

На другий день ми обідали в Йоахіма: це син відомого каретника, Німець, веселий, добрий і освічений чоловік. По обіді він показав нам колєкцію естампів і кілька зшитків найпрегарніших літоґрафій із Дрезденської ґалєрії. Це було в суботу; ми просиділи в його цілий вечір. За чаєм розмовляли про кохання да про закоханих. Сердешний Штернберґ сидів немов на голках. Я старався перемінити розмову, але ж Йоахім наче навмисне розводив її й, нарешті, розповів нам про себе самого ось яку анекдоту:

— Як закохався я, — каже він — в мою Аделяїду, а вона в мене — ні, дак я став на тому, щоб накласти на себе руки. Я вибрав смерть од чаду. Виготовив усе, що треба: написав листи до приятелів і до неї (він указав на жінку), взяв пляшку рому й наказав принести жарівницю, вугілля, скипочок і свічку. Коли все було принесене, я замкнув двері й випив склянку рому. Мені почав увижатися Мартенсів «Бенькет Валтазара». Я випив удруге. Тоді вже нічого мені не ввижа-

лося. Приятелі мої, одержавши мої листи, поприбігали до мене, виламали двері і знайшли мене п'яним, як ніч. Бачте, вся річ у тому, що я забувся підпалити вугілля, — а то неминуче б був помер. От після цього вчинку й вона подобрішала й, нарешті, згодилася побратися.

Після цього оповідання він випив добру склянку пуншу.

Йоахім дуже мені сподобався, й я ходитиму до його як мога частіше.

В неділю ми були у Шмідта; але об одинацятій годині були вже в господі й почали були роздягатися на ніч, як ось Штернберґові треба стало хустки до носа; він руку до кишені, та й витяг, замісць хустки, афішку. Тоді й каже, розгортаючи її:

— Еге, я й забувся: сьогодні в театрі маскарад. Поїдьмо.

— Добре, — кажу я, — спати ще рано, поїдьмо.

Саля в театрі аж сіяла, і незабаром було повно публики. Музики греміли. Згодом стало душно; маска мені остогидла, я її скинув. Штернберґ зробив те ж. Може, декому здалося це чудним, але нам про те байдуже.

Ми рушили в бокові салі, щоб там спекатися тісноти й від духоти спочити. Жадна

маска, наче на глум, не пішла за нами. На сходах стрівається нам Елькін, той самий пан ув окулярах, що зустрівся вранці зі мною й Михайловом; він пізнав і мене, і Штернберґа і, регочучи, почав обіймати нас. Тоді саме надійшов до нас молодий мічман[106]). Елькін познайомив нас, сказавши, що то друзяка його щирий, Саша Оболєнскій. Була вже третя година. В одній салі дехто вечеряв. Мені теж заманулося попоїсти. Я сказав про це Штернберґові, і він згодився. Але Елькін і Оболєнскій змагалися, радячи їхати вечеряти до Клєя.

— А то тут, — додав Елькін, — і не нагодують, і вдесятеро заплатиш.

Ми згодилися й рушили до Клєя. Молодого мічмана я сподобав за його сміливу поведенцію. Досі я перебував у товаристві людей рахманних, а отакого парубка «з великого світа» бачив ізблизька вперше. Каламбурами[107]) наче з торби сипле він; водевільних куплєтів у його без краю. Прегарний парубок!

До самого світу просиділи ми у Клєя. Бравий мічман був уже на підпитку, через те ми й забрали його до себе на кватиру, а з Елькіном попрощалися в ресторані.

Бачте, як я тепер живу: по маскарадах буваю, по ресторанах вечеряю, безбач розкидаю гроші! А чи давно ж то, чи давно сяяв

над Невою той ранок, коли Ви знайшли мене в «Літньому Саду» перед статуєю Сатурна? Незабутній ранок, мій Добродію Незабутній! Чим і коли я Вам оддячу? Опріч сердешної сльози молитви, я нічого не маю.

В дев'ятій годині я, своїм звичаєм, пішов до кляси, а Штернберґ іще в господі зостався з гостем. Гість іще спав. В одинацятій годині зайшов я до Карла Павловича й почув любу догану від любої Емілії Карлівни. До другої години грали ми в «гальберцвельф»; вона хотіла, щоб я вже до обіду перебув у них; я був не проти, та Брюлов мовив, що не годиться пропускати лекцій, і я, засоромлений по самі вуха, пішов до кляси. В третій годині я знов вернувся до них, пообідав, і знов до кляси.

Отак, опріч суботи та неділі, я що-дня в них. У суботу до Йоахіма, а в неділю до Шмідта та до Фіцтума. Ви бачите, що всі мої знайомі — Німці, але які гарні Німці! Я просто закоханий в оцих Німців. Штернберґ увесь тиждень клопотався про свою подорож і, певне, чогось да забувся. Це вже його вдача така. В суботу ми пішли до Йоахіма, там зустрілися з Кольманом[108]), відомим акварелістом і вчителем Йоахіма. Він по обіді сказав свойому учневі, щоб той показав нам свої етюди з дерева. Хоч неохоче, він згодився.

Етюди на сірому папері, зроблені білим і чорним олівцем, зроблені так прехорошо, що я любував і не налюбував із них. За одного з них йому срібну медалю дали. Кольман дуже хвалив той малюнок і присягався, що він такого не втне. Штернберґові зосталося тілько два дні бути з нами, через що Йоахім і спитав його, — як він гадає провести ті дні? Штернберґ, здається, про це й не гадав. Йоахім подав думку, щоб завтра, цебто, в неділю, подивитися на ґалєрії Строґанова й Юсупова, а в понеділок — на Ермітаж. Згодилися. Другого дня ми заїхали по Йоахіма й рушили в ґалєрію Юсупова. Сказали князеві Юсупову, що такі й такі артисти прохають у його дозволу подивитися на ґалєрію. Ввічливий князь велів відповісти нам, що сьогодні неділя, година надворі дуже гарна, так він через те й радить нам покористуватися краще погодою, ніж малярською ґалєрією. Ми подякували за раду, та, щоб не почути такої ж ради від Строґанова, рушили в Ермітаж і три годині раювали там, любуючися зразками прекрасного мистецтва. Пообідали в Йоахіма, а ввéчері були в театрі.

Вранці в понеділок прийшла до Штернберґа від Даля записка, щоб він у третій годині був ладен виїхати. Штернберґ поїхав попрощатися з приятелями, а я заходився

пакувати його речі. В третій годині ми були вже в Даля, а в четвертій я поцілувався з Штернберґом коло середущої царини й вернувся до господи, сам мало не в сльозах. Була думка заїхати до Йоахіма, та мені хотілося лишитися самотою, хоч укупі з тим не хотілося й додому їхати: я боявся пустки, що мене зустріне дома. Я відправив візника й рушив пішки, і хоч дорога була довга, я не втомився, і довго ходив по набережжю проти Академії. У кватирі Брюлова було світло, але зараз воно погасло, і через хвилину він із жінкою вийшов на набережжя. Я, щоб не стріватися з ними, пішов до себе на кватиру, не світив світла, роздягся й ліг.

Тепер я майже не буваю в господі: без Штернберґа й сумно й нудно мені. Михайлов знову перебрався до мене, але не сидить дома. Він десь, мабуть, чи не в Елькіна познайомився з мічманом Оболєнским. Оболєнскій часто приходить уночі, і коли Михайлова нема в господі, лягає спати на його ліжко. Він починає подобатися мені менш, ніж перше. Чи він справді одноманітний, чи таким мені здається тому, що я й сам не скидаюся на себе. На лекції ходжу я ретельно, але працюю так мляво, що й Брюлов це завважив. Прикро мені це, та я не тямлю, як його й полагодити.

Емілія Карлівна, як і перш, приязна до мене і грає зо мною в «гальбер-цвельф».

Незабаром по від'їзді Штернберґа Карло Павлович загадав мені виготовити олівці й папір. Він хоче змалювати зі своєї жінки дванацять голівок; це на ілюстрації до баляди Жуковского «Двѣнадцать спящихъ дѣвъ». Одначе й олівці й папір лежать собі без ужитку.

Оце було під кінець лютого. Обідав я в них. Того пам'ятного дня жінка Брюлова показалася мені незвичайно чарівною: за обідом мене вином частувала й була така привітна до мене, що я готов був забути й про лєкції, одначе, коли продзвонило п'ять годин, дак вона сама мені нагадала, що час до кляси. Я пішов, не прощаючись, обіцявся зайти після лєкцій і обіграти її в «гальбер-цвельф».

Проходжу після лєкцій. У дверях стріває мене Лукіян і каже, що Брюлов звелів нікого не приймати. Я дуже здивувався тій переміні й пішов до господи. На перекір звичаєві — Михайлов був дома, і з ним сидів бравий мічман. Вечір минув у нас у веселій балачці. У дванацятій годині вони пішли вечеряти, а я ліг спати.

Другого дня ранком заходжу до Карла Павловича. Приходжу в майстерню, а він весело витає мене, кажучи:

— Поздоровте мене: я нежонатий!

Зпершу я не зрозумів його. Він удруге те саме каже. Я не йняв віри. Нарешті він зовсім уже весело каже:

— Моя жінка вчора по обіді пішла до Зав'ервайдової й не верталася й досі.

Потім він звелів Лукіянові переказати Ліпінові, щоб той приніс йому палітру й пензлі. За хвилину все було готове, і він сів за роботу. На шталюзі стояв невикінчений портрет ґрафа Мусін-Пушкіна. Брюлов узявся за його. Хоч як він силкувався бути байдужим, але ж робота його зраджувала. Нарешті він кинув палітру й пензлі і промовив ніби сам до себе:

«Чи вже ж оце я такий збентежений?... Не можна робити.» І пішов до своїх покоїв.

В другій годині я пішов на лекції і все ще був непевен у тому, що сталося. Вийшовши в третій годині з кляси, я не тямив, що діяти: чи йти мені до його, чи зоставити його самого? Аж ось Лукіян зустрів мене в коридорі й каже: «Пан просить до обіду». За обідом їв я сам, а Карло Павлович нічого і в рот не брав, навіть до столу не сів; усе ходив, курячи циґару, та казав, що голова в його болить.

Другого дня він занедужав, ліг і пролежав два тижні; увесь оцей час я від його не

відходив. Часом він заговорювався, але ж ніже єдиним разом не вимовив він найменння своєї жінки. Нарешті, як почав видужувати, покликав свого брата Александра і прохав зарекомендувати йому адвоката, щоб виправив формальний розвід. Тепер він уже видужав і гадає розпочати малювати в Казанський Собор велику картину: «Успення Матері Божої.» А поки виготують йому на цю картину полотно, й поки прийде літо, він малює портрети на цілу стать із князя Александра Николаєвича Ґоліцина да з Федора Івановича Пряніпнікова[109]). Ґоліцин буде намальований у сірому фраку сидьма і з Андреєвською лентою.

Про гутірки, що про Карла Павловича ходять і по місту і по Академії, не пишу до Вас. Гутірки осоружні, нісенітниці, гріх і переказувати їх. В Академії в один голос кажуть, що ті гутірки пускає Зав'ервайд, і я не маю причини не йняти тому віри. Нехай усе оце трошки присохне, тоді я перекажу Вам оті причини, а тимчасом і матеріялу збереться і згуртується більш. Прощавайте, мій Добродію Незабутній.

P. S. Від Штернберґа одержав листа з Москви. Добрий Віля! Він і про Вас пам'ятає, кланяється Вам і просить, коли Вам трапиться зустріти на Україні небогу Тарновського, паню Бурцеву, дак перекажіть їй його ґли-

боке поважання. Сердешний Віля, він усе ще про неї пам'ятає.»

* *
*

Чергового листа не міщу, бо в йому, крім пустих спліток і дуже осоружної обмови на ім'я Карла Великого, немає нічого. А таких речей не повинно бути в оповіданню про найчеснішого з людей. Нещасливе його одружіння скінчилося мировою угодою, цебто, розводом, за який він заплатив їй 13000 рублів асиґнаціями. Ось усе, що цікаве в тому листі.

VII.

«Петербурзького сіренького літа мов і не було. Надворі осінь, сира і гнила, а в Академії блискуча вистава. От чом би Вам не приїхати подивитися на неї, і я налюбувався б Вами. З роботи учнів живописи прикметного нічого нема, опріч програми Петровського: «Явлення янгола пастухам». За те різьбарі вже визначились: Рамазанов і Ставасер, найпаче останній. Він зробив круглу статую молодого рибалки; та ще як зробив, найпаче вираз обличчя: затаївши дух, живе обличчя пильнує за рухом поплавця. Пам'ятаю я, коли статуя ще в глині була, Карло Павлович, зайшовши в кабінет Ставасера, любувався нею й порадив трошки вдавити рибалці долішню губу. Ставасер послухався, й вираз не той став. Ставасер ладен був молитися на великого Брюлова.

Про живопись узагалі скажу, що варто з Китаю, а не то з України приїхати, щоб подивитися на саму тільки картину Брюлова. Чудо-велетень! За один раз і підмалював, і

скінчив, і тепер своїм пречудовим твором годує публику. Велика його слава, і ґеній його без краю!

Що ж мені про себе самого Вам сказати? Дали мені першу срібну медалю за етюд із натури «Сирітка-хлопчик під парканом ділиться своєю милостинею з собакою». От і все! Ціле літо я працював у клясах, а ранками з Йоахімом ходив на Смоленське кладовище, лопух та дерева змальовувати. Все більш та більш я кохаю Йоахіма. Трохи не що-дня ми з ним бачимося: він став ходити на вечірні лекції. Сприятелився з Карлом Павловичем і часто один одного провідують. Иноді ми йдемо гуляти на острови Петровський і Крестовський, щоб там змалювати чорну ялину, або білу березу. Двічі були пішки в Парґолові; там я познайомив Йоахіма зі Шмідтами. Вони влітку живуть у Парґолові, і він дуже радіє з нової знайомости. Та й хто ж не задовольниться родиною Шмідтів!

Розповім Вам одну цікаву подію; нещодавно вона сталася. На одному зо мною поверсі закватирував якийсь урядовець із родиною: в його жінка, діток двійко да небога — гарна дівчина літ п'ятнацять. Яким чином розвідав я всі оці подробиці, — зараз Вам розповім. Ви добре пам'ятаєте колишню нашу кватиру: з малесенького присінка двері йдуть

до спільного коридору. Раз якось одчиняю я оті двері — і здивувався: передо мною стоїть уродлива дівчина, засоромлена й почервоніла по самі вуха. Я не тямив, що їй сказати. Помовчавши з хвилину, я поклонився їй, а вона — навтікача у двері, і зникла. Що воно за знак, не тямив я; догадувався, гадав сяк і так, та й пішов собі до кляси. Робота в мене чапіла: ота невідома дівчина не давала робити. Другого дня вона мене на сходах зустріла і спалахнула, як тоді; я й собі остовпів. Вона наче дитина, да так простосердо зареготала, що й я не втерпів, і теж зареготав. Але на сходах чути стало, що хтось іде; сміх наш принишк. Вона приложила до губи пучку та й побігла собі. Я повагом пішов по сходах і ще більш, ніж перше, здивованим прийшов до господи. Кілька день вона мені спокою не давала. Що-хвилини виходив я в коридор, сподіваючись зустріти незнайому знайомку. Але ж вона хоч на коридор і вибігала, одначе так швидко зникала, що мені не можна було встигнути кивнути до неї головою. Отак минув цілий тиждень. Я вже почав був забувати про неї. Але ж ось слухайте, що сталося. В неділю ранком у десятій годині прийшов до мене Йоахім, та вгадайте, кого він привів? Еге! Нікого більш, як саме мою таємничу красуню.

— Я в вас, — каже він і сміється, — злодія злапав.

Глянувши на пустотливу ту дівчину, я засоромився не менш, як і той злодій. Йоахім це помітив, вислобонив руку красуні й лукаво усміхнувся. Але визволена красуня не втікала, а зосталася; вона полагодила на голові хусточку й косу, зирнула довкола і промовила:

— Я гадала, що ви саме проти дверей сидите й малюєте, аж ви он де, у другій хаті.

— А коли б він проти дверей малював, дак тоді б що? — спитався Йоахім.

— Тоді б я в дірочку дивилася, як вони малюють.

— Чом же в дірочку? Я певен, що товариш мій такий увічливий, що не заборонить у світлиці сидіти підчас роботи.

Щоб запевнити її в тому, я кивнув головою й подав їй стільця. Вона не звертала уваги на мою ввічливість і повернулася до шталюги, де був портрет пані Солової. Я його тільки-що розпочав. Ледви почала вона набіратися захватом із намальованої красуні, як у коридорі почувся різкий голос:

— Де ж оце вона пропала? Паша!

Гостя моя здрігнула і зблідла.

— Дядина! — промовила вона тихенько й кинулася до дверей. Біля дверей вона зу-

пинилася, притулила до рота пучечку, з пів хвилини постояла і зникла.

А ми з Йоахімом, попосміявшися з оцієї чудної пригоди, рушили до Карла Павловича. Пригода нікчемна, а про те вона мене турбує. Йоахім часом жартує з моєї засмучености, а мені це не до вподоби; навіть прикро — на що він трапився при тій пригоді.

Сьогодні одержав листа від Штернберґа. В якийсь похід, на Хіву, він збірається. Пише, щоб не сподівалися його сюди на свята. Мені без його нудно; ніхто мені його не заступить. Михайлов у Кронштадт до свого мічмана поїхав, і я вже більш, як два тижні, його не бачу. Мистець із його прекрасний, людина благородна, та на лихо — безладна людина. Доки його нема, я за порадою Фіцтума прийняв до себе студента Демского. Людина тиха він, добре освічений та до того вбогий, і Поляк молодий. Цілий день він у авдиторії, а ввечері вчить мене французької мови й читає Гіббона. Двічі на тиждень я ходжу слухати відчити з фізики, що професор читає в салі «Вольнаго Економическаго Общества», а раз що-тижня з Демским ходжу слухати виклади з зоольоґії професора Куторґи[110]). Як бачите, часу я не марную; нудитися наче й ніколи, про те, все-таки нуджуся: чогось мені бракує, а чого —

й сам того не тямлю. Карло Павлович тепер нічого не робить і дома майже не живе. Бачуся з ним уряди-годи, і то на вулиці. Прощавайте, Добродію мій Незабутній! Швидко писати до Вас не обіцяю; час у мене йде нудно; писати ні про що, не хочу я, щоб Ви куняли над моїми одноманітними листами, отак, як я над оцим посланієм куняю. Бувайте здорові!»

* *
*

«Збрехав я. Казав, що швидко не писатиму до Вас, аж ось і місяця ще не минуло, коли до Вас писав, і я знов беруся до посланія. Подія принаглила мене; вона ж то і збрехала, а не я. Штернберґ ув отому поході хівінському занедужав; розумний, добрий Даль порадив йому покинути військо та до господи вертатись. І от уночі 16. грудня несподівано він у мене явився. Коли б тоді я був сам у хаті, я гадав би, що то мара, і, певне, злякався б; але тут сидів Демскі: ми саме перекладали веселу главу з Поль-де-Кокового «Брата Якова»[111]); а так його поява мені видалася чимось природним, я тільки здивувався і зрадів без краю. Обнявшись та поцілувавшись, познайомив я з ним Демского. А що була ще тільки десята година, то ми й ру-

шили в «Берлін» чай пити. Вже пак ніч минула за запитаннями й оповіданнями. Перед світом Штернберґ знемігся й заснув, а я, діждавшись ранку, взявся за його портфель: такий же повний, як і той, що торік він із України привіз. Та ба: не та вже тут природа й люде не ті: воно й гарно, й виразно, да не те і, опріч мелянхолії, усе инше. А, може, це одбиток засмученої душі артиста? На всіх портретах Ван-Дейка панує риса розуму і благородства: це через те, що Ван-Дейк був сам чесний і розумний. Отак я собі з'ясовую загальний вираз на всіх Штернберґових малюнках.

Ба, коли б Ви ві́дали, як весело, як невимовно швидко й весело летять мої дні й ночі! Так весело, так швидко, що малесенького завдання Демского я не встигаю виучувати. А Демскі за це похваляється одцуратися від мене. Але крий Боже, я до цього себе не доведу. Наших знайомостей не поменшало, а ще побільшало: все ті ж, але всі вони так розцвіли, та повеселіщали так, що не всиджу я в господі. Хоч, як повідати вам правду, так і дома̄ в мене не без краси, не без чару. Я кажу оце про ту саму «злодійку», що біля дверей Йоахім піймав. Що за мила оця душа невинна! Суща дитина, прекрасна непопсована дитина. Вона що-дня кілька

разів до мене забіжить; поплигає, пощебече й пурхне, наче пташка та; инколи просить мене портрета з неї намалювати, але ніколи й п'ять хвилин не висидить, просто живе срібло. Нещодавно треба було мені для одного портрету жіночої руки; я попрохав її подержати свою руку. Вона згодилася, та що б Ви собі думали: хвилини однієї спокійно не подержала. Дитина, та й годі! Взяв я в руки палітру, вбігає вона, звичайно, весела, сміється; та як побачила натурщицю — зразу скам'яніла, потім заплакала, а далі, немов тигреня те, кинулася на неї. Я не тямив, що й діяти! Добре, що в мене трапилася оксамитова мантиля тієї пані, з якої я портрета малював; я вхопив мантилю й накинув їй на плечі. Вона схаменулася; підійшла до дзеркала; полюбувалася з себе, потім кинула мантилю на підлогу, плюнула на неї й побігла зі світлиці. Я відпустив натурщицю, а рука отак знов лишилася невикінченою.

Після цієї пригоди три дні сусідка моя не навідувалася до мене, а коли в коридорі зі мною зустрічалася, дак затулювала лице руками і втікала на другий бік. Четвертого дня, як тільки прийшов я до господи й заходився лаштувати палітру, входить вона, да така ж тиха, сумирна, що й не пізнати її. Мовчки сіла вона, обголила до половини руку, і взяла

позицію тієї пані, з якої отой портрет був. Я взяв палітру, пензлі і став на роботу. За годину рука була готова. Я почав дякувати, а вона хоч би тобі всміхнулася; поправила свого рукава, встала і мовчки пішла зі світлиці. Признатися, оце мене гаком за живе зачепило, і я все міркував, як його оновити давню гармонію? Минуло кілька день. Гармонія стала ніби оновлятися. Сусідка вже від мене в коридорі не втікала, навіть часом усміхнулася. Я вже почав сподіватися, що от-от двері відчиняться, і моє краснопере пташенятко влетить до мене. Та двері не відчинялися, і пташенятко не влітало. Я почав непокоїтися й міркувати, яке б його сільце заставити на зрадливе пташеня. Розкиданість моя зробилася осоружною не тільки для мене, але й для доброго отого Демского. Отоді саме, немов янгол той із неба, прибув до мене Штернберґ із кірґіського степу.

Тепер я зі самим тільки Штернберґом живу і для його тільки, і коли б у коридорі не стрівав я сусідку свою, то може б зовсім про неї забув. Вона, знати, страх, як бажає забігти до мене, та от лихо: Штернберґ раз-у-раз у господі, а коли куди й піде, дак і я з ним. На святах одначе вона не витерпіла; а що ми ввечори не буваємо в господі, то вона наділа в день маску й забігла до

свойому. Нарешті вона не витерпіла, підіпильнувала, щоб я пізнав її. Я стояв на свойому. Нарешті вона не витерпіла, підійшла до мене й майже голосно промовила:

— Хиба не пізнаєш? Це ж я.

— Коли ви, дак скиньте маску, тоді я й пізнáю вас, — відповів я.

Вона трошки покобенилась, а далі скинула маску. Тоді я познайомив її з Штернберґом.

Від того дня все в нас по-давньому пішло. До Штернберґа таксамо, як і до мене — вона попросту. Ми її пестимо всякими ласощами й поводимося з нею, як брати рідні з сестрою рідною.

Штернберґ якось спитав у мене, хто вона така? Я не тямив, що йому відповідати. Мені й на думку ніколи не впадало про це в неї спитатися.

— Мабуть, сирітка, або доня недбахи-матері, — мовив Штернберґ: — у всякому разі вона, бідолаха, може чи й письменна?

— І про це не відаю, — відповів я.

— Давати б їй щонебудь читати, все б таки ґолова не зовсім порожня в неї була. А от до речі — розпитайся: якщо вона читати вміє, так я подарую їй дуже моральну й гарно видану книжку «Векфільдський пан-отець» Ґольдшмідта[112]). Гарний переклад, і видання гарне.

За хвилину він, усміхаючись, знов мовив:

— Чи помічаєш ти, що сьогодні я почуваю себе за моралиста? Наприклад, спитаю: до якого краю можуть дійти візити оцієї пташки?

Я злегенька затремтів, але ж зараз отямився й відповів:

— На мою думку — ні до якого.

— Дай Боже! — мовив він і замислився.

Я завжди любую з його обличчя благородного і, немов у дитини тії, безжурного; а тепер оце обличчя любе здалося мені зовсім не дитячим, а серіозним і думним. Не скажу, чому, якось мимоволі на думку мені прийшла Тарновська, а він, ніби спостеріг мою думку, подивився на мене і глибоко зітхнув.

— Бережи ж її, друже мій, — мовив він, — та й сам стережись від неї. Як сам знаєш, так і чини; тільки пам'ятай і ніколи не забувай, що жінка — річ свята й ненарушна, але ж така приваблива, що жадна сила волі не спроможна устояти проти тієї привабливости. Тільки почуття найвищої євангельської любови, тільки воно одно і спроможеться захистити її від сорому, а нас від вічних дорікань сумління. Отже, немов той лицарь залізним панцирем, так ти зазброй себе отим почуттям високим та й рушай сміливо на ворога.

Він із хвилину помовчав, а потім, усміхаючись, мовив:

— Від торішнього году я страшенно зостарівся. Ходімо краще на вулицю, а то у світлиці, мені здається, душно.

Ми довго мовчки ходили по вулиці, мовчки вернулися до господи й лягли спати.

Вранці я пішов до кляси, а Штернберґ зостався в господі. Об другій годині приходжу додому і що ж я бачу? Учорашній професор моральности прибрав мою сусідку в боброву татарську шапку з оксамитовим верхом і з золотою китицею, та в якийсь татарський шугай шовковий, червоний, а сам надяг башкірську гостроверху шапку і грає на ґітарі качучу, з сусідка моя, немов Тальоні та, витинає сольо. Я аж у долоні ляснув, а вони хоч би тобі одним оком моргнули: витинають качучу! Натанцювавшись досмаку, вона скинула шапку й шугай і побігла зі світлиці, а мораліст поклав ґітару й зареготав, наче божевільний. Я довго кріпився, да таки не викріпив і так голосно й собі зареготав, що покрив його регіт.

Нареготавшись, посідали ми один проти одного на стільцях. Помовчавши з хвилину, він мовив:

— Вона найпривабливіше творіння. Я з неї Татарочку бажав змалювати, а вона ледви

встигла нарядитися, вже й пустилася качучу витинати. Я не втерпів та, замісць олівця та паперу, вхопив ґітару. Ну, останнє сам ти бачив. Але от чого ти не відаєш: ще до качучі вона мені розказала свою історію; звісно — ляконічно; подробиці ледви й сама вона чи відає. Та коли б не клята ота шапка, вона б на половині оповідання не зупинилася б; а то, як тільки шапку вгледіла, вхопила її, наділа і про все забула. Може, з тобою вона щиріща буде; випитай у неї гарненько; історія її, мабуть, дуже драматична. Батько її, каже вона, торік ув Обуховському шпиталю помер.

В ту саме хвилину відчинилися двері, і ввійшов Михайлов, а за ним мічман бравий. Не довго кажучи, Михайлов зараз покликав нас снідати до Александра. Ми зі Штернберґом глянули один на одного і згодилися. Я про лекції хотів був говорити, але ж Михайлов так зареготав, що я мовчки надяг шапку і взявся за ручку дверей.

— А ще артистом хоче бути! Хиба суще великі артисти на лекціях виховуються? — торжественно спитався Михайлов.

Ми згодилися, що таверна[113]) найкраща школа для артистів, і пішли до Александра.

Біля Поліцейського Мосту ми зустіли Елькіна; він із якимось Волохом-бояриноm

гуляв і розмовляв по-волоськи. Ми покликали його до свого гурту.

Чудний — оцей Елькін; нема мови, щоб він не говорив нею; нема товариства, де б і його не було, починаючи від нашого брата й кінчаючи ґрафами та князями. Немов чарівник той у казці, він по всіх усюдах, скрізь і ніде: і на Анґлійському Набережжю, і в конторі пароплавби: там приятеля за гряницю виряджає; там проводжає якогось сердешного Москвича; він і на хрестинах, і на весіллі, і на похороні; та все оце одного дня справить, а ввечері по всіх трьох театрах побуває. Сущий Піннеті! Дехто стережеться його, як шпига, але я нічого й похожого на це не помічаю за ним. Дійсне, він говоруха невгамовний, добрячий парубіка, не-аби-який фейлетоніст. У жартах ще вічним Жидом його називають; він каже, що оця назва йому личить. До мене він инакше не говорить, як по-французському. Я йому за те дуже дякую, бо для мене це добра практика.

Замісць снідання, ми в Александра добре пообідали й розійшлися по господах. Михайлов із мічманом у нас переночували, а вранці поїхали до Кронштадту. Свята проминули в нас швидко, значить, — весело. Карло Павлович наказує мені лаштуватися до конкурсу на другу золоту медалю. Не скажу, як воно

буде; учився я ще геть мало, а про те, за поміччю Божою, спробую. Бувайте здорові, мій Добродію Незабутний! Більш нічого Вам повідати.»

*   *
*

«От і масниці, і великий піст, нарешті й Великодні Свята минули, а я до Вас ніже єдиного слова не написав. Не гадайте, мій Добродію Незабутній, що я забув про Вас! Боже храни мене від такого гріха! В кожній думці моїй, у кожному вчинку мойому Ви завжди притомні в души моїй, як творіння ясне й відрадне. Не писав я через те, що ні про що було писати. Одноманітність. Не можна сказати, щоб одноманітність оця була нудна; навпаки! Дні, тижні, місяці пролітають — так, що й не зчуєшся! О, яке добродійне діло — праця! Найпаче, коли її похваляють. А я у хвалі не знаю потреби: як усе, так і на спитах я низче третього не йду. Карло Павлович раз-у-раз задоволений мною. А яка же хвала може бути про мисця краща? Я щасливий без краю! Ескіза мого на конкурсі приняли без найменшої зміни; я вже за програму взявся. Сюжет я полюбив; він мені до души, й я цілком йому віддався; це сцена з Іліяди: «Андромаха біля тіла Патрокля»[114]). Тільки тепер оце зрозумів

я, як то неминуче потрібно добре знати життя й мистецтво давніх Греків. Дуже в цьому разі прислужилася мені французька мова. Я вже й не тямлю, як за цю услугу дякувати мені Демскому.

Ми з Карлом Павловичем дуже оригінально зустріли Великдень. Ще вдень казав мені він, що має на думці на утреню піти в Казанський Собор, щоб там побачити хресний ход довкола церкви і свою картину при світлі. Ввечері в десятій годині сіли пити чай. Щоб час проходив нам незамітніще, я налив йому й собі. Він запалив циґару, ліг на отоманці й почав голосно читати «Пертську красуню», а я ходив по світлиці. Тілько й пам'ятаю. Потім чую невиразно — ніби грім. Розплющив очі — у світлиці ясно, лямпа на столі горить, Карло Павлович спить, книжка на підлозі лежить, а я сиджу на кріслі та слухаю, як із гармат палять. Я погасив світло; потихесеньку вийшов зі світлиці й пішов до господи. Штернберґ іще спав. Я вмився, прибрався й пішов на вулицю. З Андріївської церкви люде виходили вже зі свяченим. Ранок був дійсне святковий. А чи знаєте, що в той час найбільш займало мене? Сором казати, та сказати треба, бо гріх був би затаювати перед Вами чи думку яку, чи почування. Я був у той час суща дитина: мене найбільш

займав мій непромочний плащ. Чи не чудно, що я радію з такої святкової обнови? Ні, як добре подумати, то не чудно. Дивлячись на поли свойого лискучого плаща, я думав: чи давно то я в замазьканому халаті не одважувався про отаке убрання й гадати, а тепер! Сотню карбованців викидаю на отакий плащ! Просто Овідієві метаморфози![115]) А то бувало розживешся якнебудь на коповика[116]) й несеш його в райок, не розбіраючи, який там спектакль: за коповика було до смаку нарегочуся й гірко наплачуся, да так, що иншому й за цілий вік його не доведеться так плакати й так реґотати. Чи давно це було? Не далі як учора — і така переміна! Тепер уже я не инак іду в театр, як на крісла, і рідко коли беру місце за кріслами. А дивитися йду не так, на що трапиться, а йду або на премієру, або як її удруге грають, а зі старих усе вибіраю спектакль добрий. Але ж правда й те, що тепер нема вже в мене того щирого сміху й тих сердешних сліз. Та мені їх не жаль. Згадуючи це все, я й Вас згадую, мій Добродію Незабутній; згадую й той святий ранок, коли Господь навів Вас до мене в Літньому Саду, щоб витягти мене з болота і з нікчемности.

Свято зустрів я в родині Уварових, тільки не ґрафів, крий Боже: ми ще так високо не

літаємо. Це проста родина, та така ж то добра, що дай Боже, щоб усі на світі родини були такі. Мене вони вітають наче свого найближчого родича. Карло Павлович теж часто навідується до їх.

Свято провели ми весело. За цілий тиждень ні разу у m-me Юрґенс не обідали, а все по гостях: або в Йоахіма, або у Шмідтів, або в Фіцтума. Увечері, коли не в театрі, дак у Шмідтів. Сусідка наша провідує нас, і все така ж пустотлива, як і перш була. Шкода, що не можна мені взяти її за модель на Андромаху, дуже вона молода. Дивуюся, що оце за молодиця така її тітка. Здається, про свою небогу в неї й думки нема: инколи вона годин зо дві в нас пустує, а дядині про те й гадки нема. Чудно! Штернберґ її історію доказав мені до краю. Матері вона не пам'ятає, а батько був якийсь убогий урядовець і, здається, п'яниця; бо тоді, коли вони в Коломні[117]) жили, дак він зі служби приходив червоний, як вона сама висловилася, і сердитий. Якщо траплялися в його гроші, — він її в шинок по горілку посилав, а не було грошей, посилав її на вулицю милостині прохати, а в що-денному мундурі завжди на ліктях були діри. Дядина її — оця теперішня добродійка її — це його рідна сестра, прийде було та просить, щоб він оддав їй виховувати

Пашу; так де! — і слухати не хоче! Чи довго вони жили в Коломні тій — вона не пам'ятає. Раз якось зімою він зі служби до господи на ніч не прийшов; вона сама ночувала й нічого не боялася. На другу ніч — теж; а на третій день із Обуховського шпиталю прийшов по неї від батька слуга. Вона пішла. Йдучи, слуга той розповів їй, що тата її взяла на вулиці вночі поліція, та вранці недужого його на гарячку вирядила до шпиталю. Минулої ночі він трошки опам'ятувався, повідав своє найменння, свою кватиру і прохав покликати її до його. Недужий батько не пізнав її і прогнав від себе. Тоді вона пішла до дядини та в неї й зосталася. От і вся її скорботна історія.

Оце Штернберґ подарував їй «Векфільдського пан-отця». Вона вхопила книжку, немов дитина гарненьку йграшку; наче дитина та, побавилася нею, подивилася на малюнки й кинула на стіл. Йдучи до господи, про книжку й не згадала. Штернберґ гадає, що вона не вміє читати; міркуючи по сумному її віку дитячому, й я тієї гадки. Є в мене думка: коли це так, дак навчити її читати. Штернберґові вона подобалась, і він не від того, щоб мені помагати. Він того ж дня пішов і купив букваря з малюнками. Але думка наша так і лишилася думкою, й ось через що. Другого

дня приїхав із Криму Айвазовскій[118]) і закватирував у нас. Штернберґ радо зустрів свого товариша; а мені — сам не тямлю через що — Айвазовскій із першого разу не сподобався. Є в його щось несимпатичне, хоч елєґантні манєри в нього, неартистичне, а щось ввічливо-холодне, одштовхливе. Портфеля свого нам він не показує: каже, що зоставив його в матері в Феодосії, а в дорозі, каже, нічого не малював, бо поспішався, щоб ще застати перший загряничний пароплав. А проте він із нами, не відаю з якої причини, цілий місяць. От за цей час ні разу до нас сусідка наша не навідувалася: вона боїться Айвазовского; а я його за це що-дня радий був би провести за гряницю. Але ж от мені лихо: з ним поїде й мій Штернберґ дорогий!

Минуло ще кілька день. Ми провели Штернберґа до Кронштадту. Біля його зібралося нас чоловіка з десять, а біля Айвазовского ні одного. Чудне діло між мисцями! Був із нами й Михайлов, що проводив Штернберґа, і гарно нам прислужився! Пообідавши весело в Стеварта, він здорово заснув. Ми хотіли розбудити його, та не спромоглися. Тоді взяли ми з Штернберґом дві пляшки Кліко й пішли на пароплав. На чердаці «Геркулєса» випили вино, доручили свого приятеля начальникові

пароплава Тиринову, попрощалися та вже ввечорі вернулися до ресторану. А Михайлов уже очі протирає. Ми йому розповідаємо, як ми Штернберґа проводили, а він мовчить; кажемо про те, як випили Кліко, — він мовчить, а нарешті озвався й каже:

— Ледащо ви, — свого товариша проводити не розбудили.

Нудно мені без мойого Штернберґа любого. Так нудно, що не то що з кватири, де все мені про його нагадує, а навіть від моторної сусідки я ладен тікати. Більш до Вас цього разу нічого не пишу. Нудно, а я не хочу своїм посланієм нудним і на Вас нудьгу наганяти. Краще візьмуся до програми. Прощавайте.»

VIII.

«Літо так швидко в мене проминуло, ще швидче, ніж одна хвилина в гулящого денді. Я вже після вистави тільки схаменувся й помітив, що літу — вже край. А тим часом ми з Йоахімом улітку провідували на Крестовському Острові старенького Кольмана; під його доглядом я зробив три етюди: дві ялини й одну березу.

Добра душа оцей Кольман! Шмідти вернулися вже до міста. Оце ж вони доріканням своїм і нагадали мені, що літо вже минуло. Я в їх ні разу не був: — далеко, а в мене і дні й ночі йшли на програму. За те — як щиро вони повітали мене з успіхом! Еге, Добродію мій Незабутній, — з успіхом! Яке велике діло для учня програма! Це про його спробовий камінь. Та яке ж йому й щастя, коли він на камені цьому показав себе артистом сущим! Цього щастя я вповні зазнав. Неспроможен я висловити вам того почуття солодкого без краю: Це безугавна приява всього святого, всього прекрасного у світі в

одному чоловіці. За те які гіркі, які тяжкі дожидання переживаєш перед тим щастям! Хоча Карло Павлович запевнив мене в успіху, — а про те я страшенно мордувався. Я так страждав, як страждає злочинець перед карою на горло. Та ні: я гірш страждав! Я не ві́дав, чи я помру, чи буду жити, а це важче. Присуду ще не висловили. Ждучи цього присуду, ми з Михайловом пішли до Делі пограти на білярді. Та в мене так тремтіли руки, що не можна було мені вцілити ні одної кулі, а він байдуже: так і ріже! Отже й він був під судом, його програма стояла поруч із моєю. Мене отака байдужість лютувала. Я покинув кия й пішов до господи. В коридорі зустріла мене сусідка, така щаслива, сміється:

— А що? — спитала вона.

— Нічого! — відповів я.

— Як то нічого? Я прибрала вашу світличку немов на Великдень, а ви йдете нудний отакий.

Вона хотіла зі себе вдати нудну, да не спромоглася. Я подякував за ввагу й запросив до світлиці. Вона так простосердо, наче дитина, почала розважати мене, що я не втерпів і зареготав.

— Ще нічого невідомо, испиту ще не скінчили, — мовив я.

— Так на що ж ви мені неправду сказали? От який несовісний. Коли б я була знала, то б не чепурила вашої світлиці.

Вона закопилила свої рожеві губенята, а потім знов мовила:

— В Михайлова я не прибірала, нехай собі зі своїм мічманом валяються в барлозі, наче ведмеді; мені що до того?

Я подякував і спитав, чи вона рада буде, коли Михайлову дадуть медалю, а мені ні?

— Я йому руки поламаю, очі йому видеру, уб'ю його на смерть.

— А як мені дадуть?

— Тоді я сама з радощів помру.

— За що мені ви надаєте таку перевагу?

— За те . . . за те . . . за те, що ви обіцялися, що зімою вчитимете мене читати. . .

— І додержу своєї обіцянки, — мовив я.

— Йдіть же в Академію та довідайтесь, що там діється, а я ждатиму вас у коридорі.

— Чом же не тут?

— А як мічман прийде, що я тоді робитиму?

«Правда», подумав я й, не кажучи ні слова, пішов, а вона замкнула двері і ключа в кишеню сховала, кажучи:

— Я не хочу, щоб без вас вони ходили до вашої світлиці; ще попсують там щонебудь.

«З чого оце вона взяла», подумав я, «що вони щонебудь попсують без мене!» Просто вигадка дитяча!

— До побачення! — промовив я, йдучи на сходи. — Побажайте мені щастя.

— Від щирого серця, — відповіла вона радісно і зникла.

Я вийшов на вулицю. Я боявся ввійти в Академію. Академічна брама здавалася мені роззявленою пащею в якогось страшного звірюки. Одначе ж, утомившись ходячи по вулиці, я перехрестився й перебіг через страшну ту браму. В коридорі другого поверху блукали мої нетерплячі товариші, наче тіни ті біля Харонового перевозу[119]); я пристав до їх гурту. Професори були вже в конференційній салі. Жахлива хвилина наближалася. З круглої салі вийшов інспектор Андрій Іванович. Я першим зустрівся з ним. Проходячи повз мене, він шепнув мені: «поздоровляю». Ніколи на свойому віку я не чув, та й не почую такого слова солодкого, гармонійного! Я прожогом кинувся до господи і з захвату розцілував свою сусідку. Добре ще, що ніхто того не бачив. Хоча, на мою думку, нічого недоброго в тому й нема, а все-таки краще, що ніхто не бачив.

Отак, або майже що отак, відбувся отой испит, що всю душу мою зворушив. Все оте,

що я тепер написав до Вас, це тілько тьмяний сілюет із живої натури; тільки слаба тінь дійсної події; ні пером, ні пензлем, ні живим словом її висловити не можна. Михайлову не поталанило. Крий Боже, коли б таке нещастя мені скоїлося. Я збожеволів би, а він — байдуже: прийшов до господи, надяг тепле пальто й подався в Кронштадт до свого мічмана. Не знаю, відкіля в його така прихильність до того мічмана; він від його без душі, а про мене, так нічого привабного в його нема. Правда, вперваx він і мені був сподобавсь, та це не на довго. От мій сердешний учитель Демскі, дак истинно людина симпатична. Він, горопашний, нездужає; без виходу нездужає: сухоти в останньому періоді. Ходить він іще, але ледви-ледви ходить. Якось оце зайшов поздоровити мене з медалею, і ми цілий вечір солодко розмовляли, як приятелі. Він віщує мені будуче так натурально, живо й так певно, що я мимоволі йму йому віру. Бідолашний Демскі: йому й на думку не впадає, яка тяжка в його недуга. Так він рветься до свого будучого, наче парубча те, повне здоровля. Щасливий, коли мрію можна назвати щастям! Він каже, що найголовніше й найтрудніше вже перейшло, себто, злидні, бо, каже він, йому вже не треба цілі ночі сидіти, переписуючи відчити за якогобудь

карбованця; він би то тепер вирвався з лебетів злиднів і може віддатися своїй улюбленій науці і що він, коли й не стане в рідній історії вище свого идола Лєлєвеля[120]), так, принаймні, стане врівень із ним, і що його сподівана дисертація дасть йому всі засоби, справдити свої надії лискучі. А тим часом він, горопаха, кашляє кров'ю й силкується оце від мене затаїти. Боже мій, чого б тільки я не дав, щоб справдилися його бажання палкі! Овва, жадної надії нема! Ледви чи доживе він, доки на Неві крига скресне.

Ото ж саме у хвилину сердечної розмови з Демским із галасом відчинилися двері і прийшов бравий мічман.

— А що, Мішка[121]) в господі? — спитався він, не скидаючи шапки.

— Він учора до вас поїхав, — відповів я.

— Еге, дак це ми з ним розминулися. Ну, нехай же він прогуляється, а я в вас переночую.

Він увійшов у світлицю Михайлова, я подав йому світла. Що мені було робити? Сподіваючись, що в нас ніхто не ночуватиме, я прохав Демского лягти на ліжку Михайлова. Демскі помітив, що мені ніяково, взяв шапку й почав прощатись. Я мовчки й собі взяв шапку й, покинувши мічмана, пішов із Демским. Провівши Демского до його го-

споди, неохоче вернувся я додому, і що ж тут застав? Сусідка моя, не відаючи, що мене нема дома, зайшла до мене у світлицю, а бравий мічман, схопивши її, хотів уже двері на замок замикати, аж тут я саме на поріг. Сусідка вирвалась у його з рук, плюнула йому між очі і втекла.

— Суще живе срібло, — промовив він, утираючись.

Я не дав йому помітити, що його вчинок занадто мене ображає, лишив його, а що ще не було пізно, пішов собі кращого товариша шукати, щоб із ним провести осінній вечір.

Та не везло мені з провідинами, я кланявся тільки замкам дверей. До Шмідтів нерано вже було йти, Карла Павловича не було в господі. Що мені діяти, я не тямив. Клятий мічман мордував мене, я зненавидів його. Не відаю, чи то були ревнощі, чи просто почуття огидливости до чоловіка, що зневажив святе почуття жіночої соромливости. Жінці, хоч яка вона, ми винні як не повагу, то просту шанобу. Мічман знехтував одне і друге: він по-просту п'яний, і в душі незвичайне ледащо. Я мимоволі стою за останнє.

Ось у кватирі Карла Павловича показалося світло; я зайшов до його та й заночував там. Брюлов спостеріг, що я не по собі, одначе з

уважливости не спитав мене, звелів послати мені постіль ув одній хаті з ним і сів читати голосно. Він читав книжку Уошінґтна Ірвінґа: «Христофор Колюмб». Читаючи, він змальовував собі в думці картину, як невдячні Еспанці виводять із човна на берег великого адмірала, закутого в кайдани. Який сумний малюнок, скільки в ньому поуки! Я подав йому шматок паперу й олівець, але він не взяв, а читав далі.

Раз якось за вечерею, розповідаючи про свою подорож по старій Геляді, Брюлов нашвидку зробив прегарну картину: «Атенський Вечір». На картині була атенська вулиця; її освічувало сонце вечерове. На обрії закінчений у будові Партенон[122]), але рештовання ще не принято. Серед вулиці на першому місці пара буйволів: вони везуть Фейдієву[123]) мармурову статую: «Річка Фейдіс». З боку сам Фейдій. Його зустрічає Перікль, і Аспазія[124]), і всі значні люде, що були тоді в Періклевих Атенах, починаючи від славної гетери й кінчаючи Ксантипою. Все оце освічене промінням вечерового сонця.

Картина прегарна! Що значить «Атенська Школа»[125]) супроти цієї живої картини! Він тільки тому й не домалював її до кінця, що вже є «Атенська Школа». І скілько таких картин він кінчить або словом натхненим,

або на вершок[126]) довгим ескізом у свойому, не надто роскішнім альбомі. От і торішньої зіми він зробив кілька малесеньких ескізів на ту саму тему. Я нічого не зрозумів, а тілько згадував, що мій учитель великий міркує собі щось велике. Так воно і сталося.

Цього літа почав я спостерегати, що він що-дня до схід сонця у своїй робочій сірій куртці йде у свою майстерню й там до самого вечора перебуває. Тілько Лукіян відав про те, що там робиться, бо він приносив йому воду й обід. Я тоді саме працював над програмою й не міг йому читати книжок, хоча знав, що він рад би був, як би я прийшов та сказав, що читатиму. Отак минуло три тижні. З нетерплячки я аж тремтів. Ніколи так постійно він не перебував у своїй студії. Мабуть, щось незвичайне діє. Та хиба такий кольосальний ґеній робитиме щонебудь собі звичайне?

Раз якось, коли вже повечоріло, я відпустив свого натурщика, а сам хотів іти на вулицю. В коридорі зустрів мене Карло Павлович. Борода в його неголена. Він побажав подивитися на мою програму. Я, тремтячи, повів його до свойого кабінету. Зробивши кілька невеликих уваг, він мовив: «Тепер ходім, подивимось на мою програму». Ми пішли в портик.

Чи розповідати Вам про те, що я там побачив? Мушу розповісти, але як його розповісти те, чого не можна розповісти?

Відчинилися двері, і бачу я величезне полотно темне, натягнене на ряму. На полотні чорною краскою написано: «Почато 17-го червня». За полотном музична скринька грала хор із «Ґуґенотів». У мене серце завмірало, а коли я пройшов за полотно й озирнувся, так мені дух забило. Переді мною стояла не картина, а жива «Облога Пскова» з усім жахом і величністю життя[127]). От де вага отих ескізів малюсеньких. От чого торік літом їздив він до Пскова. Я вíдав його гадку, але мені й на думку не приходило, що він так швидко справдить її. Так швидко і так прекрасно. Ще поки зроблю для Вас невеличкий контур, напишу Вам дещо про оце нове чудо, звичайно, коротко.

З правого боку від глядача, на третьому пляні картини башта — вибух; трошки близче пролом у мурі, а в тому проломі бійка рукопаш, та така бійка, що й дивитися — страх бере. Здається, чуєш, як люде кричать, як мечі дзвенять об залізні шеломи ливонські, польські, литовські й, Бог знає, які ще. З лівого боку картини, на другому пляні, хресний хід із корогвами і з образом Матері Божої. Попереду йде єпископ, іде він уро-

чисто, спокійно, з мечем св. Михайла, князя псковського.

Який дивний контраст! На першому пляні посеред картини блідий чернець із хрестом у руці їде верхи на гнідій коняці, управоруч від його здихає білий кінь Шуйского, а сам Шуйскій, звівши руки до неба, тікає до пролому. Уліворуч від ченця бабуся благочестива благословляє парубка, чи то пак хлопця, на ворога. Ще трошки вліво водою з відра дівчина напуває притомлених вояків. У самому кутку картини напів голий вояка доходить, його піддержує молода жінка, мабуть, недалека вже вдова його. Які ріжноманітні епізоди прегарні! Та я й половини Вам їх не списав. У мого листа не було б краю, коли б я захотів списати всі подробиці, і все б таки не списав усіх подробиць цього вершка мистецтва. Першим разом задовольніться хоч таким прозаїчним описом отого високопоетичного твору. Перегодом я контур із його до Вас пришлю, тоді Ви бачитимете виразніше, який це божественний твір.

Про що ж би ще написати до Вас, мій Добродію Незабутній? Так уряди-годи, і так мало я до Вас пишу, що мені аж соромно. Ваші дорікання, що я лінуюся писати, не зовсім справедливі. Я не лінивий, але нема в мене кебети розповідати привабливо про

життя щоденне. Нещодавно прочитав я (властиво, для листів) Клярису[128]) — переклад Жіль Жініяка: сама тільки передмова перекладчика мені сподобалася, а листи такі довгі да такі солодкі, що хоч кидай! І як оце стало в людини терпцю писати отакі листи безкраї? Листи зза границі ще менше мені сподобалися. Пуття в них мало, самий лишень педантизм, за те претенсій багато! Признатися Вам, я маю здорове бажання навчитися листи писати, та не відаю, як це зробити. Навчіть мене! Ваші листи такі гарні, що я їх напам'ять виучую. А поки ще засвою собі Вашу кебету, писатиму так, як переказуватиме серце. Моя простосерда щирість нехай стає замісць штуки.

Переночувавши в Карла Павловича, я в десятій годині дуже неохоче пішов до господи: Михайлов був уже дома й сипав у склянку мічманові, що саме прокинувся, якогось вина; а сусідка моя вертка визирала з моєї світлички і, що-сили є, реготалася. Жадного самолюбства нема: ні тіни сором ливости. Чи простосерда вона така, чи це добуток вуличного виховання? Питання це — велика загадка для мене, і я його не розгадаю, бо такий я до неї сильне прихильний, наче до дуже любої дитинки. І немов ту дитину, посадив я її за букварь. По вечорах вона роз-

бірає склади, а я щонебудь малюю, иноді портрет із неї. Голівка в неї просто — краса. Варто уваги: від тоді, як почала вчитися, дак перестала реготати. А мене сміх бере, коли я дивлюся на її серіозне личенько дитяче. Не маючи роботи, я за зіму гадаю змалювати з неї, як студію з натури, портрет при вогнянім освітленню, отоді саме, як вона сидить із указкою в руці, задивлюючись у букварь. Це буде гарненький малюнок à la Ґрез[129]). Не знаю, чи оборудую я красками; олівцем вона виходить добре.

Оце якось я з дядиною її спізнався, да так чудно. Об одинацятій годині я, своїм звичаєм, вертався з лекцій. У коридорі зустріла мене Паша та каже, що дядина просить мене на каву. Це мене здивувало. Я відмовляюся. Справді, як його йти до людей незнайомих та просто зразу на каву. Але ж вона не дає мені і слова вимовити, тягне мене за рукава до своїх дверей, немов те вперте теля. А я, немов теля те, опіраюся, не йду. Зирк: двері відчинилися, і з'явилася сама дядина. Не кажучи ні слова, вхопила вона мене за руку, втягла у світлицю, двері замкнула і просить бути, як дома.

— Прошу, прошу, — каже вона задихаючись: — не обезсудьте за простоту. Паша, чого ж ти гав ловиш? Давай швидче каву!

— Зараз, — обізвалася Паша з другої хати.

Через хвилину з кофейником і з чашками прийшла Паша. Суща Геба! Та й дядина трохи походила на хмарогона[130]).

— Ми давно з вами хотіли познайомитися, — мовила гостинна дядина, — та все якось не випадало, а сьогодні, хвала Богові, я таки на свойому поставила. Вибачте нам за простоту. Випийте чашечку кави. Давно щось наша молошниця не показується, а з крамнички вершки[131]) такі негарні. Та що вдієш! До мене Паша давно пристає, щоб я познайомилася з вами. Та коли ж ви такий безлюдок; чистий анахорет, навіть у коридор зайвий раз не вийдете. Ви з нашою Пашею просто чудо створили. Ми її просто не пізнаємо: з ранку до вечора все вона за книжкою, аж любо та мило! А вчора взяла ту книжку з малюнками, що якось ваш товариш їй подарував, та й читає. Правда, ще не зовсім добре читає, але зрозуміти можна все. Як бо та книжка зоветься?

— «Векфільдський пан-отець» — відповіла Паша.

— Еге, еге, пан-отець! . . . Як то він, горопашний, у острозі сидів, як він і доню свою розпусну шукав . . . усю книжку прочитала . . . куди той і сон подівся! «Хто тебе

навчив читати!» — спитала я. Вона й каже на вас. От уже спасибі вам! Мій Кирило Афанасич, коли не на службі, дак дома все за бумагами сидить. Прийде вечір, ми й сидимо мовчки, за рік вечір той покажеться, а тепер я й не стямилася, коли він і минув . . . Чи не вип'єте ще чашечку?

Я подякував і хотів іти, дак ні! Хазяйка вхопила мене за руку й посадовила на давнє місце, кажучи: «О, ні (не знаю, як у вас), в нас так не роблять, щоб увійшов, та зараз і вийшов. Ні, просимо покірно побалакати з нами, да, чим Бог послав, перекусити». Але я й від закуски й від розмови відмовився, говорячи, що в мене щось у животі болить, і в боці коле. Дійсне, хвала Богові, цього ніколи не було, а треба було мені йти до кляси, бо вже перша година підходила до кінця.

Мене одпустили, взявши чесне слово, що ввечері прийду. Вірний слову, я в сьомій годині прийшов до гостинної хазяйки. Самовар уже на столі стояв, а вона зустріла мене зо склянкою чаю. Після першої склянки вона познайомила мене зі своїм «хазяїном», як вона мовила, — з лисим дідусем ув окулярах. Він сидів у другій хаті біля стола над бумагами. Він устав із крісла, полагодив окуляри, поклонився, простяг до мене руку і прохав сідати. Я сів. Він зняв із носа окуляри, витер

їх хусточкою, знов надяг, мовчки сів на своє місце і знов сперся очима в папери. Минуло кілька хвилин . . . Я не тямив, що мені робити. Становище моє починало бути смішне. Спасибі хазяйці: вона виручила мене.

— Не перебивайте йому, — промовила вона з другої хати, — йдіть до нас, у нас веселіш.

Я мовчки послухався. Паша сиділа тихенько й роздивлялася малюнки в «Векфільдському пан-отцеві».

— Бачили хазяїна нашого? — спитала хазяйка; — отакий він раз-у-раз. Отак звик до своїх бумаг, що і хвилини без них не проживе.

Я похвалив його за любов до праці і прохав Пашу читати голосно.

Повагом, але правдиво й виразно прочитала вона цілу сторінку з «Векфільдського пан-отця». За те дядина дала їй склянку чаю й похвалила, що й на трьох сторінках не списав би тієї похвали; а мене, як ментора, дякуючи без краю, спитала, чи не хочу я до чаю рому. Але рому того ще не було: по його треба було Паші йти в крамничку до Фоґта, через те я й одмовився й від рому, й від чаю, на превеликий смуток гостинної хазяйки. В одинацятій годині повечеряли, і я пішов до го-

споди, обіцяючи, що навідуватимуся до них що-дня.

Яке враждіння зробила на мене оця нова знайомість, того я не можу виразно Вам списати. А кажуть, що при знайомости дуже важне перше враждіння. Я задоволений із цієї знайомости тому, що знайомість моя досі з Пашею здавалася мені непригожою, а тепер — цього нема, і наше приятельство оця несподівана знайомість наче б то зміцнила.

Почав я ходити до них що-дня, та за тиждень був уже як старий знайомий, або, краще сказати, наче своя людина в родині. Вони запросили мене брати в них обід, за ту саму ціну, за яку брав я в m-me Юрґенс. Я охоче згодився і зрадив добру Юрґенс. Не каюся. Товариство парубоче, безжурне, мені вже надокучило, а тут у них так тихо, спокійно, гарно, наче я дома, усе тут підходить до моєї вдачі, до моєї тихомирної натури. Пашу я сестрою називаю, а дядину її — і собі дядиною. Дядька ніяк не називаю, бо тілько його й бачу, що за обідом. Він, здається, і у свята ходить на службу. Так мені в них гарно, що я, опріч Карла Павловича, ні до кого вже й не ходжу. В Йоахіма не згадаю вже коли й був; те ж саме і у Шмідтів і в Фіцтума. Сам бачу, що негаразд чиню, та що діяти, коли не вмію брехати добрим

людям. Брак світового виховання — більш нічого.

На ту неділю до всіх до них піду, вечір проведу у Шмідта, а то коли б і, справді, не роззнайомитися. Та це все байдуже: це все якось улаштується, а от мені лихо: ніяким чином не можна мені владитися з Михайловом, властиво, з приятелем його сердечним, з отим мічманом. Він трохи не що-дня в нас ночує. Це ще байдуже б, а то понаводить казна якого народу, та цілісеньку ніч і п'ють, та в карти грають. Не хотів би переміняти кватирі, та, мабуть, треба буде, коли орґії оті не зникнуть. Хоча б весна швидче, нехай би собі отой мічман осоружний плив на море. Розпочав я красками етюд із Паші при світлі. Виходить дуже гарна голівка, шкода тілько, що мічман навісний не дає робити. До свят хотів би скінчити і що инче почати, та ледви чи зможу. Я заходжувався вже в сусідок із роботою розташуватися, та якось ніяково. Освітлення при вогні так мені сподобалося, що я гадаю, — скінчивши оцю голівку, розпочати другу, таки з Паші, вестальку. Шкода, що на вінок тепер не можна роздобути білих троянд, а цього конче треба; та це ще нехай — колись.

Паша починає вже добре читати, і читання полюбила. Я дуже радий тому, тільки для

мене труднація вибірати їй книжки. Кажуть, що молодим дівчатам недобре читати романи, але ж я, далебі, не тямлю, що тут недоброго. Добрий роман розвиває фантазію, уласкавлює серце, а суха, хоча б і розумна, книжка, опріч того, що нічого не навчить, може ще й одбити охоту від читання . . . Наперваx я дав їй «Робінзона Крузо»[132]), потім дам «Подорож» Араґа, або Дімона Дірвіля[133]), далі знов роман, потім Плютарха[134]). Жалкую, що в мене нема в перекладі Вазарія, а тоб я зазнайомив її зі славними людьми в нашому мистецтві прекрасному. Чи добрий мій плян? Яка в Вас про це думка? Коли думаєте, що щось не так, дак напишіть до мене, я Вам сердечно подякую. Вона тепер мене інтересує, неначе хтось близький, рідний. Тепер на неї, на письменну вже, я дивлюся наче артист на недокінчену свою картину. За гріх великий вважаю собі дати їй тепер самій волю читати, що попало — вона й не має з чого вибірати. Краще було вже й не вчити її читати.

Надокучив я Вам своїми сусідками, та що діяти. Приказка каже: що в кого болить, той про те й говорить. Та, коли правду мовити, так у мене тепер ні про що більш і говорити. Нікуди не ходжу, нічого не роблю. Не знаю, що мені доля надiлить на те літо, а я його з трівогою жду. Да инакше й не можна: те

літо повинно покласти підвалини вибраній мною, чи певніш мовити — Вами, професії. Карло Павлович каже, що незабаром по святах буде оголошена програма на першу медалю золоту. Я трохи-трохи обміраю, як згадаю про ту програму, що про моє життя рішає. А що, як мені пощастить? Я збожеволію! А Ви? Чи вже ж таки Ви не приїдете подивитися на виставу за три роки, на мою приняту програму та на смиренного автора її, як на Своє творива? Напишіть до мене в найблизчому листі, що приїдете: от і буде в мене добра причина відмовити Михайлову у кватирі. Здається, мічман і йому вже остогид. Добре ще, що я в сусідок маю захисток, а то мусів би з власної господи тікати. Будьте ласкаві, напишіть, що приїдете, тоді я одним заходом усе покінчу. Прощавайте, Добродію мій Незабутній! У другому листі напишу до Вас про успіхи моєї учениці і про наслідки оголошеного конкурсу. Прощавайте!

P. S. Сердешний Демскі вже не спроможен із хати вийти. Не пережити йому весни.»

IX.

Одержавши цього листа, я одписав до свого приятеля, що не на виставу, а, може, ще на Великдень приїду до його в гості й заїду просто до його так, як Штернберґ приїхав був. Це на те я написав, щоб запомогти йому спекатися отого мічмана влізливого. Правду мовити, я таки побоювався за його характер, що ще не склався. Чого доброго, може якраз зробитися двійником отого мічмана голінного. Тоді все прощай: і ґеній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в життю! Все те уляжеться, немов у могилі, на дні всепожирливої чарки. Прикладів на те, найпаче в Росії, на превеликий жаль — сила. І де тому причина? Чи вже ж таки сама тільки п'яна громада може звівечити в молодої людини зав'яз доброго? Чи, може, тут є щось для нас незрозуміле? Вже ж не дурно народня приказка каже: «Скажи мені, хто твої знайомі, а я скажу, хто ти». Та ж у Гоголя була якась основа сказати, що «русский чоловік», коли майстер добрий, так і п'яниця здоровенний.

Що воно за знак? Гадаю собі, що нiщо більш, як недостача загальної цивілізації. От, наприклад, сільський або инший який писарь: між простими, чесними, але темними селянами він просто Сократ у Атенах. Отже приглянькмось, яка він животина неморальна, за те ж він і майстер свого діла! Між сотнями темних мужиків він один-єдиний письменний; із мужиків він і живе, і п'є, і розпустує, а вони тільки дивуються з його розуму, й ніяк собі не зрозуміють: з якої речі отака людина розумна, й отакий із неї п'яниця? І, простенькі, того не розберуть, що поміж ними він єдиний майстер свого письменного, чи якого діла, що йому немає рівного, що люде все до нього звертатимуться, бо немає до кого другого звернутися — нема, через те діло своє він аби-як справляє, а заробітки пропиває. Оце, на мою думку, єдина причина тому, що в нас, коли добрий майстер, так і п'яниця здоровенний. Та й поміж цивілізованими помічено, що ті люде з великою кебетою, що виходять із гурту людей звичайних, скрізь і всюди більш, чи менш бувають поклонниками веселого бога Бакха. Мабуть, це вже неодмінна вдача в людей незвичайних.

От у мене був знайомий наш математик ґеніяльний — а математики взагалі поміркувані люде[135]). Траплялося мені кілька разів

із ним обідати. Він за обідом, опріч води, нічого не пив. Раз якось я й питаю в його:

— Хиба ви ніколи вина не п'єте?

— Колись у Харкові я випивав два погребки [136], тай зарікся, — відповів він добродушно.

Не всі ж кінчають двома «погребками»: инші беруться й за третій, а то й за четвертий. Та й на цьому фатальному четвертому й кінчають свою сумну карієру, а инколи й життя своє.

А мій мистець належав до категорії людей загарливих, що пориваються, що мають уяву палку: оце то й найлютіщий ворог життя самостійного, статечного. Я собі геть не з поклонників монотонної тверезої ретельности і щоденної одноманітної волової діяльности, але не скажу, щоб я ворогував проти статечної ретельности. Взагалі середній шлях у життю — найкращий шлях. Але ж у науці, в мистецтві, і взагалі в духовій діяльности середній шлях ні до чого не приводить, опріч до передчасної могили.

Я бажав би, щоб мій мистець був і великим незвичайним артистом, але і звичайною людиною в життю домашньому. Але оці дві великі вдачі рідко коли живуть під одним дахом. Щиро хотів би я заздалегідь до-

бачити й одвернути все те, що шкідливо може впливати на мого коханця, але як його це вчинити — не тямлю. Мічмана того я жахаюся; та й од сусідки не можна сподіватися чого доброго: це ясно, як божий день. Тепер усе те можна б іще скінчити на розлуці та на сльозах, на чому звичайно кінчиться перше кохання. Але ж ота дядина: вона йому від першого разу сподобалася, а вона то й може довести до Гіменеєвої[137]) свічки. Дай Боже, щоб я помилився, — а то може дійти й до злиднів, до розпусти!

Він просто мені не признається, що закохався по вуха у свою ученицю. Звісно, ні один молодий парубок не зрадить вам святої цієї тайни так зразу! Перш, ніж висловити своє кохання, він по першому слові своєї богині кинеться в вогонь і в воду. Такі юнаки, що кохають щиро. А хиба є такі юнаки, що инакше кохають?

Я навмисне про сусідок ніже єдиним словом не нагадую йому, щоб хоч трохи одвести його від них. Я радив йому яко мога частіш навідуватися до Шмідтів, до Фіцтума, до Йоахіма — вони йому потрібні для його духової освіти; радив провідувати старенького Кольмана — йому неминуче потрібні поради Кольмана в пейзажній живописі; радив я йому що-дня, наче до храму штуки, ходити

в майстерню Карла Павловича, та зробити там для мене акварельну копію з «Бахчисарайського Фонтана». На сам кінець написав до його про велику вагу програми, що жде його; на неї повинен би він присвятити всі свої дні й ночі аж до самого спиту, себто, аж до жовтня. Такого часу й такої роботи здавалося мені досить, щоб хоч трохи охолодити перше кохання. Я писав до його, що коли мені на ціле літо в столиці зостатись не можна буде, так у осени я неодмінно приїду знов, властиво, вже для його програми.

Лист мій, як я сподівався, зробив добрий уплив, та тільки на половину: програма йому пощастила, а сусідка — овва! Але на що заздалегідь здіймати завісу таємничої далини. Прочитаймо ще одного листа його, останнього вже.

«Не скажу, чи по волі, чи по неволі, а знаю тільки, що Ви, мій Добродію Незабутній, жорстоко мене одурили! Вас, як найдорожчого мойому серцеві гостя, я сподівався довго, а Ви . . . Бог вам суддя! На що було обіцяти? А скілько в мене було клопоту з моїми кватирантами! Ледви спекався їх. Правда, Михайлов таки зараз згодився, а осоружний мічман до самісінької весни тяг, себто, до Вербної Неділі, а на розставанню трохи було з ним не посварилися. Він неод-

мінно хотів зостатися ще на великодний тиждень, але я притьмом стояв, що дожидаю Вас.

— Ба, яка там важна така особа ваш родич! Нехай у гостинниці закватирує! — мовив мічман, крутячи свої дурні вуса.

Це мене страх як розлютило; коли б не Михайлов, спасибі йому, так не тямлю, що б я був заподіяв. Не відаю, що йому так дуже подобалося в нашій кватирі: хиба тілько те, що не платив за неї. Зімою бувало Михайлов дак кілька ночей дома не ночує, а вдень ряди-в-годи зазирне, та зараз же і знов піде, а мічман вийде пообідати та п'яним напитися, та й знов лежить на канапі: коли не спить, так люльку палить. Останніми часами він і пак свій із біллям був привіз сюди. Коли я вже зовсім одмовив йому кватиру, дак і тоді ще він приходив ночувати. Просто сорому немає в людини! Ще одна чудасія: до самого виїзду його в Миколаїв (його переведено до чорноморської фльоти) я що-дня, вертаючись увечері з лекцій, зустрічав його або біля брами, або на сходах, або в коридорі. Не відаю, кого він увечері провідував. Та Господь із ним! Хвала Богові, що я його спекався.

І не сказати, якого великого успіху на зіму моя учениця досягла. Ну що, коли б її почали були вчити у свій час, з неї була б просто вчена людина. А яка вона стала су-

мирна — просто роскіш. Дитячої простосердечности та жартовливости і сліду нема!

Правду мовити, якщо тільки письменність знівечила в неї оту любу жартовливість дитячу, дак мені шкода! Я радію, що хоч тінь милої простосердечности зосталася в мене на картині. Картина вийшла дуже гарненька; правда, освітлення світлом удалося не без труднації, але вдалося. Прево дає мені за картину сотню карбованців сріблом. Я охоче згоджуюся, аби тілько після вистави вже. Я притьмом бажаю ученицю мою любу показати на суд публики. Я був би зовсім щасливий, коли б Ви і другим разом не одурили мене, та приїхали на виставу: вона буде особливо інтересна: чимало артистів, і наших і чужоземних, обіцяли поприсилати свої твори: обіцялися барон Берне, Годен, Штейбен[138]). Приїздіть ради самого Апольона й девятьох сестер[139]) його прекрасних!

Не скажу, як воно буде надалі, а досі програма моя чапіє. Карло Павлович із композиції задоволений; більш нічого про неї й говорити. На тому тижні приймуся тільки, а досі якось я неначе втікаю від неї. Не тямлю, що воно за причина. Навіть учениця моя, і та починає мене підганяти.

Ох, коли б я міг розповісти Вам, як мені подобається оця проста та добра ро-

дина. У них я наче рідний! Про дядину й говорити нічого: звичайно, вона добра й весела. А мовчазний і суворий дядько, і той иноді покине свої бумаги та й присяде до нас біля шипучого самовару, нищечком пожартує, звичайно, дуже невибагливо. Я инколи дозволяю собі роскошувати, звісно, коли в кишені копійчина зайва заведеться: візьму в третьому поверсі льожу в Александринському Театрі й веду їх. Тоді загальна втіха в нас без краю; найпаче, коли на спектаклі йдуть водевілі. Після такого спектакля моя учениця кілька днів водевільні куплєти співає, здається, і в сні. Я люблю, певніш мовити, обожаю все прекрасне, як у людях, почавши від зверхнього виду, і таксамо, коли чи не більш високі й артистичні твори рук і людського розуму. Мене захват бере, коли бачу по-світовому виховану жінку, чи чоловіка: в них усе, і рухи, і слова в такій гармонії рівній, стрійній! Наче в усіх у них і живчик однаково б'ється. Дурень і розумний, флєґматик і санґвінік — між ними дуже рідкі, та навряд чи є взагалі; оце мені подобається без краю, та одначе не на довго; мабуть, через те, що я родився і зріс не поміж ними; а своїм дешевим вихованням тим паче не можна мені до них рівнятися. Тим то, не вважаючи на всю чарівну привабливість життя їх, мені більше

подобається родинне життя людей простих, отаких, наприклад, як мої сусіди. Між ними я зовсім спокійний, а там усе буцім чогось побоюєшся. Останніми часами й у Шмідтів почуваю себе якось ніяково, і не тямлю, з якої воно речі? Буваю я в них що-неділі, але не на довго, не так, як колись було. Може, це тому, що між нами нема любого, незабутнього Штернберґа.

До речі, про Штернберґа. Нещодавно одержав я від його з Риму листа. Та й чудний же він чоловік! Замісць того, щоб переказати враження, які зробив на його вічний гôрод, рекомендує мені, знаєте кого? — Діпата й Веронеза[140]). От чудний! Пише, що в Лєпрі він бачив великі збори артистів, поміж ними й Іванова[141]), автора майбутної картини «Іван Предтеча проповідує в пустині». Наші мисці покепковують собі з його нищком, кажучи, що він зовсім загруз у Понтійських[142]) Болотах і все-таки такого мальовничого пня, сухого, з корінням поверх землі, якого йому треба для третього пляну картини, він не знайшов собі. А Німців дак захват бере з Іванова. В «грецькій каварні» зустрів Штернберґ Гоголя, непомірно причепуреного. Гоголь за обідом розповідав вульґарні українські анекдоти. Головна ж річ, що зустрів він, в'їздячи в вічний гôрод, крім бані св. Петра й безсмерт-

ного велетня Колізея[143]) — дак це качуча: ґраціозна, загарлива така, якою вона живе в народі, а не така чепуриста та підмальована, якою ми її на сцені бачимо. «Уяви собі», пише він, «що знаменита Таліоні — це тільки копія з копії того ориґіналу, який я на вулиці в Римі без грошей бачив». Не робитиму виписок, а перешлю до Вас лист його цілком. Там Ви і про Себе дещо цікавого прочитаєте. Горопашний Віля все ще про Тарновських згадує. Ви її часто бачите, скажіть, чи вона за своїм Ескуляпом[144]) щаслива? Коли щаслива, дак про друзяку нашого нічого не кажіть їй, не тревожте даремними споминками її родинного спокою; коли ж ні, дак скажіть, що наш приятель Штернберґ — людина найблагородніша у світі — і досі таксамо; як і колись, щиро й ніжно її кохає. Це може розважить їй тугу сердешну. Хоч би як чоловік не страждав, хоч би якої він не терпів муки, а як почує хоч єдине слово привітне, сердешне, хоч далекого, але незрадливого друга, то хоч на хвилину своє горе забуде й буде зовсім щасливий; а кажуть, що одна хвилина повного щастя краще, ніж роки без краю тяжких мук.

Усміхнетеся Ви, мій Дорогий Друже, прочитавши оці слова мої. Подумаєте, чи не терплю часом і я якого лиха, що так красно

про його балакаю. Ні, далебі, ніякого лиха в мене нема, а так щось без причини по серцю журба пробігла. Я зовсім щасливий. Та хиба инакше й може бути, коли маєш таких приятелів, як Ви та любий Віля незабутній? Не багацько на світі людей, що зазнали такої солодкої долі, яка мені випала! Коли б не Ви, то сліпа богиня[145]) пролетіла б повз мене; ви її зупинили біля вбогого обірванця. Боже мій, Боже мій! Я такий щасливий, такий без краю щасливий, що, здається, задушуся з повноти цього щастя й помру! Мені неодмінно треба якогонебудь горя, хоч би й нікчемного, а то, поміркуйте собі: про що б я не погадав, чого б я не побажав, скрізь мені таланить. Усі до мене ласкаві, усі мене люблять, починаючи від великого нашого маєстра. А його любови, здається, досить на повне щастя! Він до мене часто заходить, инколи й обідає в мене. Скажіть, чи можна було мені про таке щастя гадати тоді, як я вперше його побачив у Вас, в оцій самій кватирі? Багацько, дуже багацько вельможних царедворців не зазнають такого щастя, з якого користуюся я, злидарь невідомий! Чи є на світі людина, що тепер не заздріла б мені?

На тому тижні він заходив у клясу до мене, подивився на мій етюд, нашвидку деякі уваги зробив і викликав мене в коридор

на двоє слів. Я гадав, що в його яка тайна є, а він просто кличе мене з ним їхати на хутір до Уварових обідати. Я не хотів кидати лєкцій і почав відмовлятися, а він каже, що мої доводи — просто школярство, і що не бути який там раз у клясі — невелика річ.

«А я вам по дорозі», — каже він, — «виголошу такий виклад, якого ви від професора естетики ніколи не почуєте.»

Що йому було на те казати? Прибрав палітру, пензлі, передягся й поїхав. Але по дорозі про естетику і спомину не було. За обідом була звичайна весела розмова, а по обіді вже почав він виклад.

От, як це було.

У вітальні, коли пили чорну каву, дак старий Уваров зняв бесіду, що час дуже швидко летить, «і що оцим дорогим часом ми не дорожимо, найпаче молодіж,» — додав старий, дивлячись на синів.

«Та ось вам живий приклад,» — мовив Карло Павлович, показуючи на мене: — «він сьогодні покинув лєкцію на те, щоб зі мною на хуторі побайдикувати».

Мене наче хто варом облив; а він того й не помітив і виголосив про всепоглитливий, бистролетний час такий виклад, що я тепер тільки зрозумів символічне значіння статуй Сатурна, котрий власних дітей глитає. Увесь

той відчит він висловив із таким замилуванням, із таким батьківським замилуванням, що я при всіх гостях заплакав, наче дитина та, злапана на пустоті.

От тепер Ви і скажіть, чого мені ще бракує? Тілько Вас і бракує мені! Чи діждуся я тієї великої радісної хвилини, коли обійму Вас — мого рідного, мого друзяку щирого? А чи знаєте, що? Коли б Ви були не написали до мене, що приїдете на Великдень, я був би неодмінно приїхав до Вас торішньої зіми; та, мабуть, святі на небі заздріли мойому щастю на землі тай перешкодили моїм радощам побачитися з Вами.

Отже, хоч повне щастя моє, инколи мені буває невимовно сумно, і куди мені подітися від того придушного суму — я не тямлю. Під оті страшенно довгі хвилини тілько єдина моя чарівна учениця має на мене добротворний вплив. О, як би я тоді бажав показати їй мою душу скорботну, розлитися слізьми, розтаяти перед нею. Але ж це зневажило б її скромність дівочу, а я швидче голову свою об мур розіб'ю, ніж дозволю собі образити яку б то не було жінку, тим паче її — отроковицю прекрасну, непорочну.

Здається, минулої осени я писав до Вас, що гадаю змалювати з неї вестальку, як pendant[146]) пильної учениці. Але ж зімою

трудно було розжитися на лілію, або на білу троянду, а головна річ — перешкоджав мені осоружний мічман. Тепер тих перешкод нема, і я гадаю виконати свою думку між ділом, цебто, між програмою. А програма моя невелика, всього три постаті: Йосип своїм соузникам — виночерпієві і хлібодареві — відгадує сни. Сюжет, бачте, старий, стоптаний; тим то й треба добре його обробити, себто, скомпонувати. Механічної роботи тут не багацько, а часу ще три місяці. Пишете Ви до мене про вагу моєї, може, вже останньої програми й радите яко мога найпильніше зглибити її, перейнятися нею, як кажете. Добре, я й сам такої думки, що це неминуче. Але, Друже мій Єдиний, боюся вимовити: весталька завжди й більш мене інтересує. Програма ця на другому пляні вестальки, і, хоч як я силкуюся завести її на перший плян, — нічого не вдію. Не тямлю, що воно за знак такий. Думаю зпершу скінчити вестальку, — я її давно вже почав. Скінчу, тоді вільніш буде забратися й до програми.

Програма! Щось недобре віщує серце з цею програмою. І звідкіль береться оце зловіще прочування? Чи не відцуратися мені від неї до того року? Але ж рік пропаде, його не вернеш: чим же його нагородити? Успіхом певним? Ба, а хто ж забезпечить мене, що

буде успіх певний? Чи не правда, що я хворий? Дійсне, я трошки не при собі і скидаюся на Хемніцерового «Метафізика»[147]). Ради Бога приїздіть да підведіть мою душу підупалу.

Одначе, який же з мене несовісний самолюб! З якої речі я вимагаю Вашого приїзду! Ради якої розумної ідеї кидати Вам свою роботу й рушати за тисячу верстов на те лишень, щоб побачити якогось пів-ідіота?

Геть нікчемна полохливосте! Дитинство, більш нічого, а тим часом мене, хвала Богові, вже допущено до конкурсу на першу золоту медалю! Я ось-ось уже кінчу! Ні, ні, я артист, що тільки починає свою, хто зна, може, дуже славну карієру. Мені й перед Вами й перед собою соромно. Коли тільки в Вас нема конечної потреби, дак, ради Бога, не приїздіть до столиці; не приїздіть хоч доти, доки я не скінчу свою програму і свою вестальку сердешну. А тоді приїдете на виставу. Ба, тоді моїй радости, мойому щастю не буде краю. Ще одно, хоч і чудне, та постійне бажання: страх як хочу я, щоб Ви кинули оком на моделю моєї вестальки, цебто, на мою ученицю. Правда, що бажання чудне, смішне? Я бажаю показати Вам її як найліпший, найкращий твір божественної природи. І ніби то й я допоміг моральній оздобі цього творіння чудового! Який із мене самолюб! А що я зробив?

Що навчив її читати? Правда, письменність надала їй, справді, якоїсь окремішньої привабливости. Є в неї одна невеличка вада, котру я нещодавно спостеріг: мені здається, що вона неохоче читає. А дядина її давно вже перестала радіти зі своєї письменної Паші.

По святах дав я їй прочитати Робінзона Крузо. Що ж би Ви думали? Вона за цілий місяць ледви-ледви половину його прочитала! Гірка була мені отака її байдужість, дуже гірка. Я почав каятися, що навчив її читати. Вже ж пак я цього їй не сказав, тільки подумав, а вона — ніби думку мою підслухала: другого дня дочитала книжку, та за чаєм увечері з таким щирим пориванням і з усіма подробицями розповіла своїй байдужій дядині безсмертний твір Дефо, що я готов був розцілувати її. В цьому разі я бачу чимало спільного в неї і в мене. Инколи на мене нападає така деревляна байдужість, що я становлюся непридатним ні до чого. Та, хвала Богові, в мене такі випадки не довго стоять. А вона від того часу, як я спекався мічмана отого осоружного, зробилася якоюсь незвичайно тихою, задуманою й байдужою до книжки. Через що так? . . . Не тямлю! Невже вона? . . . Але де таки: мічман людина жорстока, антипатична й ледви чи може він за-

інтересувати жінку хоч аби-яку. Ні, ця думка — нісенітниця! Вона замислюється, й байдужість на неї нападає через те, що її такий вік, як це запевняють нас у тому психольоґи.

Надокучив я Вам своєю моделею-ученицею. Ви ще подумаєте, що я закохався в неї. Да воно й, справді, трохи чи не те. Вона мені дуже подобається, наче хтось рідний подобається, наче сестра рідна, ніжна.

Та годі про неї. Так же, опріч неї, в мене й нічого більш нема, про що б писати до Вас. Про програму тепер нічого ще писати: вона ледви підмальована. Тай, скінчивши її, я до Вас не писатиму. Я хочу, щоб Ви про неї в ґазетах прочитали, а ще більш, — щоб Ви її побачили. Я оце кажу з таким запевненням, неначе вже все скінчене, і зосталося тільки медалю з рук президента взяти да туша на сурмах прослухати.

Приїздіть, мій Друже Незабутній, Сердешний. Без Вас мій тріумф не буде повний, через те, що Ви один-єдиний спричинилися мойому щастю й сучасному і прийдешньому.

Прощавайте, мій Добродію Незабутній! Не обіцяюся швидко до Вас писати. Прощавайте!

P. S. Бідолашний Демскі не діждався і, доки крига на Неві рушила, помер; — помер — як сущий праведник, тихо, спокійно, наче заснув. У шпиталі Марії Магдалини мені

часто доводилося спостерегати останні хвилини людського життя; але я не бачив, щоб хто так байдуже, так спокійно покидав життя. За кілька годин до смерти його я сидів біля його й читав йому в-голос якусь брошуру легенького змісту. Він слухав, заплющивши очі, инколи ледви помітно ворушилися в його куточки рота, — це було щось, ніби усмішка. Читав я недовго: він розплющив очі, блимнув ними на мене й ледви чутно промовив:

«І охота вам на таку дурницю марнувати дорогий час?»

А потім, перевівши дух, додав:

«Краще щонебудь малювали б, от хоч би з мене.»

Своїм звичаєм, я мав при собі альбом і олівець. Я почав малювати його профіль сухий, різький. Він знов глянув на мене, скорботно усміхнувся й мовив:

«А що? Модель, правда, спокійний?»

Я малював. Аж ось одчинилися двері, і показалася брудна твар хазяйки тієї кватирі. Побачивши мене, вона сховалася і знов причинила двері. Демскі, не розплющуючи очей, усміхнувся й дав знати, щоб я до його нахилився. Я нахилився. Він довго мовчав, потім, здрігаючи, ледви чутно промовив:

«Заплатіть їй, ради Бога, за кватиру. Дасть Бог, сквітуємося».

При мені не було грошей. Я зараз пішов до господи. Дома щось мене задляло: чи дядинина кава, чи що — не згадаю вже. До Демского вернувся я — вже сонце заходило. Світличку його освічувало жовто-гаряче світло заходового сонця, да таке ярке, що я мусів на часиночку очі заплющити, а коли розплющив і підійшов до ліжка, дак під ковдрою був уже тільки труп Демского. Лежав він таксамо, як я лишив його живим: усмішка й на половину лінії не перемінилася, очі заплющені, як у сонного. Отак уміраютъ тільки праведники, а Демскі належав до праведників. Я склав йому на грудях руки його, що вже на-пів були охололи, поцілував його в холодне чоло, закрив його ковдрою. Потім заплатив хазяйці небіжчиків довг, прохав улаштувати похорони моїм коштом, а сам пішов по домовину. На третій день покликав я попа з костела св. Станіслава, взяв биндюги; зі сторожем винесли ми вбогу домовину й рушили з трупом Демского в далеку дорогу. За труною йшов патер Посяда, костельний, да я. Ні одна старчиха не пішла за труною, а по дорозі стрівали ми їх чимало. Але ж оці вбогі лінтюги, як і пси голодні, носом чують милостиню; від нас на неї вони

не сподівалися, й не помилилися. Я просто ненавиджу оцих осоружних промисловців, що спекулюють іменем Христа.

З кладовища я закликав попа на небіжчикову кватиру, не на те, щоб поминки справляти, а на те, щоб показати скромну бібліотеку Демского. Усієї її було томів зо 50; більша частина змісту історичного і правничого мовою грецькою, латинською, французькою й німецькою. Учений патер дуже вважно перегортував грецьких і римських клясиків дешевого видання, а я одбірав тільки книжки французькі. Чудно: опріч невеличкого томика Міцкевіча дешевенького познанського видання, та ще Лєлєвеля [148]), нічого більш попольськи не було. Чи вже ж таки він цурався рідного письменства? Ні, не може цього бути!

Розібравши бібліотеку, я собі взяв французькі книжки; останні, гадав я, забере патер. Але совісний піп не схотів придбати собі дурно такого скарбу і згодився на те, щоб за книжки його коштом справити на могилу Демского ґранітову плиту. Я взяв на себе половину коштів, ми зараз визначили розмір, вибрали форму плити й напис для неї скомпонували: «Leonard Demski, mort. anno 18...» Залагодивши це і взявши кожний свою частину спадщини, ми розійшлися, немов старі ті приятелі. Чудно мені: невже таки Демскі ні з

ким, опріч мене, не сприятеливсь? На кватирі в його мені нікогісінько стрівати не доводилося; але коли ми з ним виходили на вулицю, дак часто стрівали його знайомі й вітали по-приятельськи; инші навіть руку йому стискали. Все то були люде статечні. А воно й те сказати: хиба чоловік статечний провідає злидаря-трудовника в його тьмяній халупчині? Сумно! Бідолахи оті люде статечні!

Ще раз прощавайте! Не забувайте мене, мій Добродію Незабутній.»

X.

З цього довгого листа ріжнобарвного стало мені знати, що артист мій, як воно й годиться сущому мисцеві, людина високого ступня рахманна і благородна. Люде звичайні так щиро, так безкорисно не прихиляються до отаких горапах, усіма покинених, яким був небіжчик Демскі. Нічого незвичайного я не бачу в такій прихильности безкорисній, прекрасній; це добуток звичайний зі спільного спочуття до всього великого, прекрасного в науці і в людині. Зі своєї природи й по заповіту нашого божественного Вчителя всім нам такими треба б бути. Але, овва: мало, дуже мало таких, щоб виконали Його святий заповіт і свою божественну природу зберегли в любови й чистоті. Тим то чоловік, що любить безкорисно, чоловік суще благородний і здається нам чимось незвичайним. На такого чоловіка ми дивимося, немов на комету ту, а коли досить надивимося, так починаємо боятися, щоб наше власне брудне самолюбство занадто в вічі нам не кидалося: тоді

ми починаємо й на цього чистого чоловіка кидати зпершу поклепом потайним, потім і голосним, а коли поклепом нічого не вдіємо — кидаємо його на вбожество та на страждання. Це ще талан, коли закинемо його до шпиталю божевільних, а то просто вішаємо його, наче злочинця якого найгидливішого. Гірка правда, але правда! Одначе я веду мову не до речі.

Далі з нескладного листа того побачив я, що мій артист сердешний закохався у свою вродливу та вертку ученицю, хоча сам він того й не спостерегає. Але це діло світове; це добре, навіть неминуче потрібно, тим паче мисцеві, а то без того заскориніє серце біля академічних етюдів. Кохання — це животворний вогонь у душі чоловіка, і все, що творить чоловік під упливом цього почуття святого — одзначене печаткою життя й поезії. Все оце добре, да тільки от що: оці вогняні душі, як називає їх Лібельт[149]), занадто нерозбірчиві в коханню. Трапляється, що сущий і найзахопленіший поклонник уроди покохає такого морально огидливого идола, якому треба саме диму з пекарні, а він, сердешний, перед ним чистим тиміямом курить. Мало кому з таких вогняних душ гармонія супроводила. Почавши від Сократа, Бергама й до нашого часу, сама розтіч у їх щоденному життю. На

більшу шкоду, оці вогняні души кохають не як гусари, а гірш, ніж мізерні піхотинці, кохають на цілий вік. От за це я й боюся за свого артиста. Ще й він, за приводом всесвітних ґеніїв, заневолить свою перейнятливу й ніжну душу якійнебудь сатані у спідниці. Добре ще, коли він отак, як Сократ і Пуссен, якимнебудь жартом спекається хатньої сатани і своїм шляхом піде. А коли ні, дак прощай тоді й наука, й мистецтво, й поезія і все, що є чарівне в життю! Прощай на віки! Посудину розбито, миро дорогоцінне вилито й перемішано з грязюкою, промінистий світильник спокійного артистичного життя погасило отрутне дихання хатньої гадюки. Як би добре було, коли б оті світочі спромоглися обходитися без родинного щастя! Скілько б тоді великих творів не потонуло в хатній ковбані й лишилися б на землі на втіху та на раювання людям. Але ж, мабуть, і для ґенія таксамо, як і для нашого брата, неминуче потрібно домашнього огнища й родинного життя. Це, певне, через те, що та душа, що почуває й любить усе високе і прекрасне у природі і в мистецтві, потрібує тої чарівної гармонії, того спочину, що приносить спокій. А цей спочинок солодкий можна зазнати тільки з дітьми та з коханою дружиною. Блажен, стократ блажен той чоловік, і мистець, чиє життя,

несправедливо назване прозаїчним повітала прекрасна муза гармонії. Блаженство його, наче блаженство боже — неосяжне.

Спостерегаючи родинне щастя в людей узагалі, ось що я помітив: натхнені поклонники всього доброго і прекрасного у природі стають тяжкою жертвою свойому боґотвореному идолові — красі. Не можна їх і винуватити, бо краса взагалі, а краса жінки з'окрема, впливає на їх непереможно. Инакше й не може бути, отут то й є джерело трути, що затроює в життю все гарне й велике.

Як це так? — гуконе молодіж. Красуню создав Бог на те тільки, щоб осолоджувати наше життя, повне сліз та трівоги. Так то воно так. Справді, Господь на те її призначив, але ж вона, певніш мовити, ми, зуміли оте високе божественне призначення перемінити та з жінки зробити идола бездушного, безживного . . . Одно почуття, цебто, еґоїзм, зроджений із свідомости краси, що все руйнує, проковтнуло в неї всі инші гарні почуття. Ми, коли вона ще дитиною була, дали їй зрозуміти, що в прийдешньому вона роздиратиме й запалюватиме в нас серце. Правда, ми тілько їй про це злегка натякнули, але вона швидко схопила, глибоко почула і зрозуміла свою будучу міць, і від того часу вона зробилася невинною дженджурихою й поклонницею до

віку власної вродливости. Дзеркало стало в неї єдиним товаришем життя одинокого, мізерного. Ніяке виховання у світі неспроможне її перемінити, бо занадто глибоко запало зерно самолюбства й лицяння невидужливого, що ми припадково його кинули.

Такий от добуток мого спостереження над красунями взагалі, а, з'окрема, над красунями патентованими. Красуня патентована нічим, опріч красуні, не може бути: ні дружини чесної, коханої, ні нені доброї, ніжної, ні навіть полюбовниці палкої з неї не буде. Вона деревляна красуня та й годі! А від дерева чого ж більш вимагати?

От чому я й раджу, щоб з отих прекрасних статуй любувалися здалека, не наближаючись до них, тим паче, щоб не бралися з ними, особливо артисти й люде, що присвятили себе мистецтву або науці. Коли мисцеві неминуче треба красуні для його мистецтва возлюбленого — на те є натурщиці, танцюристки та инші майстериці цехові. А в хаті йому, як і всякій людині, треба доброї жінки коханої, а не красуні патентованої. Остання на одну хиба́ хвилину ярким промінням радощів освітить спокійне житло коханця божого, а потім із тих хвилевих радощів, наче з метеора того, що тільки замиготів, і сліду не буде. Красуні, як сущій актрисі, треба, щоб був цілий натовп

поклонників: чи будуть вони правдиві, чи фальшиві, — їй те все одно — аби були поклонники; без них вона, як і той идол стародавній, гарна статуя мармурова тай годі!

Є приказка: не всяке слово в рядок. І поміж красунями трапляються виїмки, природа дуже ріжноманітна. Я глибоко йму віру в оті виїмки, але йму віру як у щось дуже незвичайне; тому то у своїй вірі я обережно поводжуся. Проживши поміж добрими людьми вже більшу половину віку свого, я такого дивного явища ні разу не стрівав. А вже ж не можна сказати, що я мізантроп, або ганебник усього прекрасного. Навпаки, я запеклий поклонник усього прекрасного, чи то у природі, чи в божественному мистецтві.

Ось яка пригода нещодавно трапилася мені. В закутку, майже що безлюдному, далеко-предалеко від людей порядних або цивілізованих, довелося мені, та ще й не малий час, чверіти. Туди тоді саме залетіла, тільки не випадково, світова красуня — так бодай вона себе опісля називала. От ми й познайомилися. А треба вам знати, що до знайомости я доволі швидкий. Спостерегаю я нову свою знайому красуню. Диво предивне: нема нічого й похожого на тих красунь, що досі я бачив. Думаю собі: та чи не здивачів оце я в оцій пустелі? Ні, з кожного боку жінка гарна:

й розумна, й сумирна, й навіть начитана, а лицяння дак і сліду нема. Соромно мені стало, що я так її спостерегаю; геть я тоді набік усяку недовірчивість, і стаю не те що поклонником її, але приятелем добрим, щирим. Не скажу, за що, але вона теж мене сподобала. Стали ми мало що не друзяками. В мене в серці старому поворухнулося щось таке, що більше за просту прихильність звичайну. Трохи-трохи не відіграв я ролі старого водевільного дурня. Припадок спас мене, і припадок звичайний. У їх у домі я був наче своя людина, мене нераз туди закликали на чай уранці. Раз якось помітив я, що в неї на потилиці волосся заплетене дрібнісінькими кісками. Це мені не сподобалося. Я, бачте, перш думав, що оті кучері в неї на потилиці — натурально кучерявляться, а воно он-що! Оце то й спинило мене признатись їй, що її кохаю. Знов я став простим приятелем звичайним. Вже ж пак соромно спліткувати з освіченою жінкою; є для розмови з нею письменство, мистецтво, музика. От про це ми з нею трохи не що-дня розмовляли, і я (правда, на другий уже рік) спостеріг, що вона поверховна і про прекрасне в мистецтві, у природі — говорить доволі байдуже. Оце й захитало трохи мою віру. Далі бачу: нема у світі такої книжки німецької, або московської, що б вона не читала, а

про те ні одної такої книжки добре не пам'ятає. Я спитав, яка тому причина, вона відповіла, що якась недуга жіноча одбила в неї пам'ять, ще як вона дівувала. Я простосерно пойняв віри. Але ж помічаю, що аби-які віршики, що ще дівчиною вона читала, дак ті й тепер пам'ятає. Тоді вже соромно мені стало про письменство з нею балакати, і незабаром бачу, що в них у домі ні однієї книжки, опріч календаря на цей рік, немає. Зімою по вечорах, коли збереться партія, вони в карти грали. Я гадав собі, що це так собі, забавка, а про те й байдуже, що вона була дуже не при собі, коли не поталанить було їй партію зібрати: зараз у неї голова починає страшенно боліти. А коли в чоловіка її збереться партія грачів, вона сяде біля столу й, не варуючись, зазирає до грачів у карти. Та над отакою роботою милою і просидить до глупої ночі . . . Як тільки починалася оця мертва сцена, я зараз на вулицю виходив. Огидливо бачити красуню-молодицю за таким ділом. Я тоді цілком розчарувався; вона мені показалася просто поліном, чи певніш мовити: дійсне патентованою красунею.

Ну що, коли б перебування в отому темному закутку, де нема кровожадних залицяльників, цебто, ні львів, ні онагрів[150]) протяглося ще на рік-другий? Я певен, що вона зду-

ріла б або чистою ідіоткою зробилася б. Напів ідіоткою вона вже тепер була, а я то! Еге, недоум, гадав собі, що ось то я знайшов ельдорадо! А те ельдорадо[150]) — просто лялька деревляна, на котру потім я без огидливости не міг і дивитися.

Читаючи оцю мою грізну сентенцію красуням, може хто гадатиме, що я другий Буонароті! Де там: я такий же, коли не гірший іще поклонник, як і кожен із львів та ще, може, більш загонистий. Річ тільки в тому, що погляди свої я люблю висловлювати такими, якими вони в мене є, не вважаючи ні на чин, ні на ранґу; до того ж тепер я чиню це для друга свого, для мисця, й не маю наміру друкувати свої думки про красунь. Крий мене Боже від такої дурниці! Тоді мене сестра рідна взяла б та повісила на першу осику, як того Юду зрадника! . . . А отже ж вона красуня, і боятись її нема чого.

Де ж початок цього лиха? Вже ж не де більш, як не в вихованню. Коли Господь Бог наділить ніжних батьків донею-красунею, вони зараз починають її псувати, пестячи її більш за инших дітей. А про освіту ось як вони гадають: кажуть, «на що дурно морочити дитину книжками, вона й без книжок, і навіть без віна блискучу карієру собі зробить». І красуня, справді, зробить собі блискучу ка-

рієру. Віщування батьків справдилося: чого ж іще більш? Це початок лиха, а далі воно зростає ось як (одначе в цьому я не запевняю, я тільки гадаю, що так):

Наше любе племя слав'янське, хоч і належить до раси кавкаської, але що-до краси, дак воно не геть одійшло від раси фінської й монгольської. Значить — красуня в нас трапляється рідко. Отим то, аби вона з пелюшок, ми й почнемо напихати їй у голову дурного захоплення, самолюбства та иншої гидоти й на сам кінець зробимо з неї ляльку дерев'яну, наче ту, що малярі уживають на драпіровку.

По тих краях, що Бог благословив уродливими жінками, там красуня — річ звичайна, а, на мою думку, звичайна жінка й є жінка найкраща.

На що і про що оце розбалакався так широко про красунь, що роздирають людські серця, значить, і моє? Здається, на науку другові мойому. Але ж, міркую собі, наука ця буде про його зайва; да скілько можна знати з листів його, дак весталька його ледви чи вдатна залізти глибше в серце мисця, що так, як мій друзяка, гарно почуває й розуміє все високе і прекрасне у природі. Вона, мабуть, бистроока, кирпатенька пустуха; от як

бувають швачки, верткі покоївки — а вони цілком безпечні. А от люде такі, як ота її дядина шовкова, вони теж нерідкі, дак такі небезпечні. Хоч він і як приязно її описує, а про те вона нагадує мені Гоголівську сваху, котра, як спитав її охочий женитися, чи вона його одружить, одповіла: «Ох, голубоньку мій, да так справно одружу, що й не зчуєшся». У приятеля у мого, в цьому разі, звісно, нема нічого однакового з героєм Гоголя, і я за його не боюся. Вогонь першого кохання, хоч і пекучий, та не на довго. Але ж знов, як поміркую, дак не можна й не боятися: отакі шлюби, що й «не зчуєшся», трапляються з людьми не тільки розумними, а навіть і з обережними. Великої обережности я у свого приятеля не допускаю: обережність — вдача не про артистів. Про всяке я написав до його щиро, по-приятельськи, чого я боюся, мене Боже від отих напучувань. Я написав до його щиро, по-приятельськи, чого я боюся, й чого йому треба стерегтися; щиро висловив йому, що дядину нехай уважає собі як головну западню небезпечну. Одначе від його відповіди щось нема, мабуть, лист мій йому не до душі. Це недобра ознака, подумав я собі; а про те він же ціле літо працював коло програми, так не диво, що можна йому було про листа мого й забути.

Минуло літо, минув вересень і жовтень, а від приятеля мого ані словечка. Читаю у «Пчелі»[151]) огляд вистави: написано ловко, мабуть, Кукольнік написав. «Вестальку» приятеля мого хвалять без краю, а про програму ніже єдиного слова.

Що воно за знак? Невже йому не поталанило? Я написав до його вдруге, просячи відповісти, з якої причини він уперто мовчить. Про програму і взагалі про його роботи я в листі не згадував, знаючи з власного досвіду, як то воно прикро, коли робота йде негаразд, відповідати на приятельське питання, як іде робота. Через два місяці прийшла його відповідь ляконічна й безглузна, — наче він соромився, або боявся щиро висловити мені про те, що його мордувало, а знати було, що його щось страх як мордувало. Між иншим, він натякає на якусь невдачу (мабуть, це про програму); вона, як він пише, трохи в могилу його не загнала. Пише, що коли він живе ще на світі, дак за те мусить дякувати своїм добрим сусідам: вони щиро приголубили його, і він тепер нічого не робить, страждає й душею й тілом, і не тямить, до якого берега це все доведе.

Я на оце все подивився, як на прибільшення. У людей молодих, перейнятливих, це річ звичайна: вони з мухи слона роблять. Та

мене все ж щось тревожило, я бажав довідатися чого певного. Яким же чином? Від кого? У самого його пуття не доберешся. Я написав до Михайлова, просячи його, щоб написав до мене про все, що тільки він знає про мого приятеля. Ввічливий Михайлов не забарився прислати до мене ориґінальну, щиру відповідь. Ось вона:

«Приятель Твій, брате, дурень, та ще який дурень! Як світ стоїть, дак такого незвичайного дурня не було. Йому, бач, програма не пощастила. Що ж він із розпуки заподіяв? Зроду-віку не вгадаєш! Узяв тай оженився! Далебі. Та чи знаєш, із ким? Зі своєю весталькою, та ще з вагітною. Чи не чудасія? Весталька вагітна — він сам каже, що ваґітність і примусила його одружитися. Нехай би ще, коли б він сам був причиною цього гріха, а то ж ні: ледащо отой мічман гріха накоїв, сама вона призналася. Молодець мічман! Наробив лиха тай чкурнув собі до Миколаїва, а твій великодушний дурень — бух, наче муха в окріп! Каже, бач, куди вона тепер дінеться? Хто її, горопашну, тепер захистить, коли вже дядина рідна, та й та жене з хати? Взяв та й захистив! Ну, чи бачив Ти другого дурня такого на білому світі? Певне, що й не чув навіть. Правду мовити: великодушність безпримірна, або певніш дурнота безпримірна. Та

це все байдуже, а от сміху без краю: він змалював вестальку свою з неї, вже вагітної, та як змалював: просто на предиво! На виставі натовп від неї не відходив. Вона наробила такого галасу, якого, коли Ти не забув, колись наробила Тіранова[152]) «Дівчина з тамбурином». Річ на причуд гарна! Сам Карло Павлович багато разів перед нею стояв. А це не-аби-що значить. Купив собі її якийсь дука-вельможа й добре заплатив. Тепер із неї списки да літоґрафії скрізь. Одно слово — успіх повний, а він, дурень, оженився. Оце якось я до його заходив і помітив якусь прикру переміну. Дядина, здається, його до рук прибрала. До Карла Павловича він ніколи не заходить, мабуть, соромиться. Почав він малювати Мадонну з предвічним младенцем; за модель узяв жінку свою з несвоєю дитиною. Коли він так хороше скінчить, як почав, дак це буде краще за «Вестальку». Вирази і в дитини і в матері предивно гарні. І як оце могло статися, що програма йому не вдалася! Дивуюся. Не знаю, чи на той рік його, як жонатого, допустять до конкурсу? Мабуть — ні! Оце Тобі і все, що можу переказати Тобі про Твого друга безглузного. Наш Карло Павлович не зовсім дужий. На весні гадає розпочати роботи в Ісакіївському Соборі.

Твій *Михайлов.*

* *

*

Туга немимовна перейняла мене, коли я прочитав цього листа. Я бачив, що блискучій будуччині мого друга, возлюбленника мого, прийшов край. Будуче його скінчилося саме на першому світанню його слави промінистої. Запобігти лиху годі вже! Як людини, вчинок його необрозумлений, але високоблагородний. Коли б він був простим маляром-ремесником, учинок його впливу не мав би на його роботи; але ж він сущий мистець, палкий, тим то вчинок його може вплинути пагубно. Щоби знівечити найміцнішу енерґію, вже тільки досить стратити надію, що вирядять скарбовим коштом за грявицю. А щоби власним коштом йому поїхати за грявицю, про це й годі думати. Коли б незвичайна праця й дала йому кошти, дак жінка й діти відберуть — раніш, ніж він подумає про Рим і про його безсмертні чуда. Виходить, що

«Италія, счастливый край,
Куда въ волшебномъ упоеньи
Летитъ младое вдохновенье
Узрѣть мечтательный свой рай!...»[153])

що оцей край щасливий, чарівний — тепер на віки зачинений для мого приятеля. Хибá який випадок надзвичайний одчинить йому двері до того невимріяного раю. Але ж такі випадки дуже й дуже рідкі. Звелися в нас ті

сущі меценати, що давали мисцеві кошти, аби він їхав за границю вчитися. Тепер у нас коли якийнебудь багатирь і здійметься на такий вчинок, так хиба єдине для гороїжливости дитячої: він артиста візьме зі собою за границю, дає йому платню, немов тому лякеєві-наймитові, і поводиться з ним неначе з лякеєм. Каже йому змалювати готель, де він закватирував, або той морський берег, де жінка його бере купелі й такі инші немистецькі речі! Отже люде простодушні й тарабанять: «От який то він меценат і знавець краси! Артиста зі собою за границю брав!» Горопашний артисте, що в душі твоїй дієтся, коли ти чуєш отакі дурні гукання! Не завидую тобі, бідолашний поклонниче прекрасного у природі і в мистецтві! Ти, як кажуть, у Римі був, да папи не бачив! І слава, що ти був за границею, стає тобі жорстоким докором. Ні, як на мене, так краще з торбою йти за границю, ніж із багатирем їхати; або вже краще зректися бачити «мечтательный свой рай», та денебудь у куточку, в рідному прозаїчному краю захиститися й нишком поклонятися Апольонові.

По-дурному, страх як по-дурному приятель мій оборудував своє будуче! Оце вже тижнів зо два буде, як я що-дня отой щирий лист Михайлова перечитую, і все-таки не

запевнююся в правді отієї непростимої дурниці. Часом так не йму віри, що приходить думка самому рушити до Петербурга та власними очима побачити оту огидливу правду. Коли б тепер були вакації, я й не думав би; на лихо, тепер час науки, значить, коли й можливо поїхати, дак тілько на двацять вісім днів, а за половину цього часу що я встигну для його зробити? Зовсім нічого, хиба тільки побачу те, чого і в сні не бажав би бачити. Добре поміркувавши й перебувши перше враження, став я на тому, щоб ждати, що скаже старий Сатурн, а тим часом листуватися з Михайловом. На листи приятеля свого надію мою вітер розвіяв, а на листи Михайлова теж надія не справдилася. Покладаючись на Михайлова, я не завважив, що цей чоловік менш за все владен постійно листуватися. Коли й прийшла від його відповідь до мене, та ще так швидко, як я й не сподівався, дак це треба вважати за восьме чудо світа. Та з одного листа ніяким чином не треба було рахувати на довге листування. Що діяти? Помилився! Хто ж не помиляється? З-опалу я кілька листів до його написав, і хоча б тобі на один яка відповідь! Це мене не спинило. Пишу ще, та чим далі, тим більш сердечніше. Ні слова від його. Нарешті пропав у мене терпець. Написав я до

його не довгого, але їдкого листа. Це зворушило Михайлова, і він до мене прислав ось яку відповідь:

«Дивуюся я, як оце в Тебе стає терпцю, часу й паперу на Твої листи сміхотворні, щоб не сказати — дурні. І про кого Ти пишеш? Про дурня! Та чи варт він того, щоб про його й думати, а не то щоб писати, та ще отакі листи, як Твої! Начхай Ти на його! Пропаща він людина, та й годі! Щоб Тебе втішити, дак додам іще от що: він укупі з жінкою і з «мамашею» (це він так дядину величає) почав тягти «проволоку», значить, кинувся на горілку. Звершу він усе малював копії зі своєї «Вестальки», та стілько їх понамальовував, що їх і на базарі ніхто не купував. Потім узявся в маґазини розмальовувати літоґрафії, а що робить тепер — не скажу, мабуть, малює портрети по карбованцеві з морди. Ніхто його й не бачить, заліз десь у двацяту лінію. На тому тижні, щоб догодити Тобі, я ходив його шукати. На превелику силу знайшов його кватиру біля самісінького Смоленського Кладовища. Не застав його в господі; жінка сказала, що на сеанс до урядовця до якогось пішов. Я полюбував із його невикінченої Мадонни, і знаєш що? Мені якось тужливо стало: за що, подумаєш, людина пропала? Не діждавшись

його, я пішов і не попрощався з хазяйкою: вона мені здалася огидою.

Карло Павлович, не вважаючи на недугу, розпочав роботу в Ісакіївському Соборі. Лікарі радять, щоб він покинув роботу до того року, та на літо за границю їхав. Але ж він не хоче кидати. Чом Ти хоч на короткий час не навідаєшся до Петербурга? Хоч би подивився на чуда нашого чудотворця Карла Павловича, та й зі свого дурня полюбувався б. Здається, Ти теж побрався, да не признаєшся. Не пиши до мене, бо відповідати не буду.

Прощай!

Твій

Михайлов.»

Мій Боже, чи вже таки отой шлюб безталанний єдине спричинився, щоб так швидко знівечити ґеніяльного юнака? Другої причини не було? Плачливий шлюб.

Нетерпляче ждав я вакацій. Нарешті скінчилися испити, я взяв одпустку й рушив до Петербурга. Карла Павловича я вже не застав: за порадою лікарів він покинув роботу й поїхав на остров Мадеру. Михайлова насилу я знайшов. У цього ориґінала ніколи не було постійної кватири, жив він, наче птах той небесний. Я зустрів його на вулиці; йшов він, узявши під руку бравого мічмана, тепер уже ляйтнанта. Не відаю, яким робом він ізнов

опинився в Петербурзі. Я не спроможен був дивитися на оцю людину. Привітавшись, я покликав набік Михайлова і спитав у його адресу мого приятеля. Михайлов ізпершу зареготав, потім, спинивши регіт, повернувся до мічмана й мовив:

— Чи знаєш, чию він кватиру розпитує? Свого возлюбленника N. N.

Та й знов зареготав, а мічман і собі за ним; але нещиро він реготав.

Михайлов дратував мене отим своїм негожим реготом. Потім він схаменувся й мовив до мене:

— Оце вже другий день, як він перебрався на теплу кватиру на сьомій верстві[154]). Бачиш, його не допустили до конкурсу, дак він, не довго думаючи, взяв та й збожеволів, та й пішов на сьому верству. Не знаю, чи він живий іще.

Я вже й не прощався з Михайловом, швидче на візника та до шпиталю «Усіх Скорбящих». Мене не допустили до недужого, бо тоді саме був у його припадок шалености. Другого дня з ним побачився. Коли б мені не сказали, що оце й є той самий мистець, я сам ніколи не пізнав би його, так страшенно недуга перемінила його. Вже ж пак і він мене не пізнав: узяв мене за якогось Римлянина з картини Пінеллія, зареготався й геть собі від

дротяних дверей. Господи Боже, що за скорботне з'явище — людина, знівечена божевіллям! Не міг я й кілька хвилин дивитися на той жалісливий образ, попрощався з доглядачем і вернувся в гброд.

Але ж образ мого безталанного приятеля ніде не давав мені спокою: ні в Академії, ні в Ермітажі, ні в театрі, да таки ніде, ніде; він був скрізь зі мною: тільки щоденне провідування у шпиталю мого приятеля перегодом знівечило перше жахливе враження. Шаленість його що-дня потроху меншала, за те ж і фізичне здоровля швидко під'упадало. Нарешті він уже не здужав підвестися з ліжка; тоді мені вільно стало входити до його у світличку. Часом він, буцім би то і приходив до пам'яти, але все ще мене не пізнавав.

Раз якось я до його навідався вранці. Ранками йому було лекше. Він був цілком спокійний, але ж такий слабий, що не здужав руку підвести. Довго він пильно на мене дивився, неначе щось собі пригадував. Після довгого погляду думного, розумного він ледви чути промовив моє найменння, і сльози цівкою ринули з його очей просвітлених. Тихий плач перейшов на ридання. Такого ридання, щоб отак мордувало душу чоловіка, я досі ніколи не бачив, і не при-

веди Господи нікому бачити чоловіка, що так страшенно ридає. Я хотів зоставити його, але він дав знак, щоб я не йшов. Я лишився. Він простяг до мене руку; я взяв її й сів побіля його. Ридання трохи-по-троху спинялося; з очей, ізпід спущених вій, текли буйні сльози крапилясті. Ще кілька хвилин, і він зовсім заспокоївся й задрімав. Я тихенько визволив свою руку й вийшов зі світлички, вповні сподіваючись, що він видужає. Другого дня вранці приїжджаю я до шпиталю й питаю в першого стрічного доглядача: «А що? Як недужий?» А доглядач мені: «Недужий ваш, добродію, вже у трупарні; вчора вранці як заснув, дак уже й не прокидався»...

Після похорону я, сам не тямлю чого, ще кілька день був у Петербурзі й раз якось зустрів Михайлова. Оповідав, як він учора проводив свого мічмана в Миколаїв, і як вони хильнули біля середньої рогатки, а я зняв бесіду про небіжчика, про вдову його, та про його невикінчену Мадонну. Я прохав Михайлова провести мене на кватиру до вдови. Він охоче згодився, бо й сам він хотів іще раз подивитися на ту Мадонну. У кватирі небіжчика ми не зустріли нічого такого, що давало б знати, що тут жив артист: тільки, замісць палітри, шматок скла, а на йому засохлі краски.

Я спитав про Мадонну. Вдова мене не зрозуміла. Михайлов розповів їй, щоб показала нам ту картину, на яку він приходив колись до них дивитися. Тоді вона повела нас до другого покою, і тут ми побачили Мадонну. З неї зробили латку на стару ширму. Я спитав вдову, чи не продасть її за десять карбованців; вона охоче згодилася. Я згорнув сувоєм оце своє дорогоцінне придбання, й ми зоставили вдову, порадувану десятьма карбованцями.

Другого дня я попрощався з моїми знайомими і, здається, на віки покинув північну Пальміру.

Незабутній Брюлов тоді вже конав у Римі . . .

4. жовтня, р. 1856.

---

[1]) *Бертель Торвальдсен* — визначний данський різьбарь (1770—1844), кохався у грецькому мистецтві.

[2]) Тритони — грецькі божки з риб'ячими хвостами; орнамент — прикраса.

[3]) охра — жовта фарба, мумія — червона

[4]) *Остаде* (1610—1685), *Берґгем* (1620—1683), *Тенієр* (1582—1648), і далі *Рубенс* (1577—1640) і *Ван-Дейк* — усе це малярі Голяндці. З них найбільший Рубенс і його учень Ван-Дейк.

[5]) меркантильний — торговельний

[6]) *Вазарі* (1511—1574) — італійський мистець і письменник.

[7]) *Вікліф* (1330—1384) і *Гус* (1369—1415), відомі церковні реформатори, перший у Анґлії, другий (за приводом Вікліфа) — у Чехії.

[8]) *Лютер* (1483—1546) — великий німецький реформатор церкви, та тільки він був августинський чернець, не Домініканин.

[9]) *Юлій II.* і *Лев X.* — римські папи з початків XVI. ст., великі прихильники мистецтва, піклувалися малярами та різьбарями.

[10]) *Корреджіо* (1494—1534) й *Цампієрі* (1581—1641) — великі італійські малярі.

[11]) тих що посвячені (призначені) богині, яка карає

[12]) Нева — річка в Петербурзі.

[13]) *Рум'янцівський Музей* склався з наукових зборів московського канцлєра Миколи П. Румянцева (1754—1826); відкрито Музей в 1831. р. в Петербурзі, та в 1861. р. його перенесено до Москви.

[14]) *Троїцький Міст* — сполучує Набережну вулицю з Кріпосним Островом.

[15]) *С. Щедрін* (1791—1830) — московський маляр краєвидів (пейзажист).

[16]) Виборґ — місто в Фінляндії, на північ од Петербурга.

[17]) Сатурн — римський бог часу, відповідав грецькому Кроносові; про нього розповідали, що він ненажерливий (як час, що все з собою забірає), що власних дітей поїв.

[18]) глевтякуватий — неповоротливий, дебелий

[19]) штиб — стиль, будівництво

[20]) з бавовни (в Галичині кажуть: цайґовому)

[21]) Цей хлопець — то Шевченко; та йому було тоді років двацять. Той, що оповідає цілу подію — то Іван Сошенко (1807—1876), родом із Богуслава, сам маляр; через нього Шевченко зазнайомився і з Гребінкою і з иньчими славними людьми, які занялися його долею.

[22]) колір кори, брунатний

[23]) Апольон Бельведерський — славна статуя грецького бога Апольона, що зберігається у тій частині папської палати (Ватикан) у Римі, що зветься «Бельведере»; від того й назва: бельведерський. Пародія — насміх.

[24]) Мойка — річка в Петербурзі, дотока Неви, *О. К.* — відділюється від другої річки, Фонтанки, і вливається в Велику Неву (біг її — четирі верстви).

[25]) ласощі

[26]) мольберт -- дошка до малювання (нім. Malbrett)

[27]) *Веляскез* — еспанський маляр (1599—1660).

[28]) *Строґанова ґалєрія* — основана бароном Сергієм Г. Строґановом (1707—1756), у власнім домі, збудованім славним архитектом (з роду Італієць) ґр. Бартоломеом Растреллі (1706—1771), що побудував багато гарвних будинків у Петербурзі.

[29]) *Геракліт* — один із найславніщих гарких фільософів із VI. в. пер. Хр.; *Праклiт* — може, це Демокрит, грецький фільософ (Шевченко, може, сплутав, бо писав повість далеко від культурного осередка, в пустині. сказати б, і міг уже забути, як і що).

[30]) Мадам Юрґенс — власниця гостинниці в Петербурзі.

[31]) галанець — елєґантний

[32]) *Останній день Помпеї* — найкращий малюнок Брюлова, за який його критика зрівнювала з великими італійськими мисцями.

[33]) *Чарль Діккенс* — визначний анґлійський письменник (1812—1870); твір, про який тут ізгадується, займається критикою виховання та навчання.

[34]) палітра — дощинка, на якій маляр розроблює фарби

[35]) Лінії — прості, як лінія, петербурзькі вулиці, позначені за числами.

[36]) *Піменов* (1812—1864) — професор різьби в Академії Мистецтв у Петербурзі.

[37]) *Алексій Венеціянов* (1779—1845) — московський маляр із часів Миколи I.; в життю Шевченка він теж відограв визначну ролю.

[38]) образка

[39]) Геркулес Фарнейський — старогрецька статуя славного силача Геркулеса.

[40]) *Лосенко* — московський маляр, малював портрети; його прадіди були Українці.

[41]) *Кавос* — московський придворний архитект; він поробив пляни на царські театри.

[42]) *Одран* — французький штихарь із XVII. в., *Вольпато* — італійський (1738—1803); «Подорож Анахарсіса Молодчого» — твір французького вченого Бартлемія (1716—1795) з описом старовинної Греції.

[43]) *Василь А. Жуковскій* (1783—1852) — найбільший до Пушкіна московський поет, уславився дуже ґарними перекладами західно-европейських поетів на московську мову, стояв у близьких відносинах до царського двора, теж займався долею Шевченка (йому Шевченко присвятив «Катерину»). Не тільки він звав Брюлова (1799—1852) — Карлом Великим, а, загалом, усі сучасники, бо це, справді, був найвизначніщий російський тогочасний маляр (історичні образи, портрети).

[44]) Пальміра — старовинне місто в Сирії, з нього лишилися тільки ще руїни; Пальмірою зве тут Шевченко Петербург.

[45]) недуга св. Віта — нервова хвороба, що проявляється всякими мимовільними рухами м'язів

[46]) карапуз — опецок, пузо

[47]) Лукіян — слуга Брюлова.

[48]) Меркурій — у старовині післанець богів.

[49]) *Ляокоон* — відома статуя грецького жерця, що його з двома синами обвили своїми сплетами змиї (з переказу про Троянську війну); ні автор, ні час, коли її зроблено — невідомі.

[50]) *Мікель Анджельо-Буонаротті* (1475—1564) — славний італійський маляр, різьбар і архитект, що збу-

дував церкву св. Петра в Римі; та ще відомі його: статуя Мойсея, малюнок «Страшний Суд». Сей артист дуже не любив жінок, про це Шевченко й каже.

[51]) *ґраф Вєльґорскій* — царський камергер.

[52]) Ермітаж — царська палата в Петербурзі, в ній велика збірка творів мистецтва, передусім голяндських мисців.

[53]) Терпсіхора — у Греків Муза танців.

[54]) рід італійського вина (неаполітанське)

[55]) *Антиной* — гарний хлопець, що всюди їздив із цісарем римським Адріяном, якого дуже любив і для якого відібрав собі життя, щоб тим продовжити цісареві вік. Цісарь Адріян ізробив його святим і казав скрізь класти йому статуї. Статуй тих було дуже багато — найкраща збереглася в Ватикані. Видно, натурщик Тарас був гарний собою, коли Шевченко зве його живим Антиноєм.

[56]) *Марк Аврелій* — римський цісарь (161—180 після Хр.), фільософ, прихильник і меценат мистецтва.

[57]) *Канова*—славний італійський різбарь (1757—1822).

[58]) Торсо — погруддя; тут відоме погруддя Геркулєса з Бельведере в Ватикані.

[59]) *Рафаель Санті* (1483—1520) — славний італійський маляр; відомі його Мадонни, найславніща: Секстинська, що зберігається у дрезденському музею. Він радо малював і фрески (італ. слово: al fresco — малюнок на свіжім тинку).

[60]) Торжок — повітове місто Тверської ґуб., вславилося гарними шевськими виробами. *О. К.*

[61]) амфібія (гр. слово — той, що веде подвійне життя) — створіння, що може жити в воді й на суші, ніби ростина, ніби звірина

[62]) Вандали — народ у середновіччі, що все руйнував; від того всіх, що руйнують, звемо «вандалами», руйнування — вандалізмом.

[63]) Одаліска — рабиня-красуня (тур.), любовниця в турецькому гаремі; *Владіславлєв* — був видавцем альманаха: «Утренняя Заря».

[64]) фармер — більший і заможніщий хлібороб; ферма — великий хутір

[65]) естамп — штих, сталерит (франц.)

[66]) *Озєров* (1770—1816) — московський драматурґ (його драми: Ойдип у Атенах, Поліксена, Хорев і инь.), на той час дуже визначний.

[67]) *Пуссен* (1594—1655) — француський маляр, прихильник клясицизму в мистецтві.

[68]) *Фр. Шіллєр* (1759—1805) великий німецький поет, драматурґ і критик.

[69]) Все це московські малярі з тих часів.

[70]) Медічейська Венера — славна статуя богині краси й кохання, була колись у палаті Медічів у Римі — і звідтіля її назва.

[71]) *Давіцетті* — мав склад творів мистецтва й торгував ними.

[72]) *Фішер* — відомий природознавець-анатом (1817 до 1886).

[73]) *Василь Ів. Григорович* — зроду Українець, секретарь Академії Мистецтв, теж дуже щиро займався долею Шевченка. Йому, як відомо, Шевченко присвятив «Гайдамаки».

[74]) Один із героїв безсмертних Гоголевих «Мертвих душ», скупарь.

[75]) Петровський - учень Брюлова, приятель Шевченка.

[76]) *Діма* і *Сан-Жоржж* — француські повістярі; Сан-Жорж — Жорж Санд, письменниця.

[77]) Джаксон і Медок — вина.

[78]) 20 копійок

[79]) Сеанс — сидження (франц.), посідка, сходини.

[80]) *Корнеліюс* (1783—1867) і *Гес* (1798—1863) — німецькі малярі, перший був директором малярської академії в Дісельдорфі, Мінхені й Берліні, другий був професором академії в Мінхені.

[81]) *Клєнце* (1784—1864) — німецький архитект, збудував у Реґенсбурґу над Дунаєм Вальгалю, німецьку народню наче-церкву, в якій поміщені статуї й портрети славних Німців, а в Мінхені, в Баварії — Пінакотеку, ґалєрію образів.

[82]) Перспектива — наука рисування предметів, якими вони видаються оку глядача з якоїсь точки погляду; лінійна перспектива вчить, як лінії предметів ізрисовувати на образі; *Альбрехт Дірер* (1455—1528) — славний німецький маляр і штихарь; *Воробйов* (1787—1855) — московський маляр, професор Академії Мистецтв.

[83]) Ці слова взяті з IV. пісні Енеїди Котляревського (1769—1838), батька нового українського письменства. Щевченко, як відомо, дуже шанував Котляревського,

досить пригадати його вірш: «На вічну-пам'ять Котляревському», написаний десь у тому часі, коли йде це оповідання.

[84]) Сошенко був учителем рисунків у Ніжині, в ліцею.

[85]) всесвітня столиця — Рим

[86]) *В. Штернберґ* (1818—1845), приятель Шевченка, теж маляр і ученик Брюлова, жив якийсь час разом із Шевченком на кватирі. Йому присвятив Шевченко поему: «Іван Підкова», а Штернберґ намалював вінієтку до «Кобзар»-я, що вийшов 1840. р. Михайлов — теж учень Брюлова.

[87]) *Мартенс* (1789—1854) анґлійський маляр, намалював, між иньчим, «Бенькет Валтазара», про який говориться в повісти на стор. 89.

[88]) *Ґреведон* (1782—1860) — французький літоґраф.

[89]) в варцаби: plus і minus

[90]) *Смірдін* — петербурзький книгарь-видавець.

[91]) *Мішо* (Michaud) — французький історик (1767 до 1839).

[92]) Шільонський в'язень — дуже гарна поема *Байрона* (1788—1824), на нашу мову перекладена поетом П. Ґрабовським.

[93]) *Брянский* і *Каратиґін* — великі театральні артисти з того часу.

[94]) *Павло деля-Рош* (1797—1856) французький маляр, малював на історичні й релиґійні теми.

[95]) Кастор і Полюкс — у грецькій мітольоґії нерозривні брати-близнюки; тепер вони визначають символ приязни.

[96]) камльот — матерія з вовни анґорської кози

[97]) *Соколов* (1791—1847) — московський акварeліст, шурин Брюлова.

[98]) *Гав* (1796—1853) — німецький архитект і археольоґ.

[99]) *Гіббон* (1737—1794) — славний анґлійський історик, його «Історія упадку римського цісарства» — твір дуже великої вартости.

[100]) Ґензеріх — король Вандалів, зруйнував у 455. р. Рим.

[101]) *Ґр. Федір Толстой* — тодішній віцепрезидент Академії Мистецтв, приятель і опікун Шевченка.

[102]) *Квентін Дорвард* — роман Вальтер Скотта.

[103]) каватіна (італ.) — сьолова пісня з опери

[104]) *А. С. Пушкін* (1799—1837) — великий московський поет, яким захоплювався Шевченко; *Орест Кіпренскій* (1783—1836) — московський маляр.

[105]) *В. І. Даль* (1802—1872) — автор словаря московської мови, моск. фільольоґ.

[106]) мічман — кадет воєнної маринарки

[107]) каламбур — французьке слово; як хто вживає висловів у подвійному значінню, що можна й так розуміти й сяк; звичайно це слова дотепні, жартовливі; куплєт (франц.) — пісня, теж смішна, звичайно накінець деякі слова повторяються

[108]) *К. Кольман* (1788—1847) — відомий маляр-аквареліст.

[109]) *А. Ґоліцин* — московський державний діяч; *Пряні́шніков* — маляр.

[110]) *Степан Куторґа* (1805—1861) — відомий московський природознавець.

[111]) *Поль-де-Кок* (1794—1871) — французький повістяр.

[112]) *Олівер Ґольдшміт* (1728—1774) — анґлійський письменник і історик, ізроду Ірляндець; найкраща його повість — це: Векфільдський пан-отець.

[113]) таверна — коршма (іт.)

[114]) Андромаха — жінка троянського героя Гектора, який убив у бою Потрокля, приятеля Ахілля.

[115]) *Овід* — відомий латинський поет: у довгій поемі: «Метаморфози» співає він про переміни (метаморфоза — грецьке слово — переміна) людей то в дерева, то у звізди, все з грецької мітольоґії. Перекладені Метаморфози й українською мовою (Ів. Стешенко).

[116]) Коповик – 50 копійок, полтинник; райок – ґалєрія.

[117]) Коломна — повітове місто в московській ґубернії.

[118]) *Ів. Айвазовский* — московський маляр, ізроду Татарин, із Феодосії на Криму, малював чудові морські краєвиди.

[119]) Старовинні Греки вірили, що після смерти тіни вмерлих відходили в підземелля, і через річки, що там були, перевозив їх у царство тіней перевізник Харон.

[120]) *Й. Лєлєвель* (1786—1861) — польський історик.

[121]) себто, Михайлов

[122]) Партенон — славний храм богині Палляс-Атени на Акрополі в Атенах.

[123]) *Фейдій* (Фідій) — відомий грецький різьбар із V. в. пер. Хр.

[124]) *Аспазія* — красуня-жінка, коханка атенського політика Перікля, що сильне піклувався мистецтвом; вона була дуже освічена й забирала слово в публичних справах. Оце й вона славна гетера. Ксантипа — жінка Сократа.

[125]) «Атенська Школа» — образ Рафаеля.

[126]) вершок — 16. частина російського аршина (ліктя)

[127]) Облога Пскова — нескінчений образ Брюлова; «Ґуґеноти» — відома опера французького композитора Маєрбера.

[128]) Кляриса — славна на свій час повість анґлійського письменника *Річардсена* (1689—1761); написана в формі листів, малює з великим знанням жіночу душу й упадок жінки, яка дістається в руки нікчемної людини.

[129]) *Ґрез* (Greuze) — французький маляр (1729 до 1805) — малював дівочі голови.

[130]) Хмарогон — Зевес, найвищий грецький бог; Геба — його донька, богиня вічних молодощів.

[131]) єметанка

[132]) *Робінзон Крузо* — відомий роман *Діфо*, захвалюваний Русом, як зразок повістей, що виховує самостійність у дітей.

[133]) *Араґо* (1790—1855) й *Дімон Дірвіль* (1790 до 1842) — французькі моряки, що їздили світами й описували свої мандрівки.

[134]) *Плютарх* (40—120) — грецький історик, писав життєписи славних Греків і Римлян.

[135]) Мабудь, чи не Остоградський. *О. К.*

[136]) «Погребокъ», чи «погребъ» — властиво льох, пивниця, а тут воно значить крамничку, де продають вина. *О. К.*

[137]) Гіменей — бог подружжя у старовинних Греків.

[138]) *Шарль Штейбен* (1788—1856) — французький маляр, пробував довго в Росії; за великі заслуги на полі малярства король Людовік-Пилип зробив його (1831) бароном. Малював образи до Ісакіївського Собора.

[139]) Шевченко має на думці Музи — пор. початок «Царів»: Дев'ята сестро Аполлона і т. д.

[140]) *Діпаті* — французький різьбарь (1721—1825); *П. Веронезе* — італійський маляр, родом із Верони (1528—1588), звідтіля й його прізвище.

[141]) *Ал. Іванов* (1805—1858) — московський маляр, який над образом: «Св. Іван у Пустині» працював цілих 25 років.

[142]) Понтійські Болота — на південь від Риму.

[143]) Колізей (Colosseum) — величезний цирк у Римі, у старовину, міг помістити 80000 глядачів; із нього лишилися тепер тільки частини, сам він у руїнах.

[144]) Чоловік панни Тарновської був лікарем, через те й Ескуляп (грецький бог лікування).

[145]) Сліпа богиня — доля, яка кому судилася; у старих Греків уявляли собі таку богиню з зав'язаними очима.

[146]) pendant — щось, що відповідає другому, пара

[147]) *Хемніцер* — московський поет (1745—1784), писав байки, романи.

[148]) *Міцкевіч* (1798—1855) — великий польський поет.

[149]) *К. Лібельт* (1807—1875) — польський письменник і фільософ.

[150]) онагр — дикий віслюк; ельдорадо — рай (італ.)

[151]) «Пчела» — консервативний орґан, що його видавав Болґарін. Журнал вихвалював усі запорядки Миколи І. й виступав проти кожної вільної думки; *Кукольнік* (1809—1868) — московський письменник, автор декількох повістей і драм.

[152]) *А. Тіранов* — московський маляр, малював портрети (1808—1859).

[153]) «Італіє, щасливий краю, куди в чарівному захваті летить молоде натхніння, побачити свій вимріяний рай».

[154]) заклад для божевільних — так казали в Петербурзі.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

МУЗИКА

ПОВІСТЬ

ПЕРЕКЛАВ

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з. о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Книгарня Українського
Народнього Союза
30. E. 7 th St.
NEW-YORK (U. S. A.)

Ukraińska Knyharńa
i Nakladńa
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Галицька Накладня
Якова Оренштайна
в КОЛОМИЇ
(Галичина)

Друковано в друкарні К. Ґ. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.

Повість «Музика» написав Шевченко на другому засланню в Новопертовському форті в перших днях січня 1857. р., коли з ріжних причин (смерть царя Миколи, заповідь нового життя в Росії, зміна коменданта форту й т. д.) вже не тільки полегчало його життя, але й для нього самого почала світати надія на недалеке визволення. Як більшість Шевченкових повістей, вона містить у собі багатий матеріял до життєпису Шевченка — отже належить до т. зв. автобіоґрафічних повістей поета, і своїм змістом відноситься до 1845. р., коли Тарас із доручення Археоґрафічної Комісії в Київі їздив по Лівобережжі і змальовував пам'ятки української старовини.

Образок, що його подає «Музика», такий типічний на ті часи, образок несправедливого пансько-кріпацького ладу на Україні, вражає нас не так своїм реалізмом, як власне самим настроєм, що ним просякнута ціла повість: поет-кріпак, як не можна краще, зрозумів другого артиста-кріпака, відчув цілу траґедію становища талановитого музики і

змалював її так щиро, а так просто, що повість не тільки зворушує душу читача, а й лишає по собі глибоке й нестерте враження.

Кажуть, що «Музика», як і всі повісти Шевченка, на свій час нічого нового не вносили в тодішнє московське письменство — всі повісти Шевченка писані московською мовою —, що на них відбилася й манєра, і стиль тодішніх московських повістярів (форма листів, підметовий спосіб оповідання, нахил до сантименталізму, але ж із свідомою тенденцією писати просто, — на це вказує легенький глум Шевченка над стилем Бестужева-Марлінского з його вишуканими образами й бомбастичним стилем), й нічим особлившим не відріжняється від усього того, що тоді появлялося на літературному полі. Воно то правда, що між поезією Шевченка й його повістями ріжниця дуже й дуже велика, і що тут одного із другим і рівняти не можна. Та це для нас неважне, бо не з того боку ми дивимося на Шевченкові повісти. Для нас важна душа поета, що виглядає з «Музики», важні ті його погляди, вложені в повість, важний побутовий малюнок кріпацько-панських відносин — а далі важне й те, що ціла повість як-найкраще завдає брехню всім натякам на нібито-неосвіченість Шевченка.

Із того боку «Музика» близько підходить

до «Артиста», другої більшої автобіоґрафічної повісти Шевченка[1]). Тільки ж, як «Артист» дає докази про Шевченкову велику освіту у сфері малярства, різьби та гарного письменства — «Музика» виявляє захоплення поета великими надхненими музи́ками того часу, а коротенькі його оцінки композиторів і їхніх творів указують на його неабияке розуміння тогочасної му́зики.

Коли ще чимось нагадує «Музика» повість «Артист», то тою симпатією Шевченка до тих «благородних Німців», які теж ніяк не могли погодитися з несправедливим кріпацьким ладом на Україні і в Росії. В «Артисті» тою симпатією Шевченка оповитий «Карло Великий», той його незабутній учитель Брюлов, у «Музиці» — Антін Карлович, скромний сільський лікар, що цілою душею прилип до України. І один і другий близько приймають до серця долю талановитих невольників, обидва рятують від загину артистичні душі кріпаків . . .

У малюнках тих осіб міститься далекий спогад про гарні хвилини, яких Шевченкові доводилося зазнавати в колі симпатичних петербурзьких Німців, що з ними його познайомив його сердешний приятель В. Штернберґ. Не дурно в «Артисті» так багато при-

[1]) гл. ч. 151. «Загальної Бібліотеки».

свячено йому місця, не дурно і в «Музиці» аж двічі споминає його Шевченко такими теплими словами . . .

Цікаво ще підмітити в повісти ту рису, що вже здавна пробивалася в поезіях (пор. захоплення могилами) Шевченка, а то його любов до старовини, до її памʼяток, до народньої поезії і старого українського будівництва, яке в тому часі скрізь нищено, замінюючи його творами «Костромської школи».

Що в повісти багато історично-побутового матеріялу, що вона кидає трохи світла в ті культурні відносини між нашим панством із першої половини XIX. ст. з його театрами, операми, музиками й композиторами з крепаків, і що на тлі тих відносин іще яркіще вирисовується несправедливий панщизняний лад — про те і згадувати нічого. Кріпак, хоч і ґеніяльний артист, ув очах пана так і залишався крепаком, якому не належалося навіть слів признання та заохоти. Його обовʼязок був своєю ґеніяльністю розважати пана тоді, коли цього було панові треба, — а так то він нічим не ріжнився від решти прислуги, від лякеїв, візників, клюшників. І він і вони служили власникові їх душ, кожний на свій лад, та ще, як коли, то й ґеніяльний музика мусів бути лякеєм, держати за обідом панові серветку . . .

«Музику» надрукував уперше по-московському часопис «Трудъ» у 1882. р. (Ч. 19—20, 23, 27, 29, 38), опісля ж появився він окремо в Київі (1882. р.); потім того повість передрукувала «Кіевская Старина» в 1887. р. (кн. 12), й рік пізніще редакція того ж журнала видала її, у збірнику всіх московських творів Шевченка (Поемы, повѣсти и разсказы, писанные на русскомъ языкѣ, Київ, 1888). Звідтіля в дев'ядесятих роках XIX. ст. студенський київський гурток, що стояв під упливом О. Кониського, взявся був — під оком Кониського, який сам дав багацько перекладів Шевченкових московських творів — перекладати для українського суспільства ті повісти українською мовою. Таким чином повстав переклад «Музики», який виготовив Микола Міхновський, тоді ще київський студент, відомий пізніщий український громадський діяч. Переклад появився в 1895. р. у львівській «Зорі» під такою назвою: «Музика, повість Тараса Шевченка, переклад Мик. Міх . . . ського під редакцією О. Я. Кониського.» Переклад гладкий і гарний, але ж хто знає стиль Кониського, хто знає його власні переклади Шевченкових творів, тому не важко замітити його редакційну руку, навіть, хоч би й не було дописки, що це його редакція.

Цей переклад передрукувало видавництво

«Вік», не зазначуючи чомусь ім'я перекладчика (Повісти, 1901), те саме зробив Дмитро Дорошенко, видаючи Шевченкові твори в Катеринославі (Повний збірник творів Т. Г. Шевченка, під редакцією Д. Дорошенка, 1914. р.). Таксамо не названий перекладчик у збірному виданню творів Тараса Шевченка Б. Лепкого.

Наше видання зроблене з тої самої редакції, що й иньчі. Ріжниться воно хиба від иньчих тим, що в ньому вигладжено мову[1]) та пододавано на кінці пояснення.

Василь Верниволя.

---

[1]) Як уже сказано, мова перекладу загалом гарна й, головно, чим нас уражає, то тою щиро народньою складнею й тим змаганням підійти під Шевченковий стиль. Та все ж таки переклад робився в тому часі, коли в нас іще не устаткувалися були деякі вислови, й через те до нього попало багато слів, ужитих не в тому значінні, що треба (безцінний = неоцінений, ймовірний = довірчивий і т. д.). Крім того, як це часто подибується в Кониського, зовсім непотрібно (міркуючи, що це москалізм) появляються прикметникові додатки після іменика (н. пр., опис ґеніяльний, болячки сердешні), та ще й не обійшлося без москалізмів (*косий* = скісний, *заповідний ліс* = заказник, заказаний ліс, *лебезити* = підлабузнюватися, *видіння* = мара, *коренастий* = присадкуватий, *завітний* = традиційний, таємий, *ракушка* = черепашка, мушля і т. д.), які всюди позамінювано відповідними українськими словами, що тепер уже скрізь відомі й загально вживаються.

МУЗИКА.

I.

Коли ви, ласкавий читачу, кохаєтесь у рідній старовині, так пораджу вам, коли переїздитимете через город Прилуку в Полтавщині, зупинитися там на добу. А якщо трапиться це не в осени й не зімою, так перебудьте там і дві добі, та перш усього спізнайтеся з пан-отцем протопопом Іллею Бодянським, а подруге навідайтеся з ним же таки, з пан-отцем Іллею, до напів-зруйнованого Густинського манастира[1]). Він по той бік річки Удаю[2]), верстов за три від Прилуки. Можна вас запевнити, що не каятиметесь. Це суще Санклєрвське абацтво[3]). Усе тут є: і рів глибокий та широкий, колись-то повний води з тихого Удаю, і вал, а на валу на тому є високий кам'яний мур зубчастий із нутрішніми ходами та з бійницями; є й склепи, чи печери, що нема їм краю, є й могильні плити, що вже повростали в землю, поміж величезними дубами суховерхими, може, ще самим титарем[4]) насадженими. Одно слово — все є, чого треба, щоб була повна романтична картина, звісно, під пером такого ж Вальтера

Скотта[5]), або похожого на його автора-маляра природи. Я ж... із убожества моєї фантазії (по правді кажучи) за таке діло не беруся, та — признатись — не до того я й річ веду. Це я тільки так, аби бесіда повніша була, забалакав про руїни Самійловичевого пам'ятника.

Мені, щоб ви знали, київська Археоґрафічна Комісія[6]) припоручила навідатись до цього напів-зруйнованого манастира. Вже ж пак, за допомогою найповажаного пан-отця Іллі, довідався я, що манастир збудовано коштом і працею безталанного гетьмана Самійловича р. 1674., про що свідчить портрет його, як титаря, намальований на стіні в середині церкви.

Довідавшись про все оце та змалювавши, як умів, головну, чи святу браму та церкву Петра й Павла з п'ятьма банями, та ще трапезу й церкву, де поховано вічнопам'ятного князя Миколу Репніна[7]), та ще заціліту кикльопічну братерську будівлю, — оце все зробивши, кажу, як умів, другого дня хотів був я покинути місто Прилуку й рушити до Лубень, щоб і там подивитися на манастир, збудований побожною матіррю Яреми Корибута Вишневецького[8]). Я вже поскладав був усю свою мізерію в пакунок і хотів послати фактора Лейбу на почтову станцію по коні,

аж ось мій господарь до мене у світлицю ввіходить та каже:

— І не думайте й не гадайте! Ось гляньте лишень, що надворі дієть ся.

Я подивився в вікно. Справді, здовж грязької вулиці тяглося дві карети — на чотирі особи кожна, декілька колясок, бричок, хурґонів усяких, нарешті, прості вози.

— Що це таке? — спитав я свого господаря.

— Бачте: один із нащадків славетного прилуцького полковника, Мазепиного сучасника, завтра йменинник.

Господарь мій, треба завважити, був за повітового вчителя російської історії й любив вихвалятися своїми знаннями, особливо перед нашим братом — ученим.

— Та невже ж увесь оцей транспорт тягнеться до йменинника?

— А вже ж! Та це ще тільки початок! Ось подивитесь, що буде над вечір: на місці буде тісно!

— Гаразд! Та мені ж яке діло до вашого йменинника?

— А таке діло, що ми з вами наймемо троян добрих коней та й рушимо в досвіта аж у Д . . .

— В які це Д . . .?

— Та просто ж до йменинника.

— Але ж я з ним незнайомий.

— Дак познайомитесь! . . .

Я замислився. А що справді: чи не чкурнути б мені та по праву розшукувача давнини полюбуватися з сільських забавок? Це буде щось нове!

Добре! От на другий день ми й поїхали в гості.

*　　　　*
*

Почати хиба з того, що ми зблудили не через те, що коли ми виїхали з міста, дак було ще темно, а через те, що наш хурман (справжній мій земляк), переїхавши удайську греблю, пустив віжки та й почав собі про щось міркувати. Тим часом коні пішли собі любенько битим шляхом, звичайно, по старій пам'яти. От ми й приїхали в село І . . . Питаємо першого стрічного чоловіка, як проїхати нам у Д . . .?

— Д . . .? — каже той чоловік. — А просто беріть на Прилуку.

— Як то на Прилуку? Ми ж їдемо з Прилуки.

— Дак не треба було вам і їздити у Прилуку, — одповів чоловік зовсім байдужно.

— Та як же ж нам тепер проїхати у Д . . ., щоб не вертатися у Прилуку, га? — спитав я.

— Трівайте! Десь отут недалечко є село Ср. . . ., те ж нащадка славетного полковника. Чи не знає він часом цього села?

— А С . . ., земляче, знаєш? — спитав я селянина.

— Знаю, — відповів той.

— А Д . . . від С . . . далеко?

— Ба, ні!

— Дак покажи нам шлях на С . . ., а там уже ми якось знайдемо й Д . . .

— Ходім за мною, — промовив чоловік та й пішов уздовж вулиці поперед нашого завзятого трояна.

Він повів нас поуз стару деревляну церкву з однією банею та рубленою дзвіницею на чотирі вугли. Дивлячись на неї, згадав я картину мого незабутнього Штернберґа[9]): «Свячення пасок», і мені стало сумно. Ім'я Штернберґа дуже-дуже багато нагадало мені.

— Оце вам буде шлях просто на С . . ., — мовив чоловік та й показав рукою на ледви примітну доріжку, що блищала поміж густою зеленою пшеницею.

Дуже цікаво, що підвідчик наш мовчав увесь час подорожі від Прилуки до І . . . й розмови з селянином, та вже, побачивши поза темною смугою ліса криту залізом баню, тіль-

ки й промовив: «Оце вам і С . . .!» Та й знов замовк.

Це загальна риса вдачі моїх земляків. Земляк мій, коли що й до ладу зробить, дак не розбалакається про своє завзяття; коли ж, боронь Боже, вскочить у гущу, дак стане справді наче риба та.

У С . . . ми розпитали шлях на Д . . . та й поїхали собі з Богом між зеленими пшеницями та житами.

Здається, мойому товаришеві не зовсім до вподоби була така подорож, особливо через те, що він любив чепуритись (а треба вам знати, що ми були вбрані зовсім як на баль). Він теж мовчав, як і підвідчик, навіть не промовив: «От вам, і С . . .», так він був роздратований курявою та иншими пригодами подорожі. Я ж, не вважаючи на фрак та инші причандали, був зовсім спокійний, навіть щасливий, дивлячись на необсяжний обшир під житами та під пшеницями. Ніде правди діти; й до мене в серце залізла туга, але ж ця туга зовсім иншої породи. Я думав і питався в Бога: «Господи, про кого це поле засіяне й зеленіє?» Хотів був попереду переказати своє сумне питання товаришеві, та, роздумавши, не сказав нічого. Як би не це кляте питання, що так не до гичі прокинулося в моїй душі, я був би зовсім щасливий, купаючись, так ска-

зати, в морі свіжого рясту, що так тихо-тихо хвилювався. Чим близче під'їздили ми до того бенькету, тим сумніш і сумніш ставало мені, так що я ладен був повернути, мовляв, назад оглоблі. Дивлячись на обшарпаних селян, що часто-густо попадалися нам назустріч, мені здавався цей беньќет якимись нелюдськими веселощами . . .

Чи так, чи сяк, а нарешті, вже перед заходом сонця, доплентались ми до своєї мети.

Не списуватиму вам чудового гаю з велетнями-дубами, насадженими ще прадідами, освіченого скісним промінням сонця; не писатиму й про бельведер[10]) із банею величезного панського будинку, що високо підноситься серед того гаю; промовчу й про широку та величню алєю, що веде до будинку; мовчатиму й про величезне село, що було заставлене повозами, кіньми, слугами та кучерами. Не писатиму про все оте через те, що саме перед нашим в'їздом у алєю стріла нас кавалькада амазонок та амазонів[11]) без кінцякраю й зовсім збила мене зпантелику . . . Товариш мій не злякався; він жваво вискочив із воза і хвацько почав кланятися до всієї кавалькади . . . Я з цього вивів, що він удатний жартун. Минувши амазонок, амазонів, та, нарешті, ґрумів, чи джокеїв, я теж ізліз із воза, заплатив нашому підвідчикові

й, на його питання: «де ж я ночуватиму?» відповів: «у зеленій дуброві, земляче!» — а він тоді посвистав та й подався на село. Ми помалу пішли вподовж величньої алеї до панського будинку. А щоб надати свойому обличчю вид, хоч трошки похожий на джентельменський, зайшли ми до так званого «холостого фліґелю»[12]), що стояв на одшибі, недалеко головної будівлі. Тут зустріли нас джентельмени зовсім незвичайного ґатунку. Звичайно буває, що люде, після довгого обіду та добрячої випивки, швиденько чимчикують спати; у їх же все вийшло навпаки. Вони стрибали, галасували й витворяли ка-зна-що, звісно, всі в шотляндському убранню. Цинізм, щоб не сказати, гидота, та й більш нічого! Верґілій[13]) мій якось добув умивальник та миску, і ми, повмивавшись та повитрушувавши із фраків куряву, рушили в сад, сподіваючись зустрінути господарів.

Надія не одурила нас. Насамперед ми ввійшли в будинок: перейшовши дві салі, опинилися на терасі, що вся була заставлена роскішними квітками. Зійшовши з тераси та перейшовши старанно присипаною піском стежкою зелений майдан (що звався з патріотизму «левадою»), увійшли ми в сад. Навдивовижу мені то був не британський або француський сад, а звичайний дубовий гай, чи

діброва. Коли б не блищали жовті стежечки поміж старими темними дубами, дак я б зовсім забув, що пробуваю в панському саду, а не в якійсь заказаній діброві. Верґілій мій повів мене до високого, розлогого, величезного дуба й показав мені на його стовбурі невелику щілину, наче малесеньке віконечко, промовивши: «Ось погляньте тільки в оце віконечко». Я подивився і вже нічого не побачив. «Та придивіться пильніш!» Я подивився пильніш і побачив неначе образ Пресвятої Матері. Це й, справді, був образ Иржавецької Божої Матері[14]) [так мені казав мій Верґілій]. Образ той був вдовбаний в цього дуба через рік після полтавської баталії славетним прилуцьким полковником.

Слухаючи пояснення оцієї історичної події, я й не спостеріг, як ми знов вийшли на «леваду», де й зустріли господаря та господиню. Навкруги їх була ціла юрба гостей, що приязно осміхались.

Верґілій мій доволі хвацько, як на повітового вчителя, вклонився господареві, а господарь ласкаво простяг до його одну пучку лівої руки, що була оздоблена коштовним перстенем. Верґілій мій, підлабузнюючись, ухопив ту пучку обіруч і зарекомендував мене, як свого друга і вченого побратима. Я й собі вклонився теж, по правді кажучи,

доволі по-вченому, цебто, по-ведмедячому, після чого юрба гостей побільшала двома нами.

Не описуватиму вам ані господині, ані господаря, бо під час нашої авдієнції надворі було майже темно, через те й неможливо було роздивитися подробиці. Адже як би прехороше не була намальована картина взагалі, та коли маляр зневажив подробиці, дак картина його буде тільки ескізом, і справдішній мистець та знавець подивиться, покива тільки головою, та й відійде, зітхаючи до портретів Зорянки[15]), чаруватися гербами, що з убивчими подробицями намальовані на ґудзиках якогось там «віц-мундира».

Аби втекти «помазанія глави» мисця та знавця скінчених картин[16]), обмежуся я тільки першим враженням, що є, на думку психольоґів, найважливіша риса до змалювання вдачі.

Перше враження, яке зробила на мене господиня, було як-найприємніше враження, а господарь — навпаки. Та це, може, пучка лівої руки, так ласкаво простягнена до мого приятеля, спричинила неприємне враження. Веселий натовп гостей повагом рушав до будинку, що вже був пишно освічений у середині, а на терасі між роскішними квітками та

цитриновими деревами ще-тільки розвішувано ріжнобарвні ліхтарчики.

Як тільки господарь із господинею ступили на терасу, коли це орхестра крепаків гримнула славутний марш із «Вільгельма Телля»[17]). Після маршу, не переводячи духу, зараз польонез, — і почався баль у всій своїй величчі.

Якийсь учений муж, здається, барон Боде, поїхав із Тегерану до руїн Персеполя[18]) й досить докладно описав свою подорож аж до самісінької долини Мардамт; побачивши ж величні руїни Персеполя, промовив: «Багато мандрівців описувало ці славутні руїни, через те мені тут нема чого робити.» Те ж можу сказати й я, дивлячись на провінціяльний баль, хоч моя подорож не мала на меті описання провінціяльного балю й не була сполучена з такими труднотами, як ота подорож із Тегерану до руїн Персеполя, та й порівняння, по правді кажучи, роблю я зовсім надзвичайне; але . . . що маю діяти, — що під руку піймалося, те й смали.

Прочитайте якунебудь повість сучасної московської белєтристики; всюди стрінете описи, як не столичнього, то вже доконечне провінціяльного балю і, певна річ, із ріжними додатками щодо вбрання, та манір, і навіть самих фізіономій, наче натура на про-

2*

вінціяльних львів та львиць особливі форми робила. Дурниця! Форми ті ж самісінькі, і коли вже є між ними різнація, дак це тільки така, що провінціяльні льви і львиці, нема що й казати, верткіщі від столичних. Цього, скілько мені відомо, описувачі провінціяльних балів не спостерегли. Значить, описано всі балі, починаючи від балю на «Фреґаті[19]) Надія» до московської «пірушки» на німецький зразок, де утсісольські «ребята» трошки попустували. І щодо провінціяльного балю я можу сказати сміливо, що мені цілком нічого робити, хиба тільки любуватися свіжими, здоровими личеньками провінціяльних красунь.

Одне мене трохи здивувало на цьому балі: саме те, що не видно було ані одного мундура, дарма що у прилуцькому повіті стояв стрілецький баталіон. Не розуміючи цієї причини, звернувся я до свого Верґілія. Верґілій мій саме тоді виробляв у кадрилі «па» найклясичніщим робом. Терпляче дожидав я кінця останньої фіґури кадриля, а тим часом розгадував це питання ріжними вгадками. «Може», міркував я, «вони теє . . . ? — Але ж ні, ця річ належить більш гусарам і взагалі кавалєрії, вони ж — піхота, та ще й з ученим кантом. Ні, тут щось та не теє . . .

Саме тоді кадриль скінчився: спотілий мій Верґілій підійшов до мене:

— А що, як витанцьовуєм? — промовив він, утираючись.

— Нічого, добре, — відповів я.

— А от що, — промовив я до його майже нишком: — чому це немає на балі військових?

— Та їх ніде не приймають, тим паче у такій госпо́ді, як госпо́да нашого Амфітріона[20]).

«Чудно», подумав я й, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Зовсім нічого!

Враз заграли вальса, і ментор мій завертівся з якоюсь привабливою брюнеткою. А я, пропхавшись якось поміж глядачами, цебто, слугами, що стояли юрбою біля розчинених дверей, вийшов на терасу та й думав про те, як

«Мы подвигаемся замѣтно . . .»[21])

* *
*

Баль завершили найроскішнішою вечерею, і не покропили її, не запили, а справді залили шампанським усіх назвищ. Мене аж ужахнула така пиха.

По вечері Амфітріон запросив до «ґросфатера»[22]), що й приняли гості з превеликою радістю. «Ґрос-фатер» почався й тягся з сільською простотою аж до схід сонця.

Красуні, особливо красуні на зразок героїнь небіжчика Бальзака[23]), цебто, красуні не першої свіжости, не раджу вам танцювати до схід сонця! Влада, яку маєте ви над нашим бідним серцем при сяйві свічок, зникає при сяйві сонця і привабливість, що навіваєте ви за час ночі, заміняється якимось гірко-неприязним почуттям, похожим на нуду. Але ви, роздратовані зажерливістю глитати наші бідні серця, не спостерігаєте, як наближається день, і ваше могутнє панування зникає, наче той прозорий туман, що розстилається над болотом.

Так міркував я, лишаючи веселий, простий «ґрос-фатер» і продираючись поміж дубами до нашого табору (гості мали помешкання не в будинках; кінець саду напиналось декілька шатрів, що й значило табор, або краще — циганський табор). Наближаючись до шатрів, що вилискувались на темному рясті, почув я, на превелике диво, в одному шатрі пісні й регіт. То були друзяки-чаркуни, що проміняли світову суєту на самітність, скажеш — повну вже самітність. Якось пропхався я до свого шатра, перемінив на швидку руку фрак на блюзу та й сховався в кущах ліщини. Я не знав, що сумежно зі садом був ставок, то мені здалося чудним, коли густе темне гілля ліщини почало визначатися на

білому полі. Вийшов я на поляну й побачив озеро в усій його красі; з берегів посхилялись до його старі берести та мальовничі верби. Чудова картина! Вода й не колихнеться, — суще дзеркало, і верби-красуні ніби попідходили до його купками налюбуватися зі свого роскішного широкого гілля. Довго стояв я на одному місці, причарований цією дивною картиною. Мені здавалося гріхом зрушити хоч малесеньким рухом цю врочисту тишу святої красуні — природи.

Поміркувавши, я зважився таки на цей гріх. Мені прийшло на думку, що не погано б було впірнути разів зо два або зо три в цьому чарівному озері. Зараз я це й зробив.

Після купання мені стало так легко та радісно, що я двічі почув красу пейзажу й наважився раювати з його до сходу. Задля цього сів я під розлогим берестом та й віддався солодкому оглядуванню чарівної природи.

Недовго тяглось одначе моє оглядування. Я притулився до береста та й спокійнісінько собі заснув. І наснилася мені та ж таки радісна картина з додатком балю, і тілько чудно — замісць звичайного вальса, ввижався мені відомий малюнок Гольбайна[24]): «Танок смерти».

Мари мої порвав голосний жіночий регіт. Розплющивши очі, побачив я жваву зґраю німф, що хлюпалися й цокотіли в воді, і мені, хоч-не-хоч, довелося грати ролю цікавого Антіона-пастуха[25]). Я одначе незабаром опам'ятався і сховався в кущах ліщини.

Об одинацятій годині ранку дзвоном оповістили нежонатих гостей, що чай готовий (жонаті гості втішалися ним по своїх номерах). На цей радісний благовіст гості сипнули зі своїх самотних притулків до пишної тераси, що була оздоблена столами з чайними приборами й кількома пузатими самоварами та кофейницями. Не встиг я скінчити другу чашку ясно-брудастого сиропу з вершками[26]), коли це гримнув вальс, і крізь відчинені двері побачив я кілька пар, що вертілися по салі. «Ну, й коли вони накрутяться?» подумав я і, сходячи з тераси, зострів свого Проспера[27]); він сказав мені нищечком, що сьогодняшній вечір почнеться концертом; цьому зрадів я немало, хоч, по правді кажучи, багато й не сподівався я від нього. Одначе я помилився.

Незабаром після вечірньої прогульки гості зібралися, хто в чім попало, цебто, хто в сіртуці, хто в пальті, а хто тримався «доброго тону» або корчив зі себе анґльомана, ті прийшли у фраках; про вбрання ж жі-

ноцтва нема що ї казати. Це вже цілий усесвіт відає, що ні одна жінка, яка б красуня вона не була, не задумається разів із двацять на день перемінити своє убрання, коли має на думці зустрінути юрбу, хоч навіть потороч, аби не своєї породи. Прошу не гніватися, мої любі читачки, це не є вигадка, а певний факт.

Гості зібралися й посідали, певна річ, з деяким розбором: щó більше, висунулось наперед, а дрібнота (в тому числі й ми, Господи покрий нас) примостилася по кіосках, у темряві, поміж кольонами. Як тільки все впорядкувалося, з'явився на підвищенню, на зразок сцени, звільнений із крепаків капельмайстер, досить грубий із постаті і з чисто лякейською пикою.

— Ученик славетного Шпора[28]), — шепнув хтось побіля мене.

Ще мить, — і гримнула «Буря» Мендельсона[29]), поправді казати, гримнула і греміла досить гарно. Мене не на жарт зачепила віольончеля. Віольончеліст сидів близче инших музиків до авансцени, неначе на показ (що дійсно й було так). Це була молода людина, бліда та сухорлява, — усе, що я міг забачити зпоза віольончелі. Соля свої він віддав із таким чуттям та мистецтвом, що хоч би й самому Серве[30]), так не сором. Мене

здивувало одне — чом йому нема оплесків. Починати ж самому мені — не личило. Який із мене суддя, та й що за гість із мене? Бог зна що, Бог зна й відкіль. Що скажуть гості першого розбору!

Тим часом «Буря» скінчилася, і я почув промовлену в-пів-голосу похвалу артистові:

— От так Тарас! От так молодець! Не дурно побував аж ув Італії!

Поки орхестра ладналася, встиг я довідатися від сусіди дещо про цікавого мені артиста. Почалася увертюра з «Преціози» Вебера[31]), і я, навдивовижу, побачив віольончеліста зі скрипкою в руках майже рядом із капельмайстром, і тепер можна було його краще роздивитися.

Це була молода людина трохи більш двацяти років, струнка та ґраціозна, з чорними живими очима, з тонкими губами, що ледви осміхалися, з високим блідим чолом, — одне слово, це був джентельмен першої породи і, треба додати, найсимпатичнішої породи.

Коли він скінчив арію «Преціози», я не втерпів, — закричав «браво!» і, що сили було, почав плескати в долоні. Всі подивилися на мене, певна річ, наче на божевільного. Про те ж я не злякався і все ляскав та кричав «браво», поки, нарешті, волові очі

самого господаря не примусили мене схаменутися.

Орхестра знов ладналася, та я, не сподіваючись почути щось кращого, вийшов зі салі в сад. Тиха та спокійна була місячна ніч. Вештався я біля будинку недалеко, й до мене долітали з хаосу згуків чудові згуки віольончелі або скрипки. Постать смутного артиста, з його мелянхолійною усмішкою, носилася ніби жива переді мною. «Де я бачив його? Де я його зустрічав?» — питав я сам себе й, після довгого напруження пам'яти, згадав, що бачив його в час обіду за стільцем самого господаря з рукою, що була обгорнута серветкою.

Трохи не зомлів я від такого відкриття.

Музика затихла, і я пішов стежкою почерез леваду до старосвіцьких таємних дубів. Трохи пройшовши, почув я за собою тихий шелест ступнів; озирнувшись, пізнав я віольончеліста, що слідкував за мною. Я звернувся був до його з питанням, але він попередив мене, вхопив мої руки і притис їх зі слізьми на очах до своїх уст.

— Що це ви? Що ви? Що з вами скоїлося? — питав я його, силкуючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — казав він нишком.

— Ви, ви одна, єдина людина, що слухала мене й розуміла мене.

Сльози не дали йому говорити далі. Я мовчки взяв його під плече й довів до лавки з дерну, що була змайстрована навкола вікового розлогого дуба.

Довго сиділи ми мовчки, нарешті, він промовив:

— Ви дуже до мене ласкаві!

В цю мить роздався голос, що гукав на його.

— Ходіть до виноградної альтанки, — промовив він, устаючи. — Цю ж мить я прийду до вас.

І він швидко пішов геть.

Дивлячись у слід його, я думав: ось надхнений мінезінґер[32]) XII. віку. Одначе, як недалеко відійшли ми від благородних лицарів, розбишак того оплаканого часу. А просвіта йде собі вперед широкими ступнями . . .

Я підвівся з лавки й пішов стежкою, що вела до виноградної альтанки. Не скажу через що, але я не сподівався почути від нього його безрадісного оповідання, як це звичайно бува, і, дяка Богові, я не зовсім помилився. Правда, він сказав мені, може, більш, ніж сам хотів: але ж мова, якою заговорив він зо мною, була не наша, звичайна,

бідна мова, ні, то були божественні згуки: в їх лунав стогін змученого непорочного серця.

Він прийшов до мене в альтанку з віольончелею і, не промовивши слова, почав ладнати струмента; пробуючи, ніби жартуючи, програв він славутну каватіну з «Норми»[33]). Дух мені забило при цих згуках. Не одводячи смичка од струн, заграв він одну зі сердешних мазурок надхненого Шопена[34]). Скінчивши мазурку, він ледви виразно промовив: «От у нас і свій баль». Програв він іще декілька мазурок, одну кращу за другу, одну сердешнішу за другу.

На самому кінці останньої мазурки примітив я крізь виноградне листя мовчазні обличчя багатьох слухачів: то були все слуги приїзжих панів. Вони покидали вікна, крізь які дивилися на німецькі танці своїх вимуштрованих панів та паній, і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей[35]) мій, трошки спочивши та наладнавши свою ліру, повагом повів смичком по струнах — і полилася повна сердешного солодкого смутку моя рідна мелодія на слова:

«Котилися вози з гори
Та в долині стали.»

Програвши тему, він варіював її на тисячу ладів, та так варіював, що я зроду ні-

чого подібного не чув, тай, здається, й не чутиму ніколи. Слухачі, що стояли коло альтанки, за цілий час гри не ворухнулися і, коли він скінчив свої чудові варіяції, ще довго слухали, не переводячи духу, нарешті, разом зітхнули та й знов замовкли.

Я мовчки взяв його за руки й дав знак вийти з альтанки. Ми вийшли й довго мовчки ходили по доріжці, наче боялися забалакати. Нарешті я переміг себе й поспитав:

— Де ви вчилися?

— Зпочатку дома.

— А потім?

— А потім пан із панею їздили за границю й мене з собою брали, і, поки вони жили в Берліні, я ходив кілька разів до Шпора, й більш ніде не вчився.

— Адже Шпор грає на скрипці?

— Я й учився в його на скрипці: скрипка мій справжній струмент, а віольончеля — це вже так.

— Що ж ви думаєте тепер зі собою діяти? Ви ж справжній, великий артист.

— А що мені з собою діяти? На шибеницю — більш нічого.

Казати по правді, я й сам не міг був віщувати йому щось краще.

— Торік улітку, — забалакав він, — приїздив до нас із Качанівки Ґлінка[36]), слу-

хав мою гру на скрипці та віольончелі, хвалив мене і просив пана, щоб випустив мене на волю. Вони обіцяли йому, та на тому, здається, скінчилося.

— Не сумуйте, моліться Богові! Дасть Бог, усе буде гоже . . .

— Я не сумую. Михайло Йванович, здається, такий добрий. На його можна сподіватися.

— Справді, можна, коли він тільки не забув про вас. Напишіть ви до його листа.

— Написати я напишу, та якже я тільки зашлю його? Коли ж я адреси не знаю.

— Я знаю, і ви дайте листа мені. Напишіть листа сьогодня, а завтра я буду в місті й подам його на почту.

Ми саме підійшли до альтанки, й він поспитав мене, схилившись до віольончелі:

— Чи не заграти вам іще чого?

— Дуже дякую. Ви втомилися, спочиньте трохи і приготуйте листа на завтра.

І ми розійшлися.

Після вечері, вже перед сходом сонця, розкланявшися з господарями, я, не заходячи до табору, помандрував на село найняти коня та воза, щоб доїхати до міста, або хоч до почтової станції. Овва! На цілому величезному селі не надибав я ні коняки, ні воза. Нема чого казати, — заможні селяни! П'я-

ниці, звичайно, та лінтюги здебільшого, а то як би таки не знайти хоч однієї коняки з возом! . . . Дивовижний народ — наші селяни! Не налякай його, так нічого й не буде . . . «Отже ж вас, мабуть, занадто налякано», — подумав я, дивлячись на оголіле село.

Нема чого робити, звернувся я до Жида-шинкаря й найняв у його, звісно, за жидівську ціну, шкапу на п'ять верстов до якоїсь «ферми»[37]). А там запевняв мене Жид, хоч четверню можна найняти до самої Прилуки.

* *

*

За допомогою ввічливого Тараса Федоровича (віольончеліста) впакували ми аби-як свою мізерію та й виїхали зі села на прилуцький шлях.

— Скажіть, будь ласка, що воно за «ферма», до якої він тепер нас веде? — спитав я свого напів-сонного ментора.

— Ферма — це хутір Антона Карловича. Чудові люде, цебто, він та Маріяна Якимівна! Чудові люде! Заїдьмо, конче заїдьмо. Я вже давненько їх не бачив.

— Сількісь, заїдемо. Мені вже тепер заодно гуляти, аж поки не випхаюсь на почтовий шлях.

— Не жалкуватимете. Антін Карлович — прецікава людина . . . Він бо, бачте, почав і скінчив свою службу за лікаря у фльоті, разів зо два їздив довкола світа, покинув службу та й одержує собі повну пенсію. Та тепер приватно лікарює в нашого Амфітріона; цей же подарував йому, як додаток, ще й хутір. Чого ж іще? Живи та Бога хвали.

— А давно вже він тут живе?

— Та, мабуть, буде трохи більш, як десять років.

— А що, вони мають сім'ю?

— Ні, тільки вдвох. Правда, під їх безпосереднім доглядом виховуються дві доньки дідича — гарненькі діти — і вони, можна сказати, стали їм за рідних дітей. Одній, мабуть, буде вже років із шість, а друга роком молодча.

— Чом же це їх не видно було на балі? Адже ж я певен, вони «качучу» танцюють. А самі гаразд знаєте, яка це оздоба балю.

— Ні. Я певен, що вони не танцюють качучі, і, розумієте, мати хоче виховати їх у дійсній самоті, а потім випустити у світ зовсім невинних, неначе двоє пташенят ізпід крильця. Мені, знаєте, ця ідея дуже подобається: морально-фільософічна і, можна сказати, поетична ідея. А на вашу думку як?

— Справді, поетична ідея та ніяк не більш. Я й не гадав, одначе, щоб у Софії Самійлівни були діти. Вона ще така свіжа! . . .

— Та прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

Тоді саме стрів нас селянин і, знявши свого солом'яного бриля, поклонився. І, коли вже ми проїхали повз його, він усе ще стояв без шапки та дивився на наш екіпаж, мабуть, міркуючи: «Чорт його зна, що воно таке, — чи воно пани, чи воно жиди?» Пани, що з балю повертаються . . .

Певне, ви бачили луб'яний малюнок[38]), як Жиди на шабаш поспішають. Багато було спільного між цим малюнком та нашим екіпажем, а то й пасажирами. Як же тут було селянинові не зупинитися та не полюбуватися з такого величнього поїзду? А треба вам сказати, що курява не ховала нашого величчя, бо ми їхали ходою, й тільки наші особи стирчали з ґлибокої жидівської брички, а сам господарь ішов пішки, поганяючи свою змарнілу шкапу.

Декілька разів долітали до мене якісь жидівські слова, що з зітханням промовляв їх наш хурман, і так гостро промовляв він ту ж саму фразу, що я мимохіть завчив її і просив його перекласти. Але він довго не

згоджувався, запевняючи мене, що то були негарні слова:

— Такі погані, — додав він, — що про їх і думати не личить, а не то, щоб їх іще говорити.

Але ж я пообіцяв йому гривню[39]) міді на горілку й, він, подивившись на мене неймовірно, промовив:

— «Уні хушавке мес», — по вашому значитиме, що жива людина без грошей однаково, що й мертва.

Суща жидівська приказка!

От ми й їдемо собі повагом доріжкою поміж роскішним рястом, що був освічений ранішнім сонцем. Роса вже трохи підсохла, й коники починали по зелених житах своє цокання, таке тихе, таке мельодійне цокання, що як би була не вкусила мене муха за ніс, я б, певне, заснув. Зігнавши кляту муху, я мимохіть глянув уперед. Боже мій!, Та відкіля ж усе оце взялося?

На рівній зеленій поверхні, можна сказати, перед самим носом визирнули верховини тополь, потім показалися зелені маківки верб, потім попід горою розіслався цілий гай, а за ним на цілу долину розляглося, ніби біла скатерть, тихе прозоре озеро. Чудова, для душі радісна картина.

Я розтшовхав свого товариша й показав йому рукою на величний краєвид.

— Це хутір Антона Карловича. Ми встанемо отут та й підемо гайком пішки, а він хай стане біля шинку під горою.

Напутивши так жида, пішли ми просто на гайок, але ж ми потрапили в гайок не так легко, як думали, бо він був окопаний досить широким ровом, а супротилежний бік рова був обсаджений аґрусом.

Узявшися з приятелем попід руки (чого я, між иншим, не можу терпіти), пішли ми здовж огорожі, що була обсаджена високими тополями. Зза тополь де-не-де просвічували молоді березнячки, або темнів тонкий молодий дубняк, а то стрункий ряд тополь відразу переривав старий дуб, що сів над самісіньким ровом та й простяг своє мальовниче гілля далеко за рів аж на шлях.

Пройшовши доброї пів верстви, дійшли ми аж до повороту огорожі та й повернули ліворуч на стежку, що йшла з гори рівнобіжно з ровом. На цьому повороті одкрилося нам у всій своїй красі тихе ясне озеро, облямоване густим зеленим очеретом та величезними розлогими вербами. Мені так хотілося підійти до озера, та впірнути разів зо два в його прозору воду. Але мій поводатарь завважив досить виразно, що це зовсім не личить,

бо ми саме тоді підійшли до воріт парку, біля яких росло дві старі верби. Ми легко відчинили ворота і ввійшли в парк. Довга тінява доріжка вела до будинку, що одалеки білів крізь гілля. Не доходячи до будинку, побачили ми осторонь недалеко від доріжки людину в білій полотняній блюзі, у простому солом'яному брилі та з циґарою в зубах.

— Антоне Карловичу, добридень вам! — загукав мій поводатарь.

Постать у блюзі зняла бриля й, вийнявши циґару з рота, промовила:

— Позвольте, будьте ласкаві!

Ми підійшли один до одного близче. Це був сам господарь парку, чи хутора, свіжий, присадкуватий дід із чистою німецькою фізіономією. Поводатарь мій рекомендував мене з усіма епітетами, а Антін Карлович із добросердешною усмішкою простяг до мене руку і промовив:

— Дуже радий!

Я теж зі свого боку промовив якусь ляконічну ввічлівість, і ми знов вийшли на доріжку. Не встигли ми зробити кілька ступнів, коли це зза куща пахучої очеремхи у квітках вибігли до нас дві прекрасні біляві дівчинки років по п'ять або по шість, та й кинулися до Антона Карловича, гукаючи:

«А що, злякали, злякали!» Антін Карлович мовчки показав їм рукою на нас, і дівчатка покинули його та й сховалися за кущ очеремхи.

Тим часом вийшли ми на зелений лужок, що прилягав із одного боку до озера, а з другого до ґанку чистенького біленького будиночка, що кругом був обсаджений кущами бузку.

Дивне враження зробила на мене ця тиха, ґраціозна картина . . .

Слідком за нами вибігли дівчатка на лужок, а з будинку на ґанок вийшла молода, вродлива жінка з книгою та з парасолькою в руці, та й пішла до дітей. То була, як я потім довідався, ґувернантка Француженка. Ми зійшли на ґанок, і господарь запросив нас відпочити в холодку, а сам пішов у будинок.

На дозвіллі я любував із дітей, що гралися на зеленому лужку, та, казати правду, зі стрункої, величньої постаті, вродливої ґувернантки, і так я залюбувався, що й не примітив, як на ґанок вийшла до нас сама господиня. Уклонившися, я прохав вибачення за свою невважливість.

— Нічого, нічого, любуйтеся! У нас, дяка Богові, є з чого любуватись.

І вона, лукаво усміхнувшись, звернулася до мого товариша. Той почав був мене рекомендувати, але ж вона промовила до його нецеремонно:

— Не турбуйтесь лишень, мені вже Антін Карлович рекомендував. Розкажіть лишень краще, як ви там веселилися на балі?

Мій приятель почав описувати їй баль, а я тимчасом став роздивлятися нецеремонну панію.

Це була гарна брюнетка, принаймні, років трицять п'яти, з великими виразними карими очима, з досить свіжим, як на її вік, рум'янцем на повних щоках, з трохи кирпатим носом, з прегарними білими чималими зубами та ледви одвислим підборіддям. А взагалі вона була сущим типом Українки. Навіть голос її та особливо вимова нагадували мені мою землячку, яку «чиновницю» середньої руки або високої руки, жінку протопопа, дарма що убрана вона була, як справжня пані.

— А, нуте вас із вашим балем! — проказала вона скоромовкою, стала на дверях та й зацокотіла: — Прошу найпокірніше до покоїв! Ви хоч і з балю сьогодня, та, певне, ще не пили чаю. По правді кажучи, й ми тільки-що встали.

Я пішов слідком за господинею, а товариш мій, як людина знайома з місцевістю, пішов одшукати жида та клопотатися про помешкання.

У першій світлиці, досить великій, зустрів нас Антін Карлович уже не в полотняній блюзі, а в сірому пальті з літнього тріка, і просив мене сідати без церемонії.

— А ви, Маріяно Якимівно, пошліть свою Оришку, хай кличе до снідання Адольфіну Францівну з дітьми.

Господиня покликала слугу, скромну й милолицю дівчину в сільському убранні, загадала їй щось чистою українською мовою, і та вийшла зі світлиці.

Через кілька хвилин увійшла до світлиці ґувернантка з обома дівчатами, а за нею й мій товариш. І всі ми сіли круг столу: на столі пишався вже здоровенний самовар. Як би я не знав, чиї то були діти, дак я б подумав, що Маріяна Якимівна була їх дійсна мати: так любо, так як матінка любо поводилася вона з ними. І, на превелике диво, вона, звертаючись до ґувернантки, розмовляла з нею по-французьськи . . . От тобі й «чиновниця» середньої руки, от тобі й жінка протопопа вищої руки! — подумав я. Маріяна Якимівна просто зачарувала мене, і як би вона зверталася була до своєї Оришки московським діялєктом,

дак я б подумав, що маю щастя бачити перед собою, принаймні, ґрафиню, або хоч просто даму вищої сфери. Така вже сила упередження проти своєї рідної мови! . . .

За чаєм принагідно довідався я про ймення двох дівчаток. Одну, здається, старшу (вони були однакові на зріст) звали Лізою, другу Наталею. І так вони скидалися одна на одну, що, коли б пересадили їх з місця на місце, я б не знав, котра з їх Ліза, та котра Наталя. А обидві вони занадто скидалися на свою любу матусю.

Господиня, між иншим, звернулася до мене й поспитала, чи сподобався мені концерт у Д . . . — Вже, певне, там не обійшлося без концерту? — додала вона.

Я потвердив.

— А який віольончеліст? Хиба не правда — прекрасний?

— Прехороший! — відповів я.

— Це наш великий приятель, і, окрім того, що він прегарний артист, треба знати, що він людина найніжнішого, найблагороднішого серця. Та що маєш діяти? — додала вона з зітханням. — Ліза й Наталя плачуть, коли не бачать його днів зо два, а про Адольфіну Францівну нема чого й казати, — промовила вона, жартуючи, і цмокнула ґувернантку в

щоку, що та аж запалала, з чого я примітив, що вона розуміє по-московському.

Мені було дуже приємно чути таке про людину, яку полюбив я від одного разу, як щось близьке до мого серця.

Після чаю Антін Карлович звернувся до нас і запросив до своєї хати.

— Це я до їх тільки в гості приходжу, а хата моя в саду.

І він узявся за свій бриль. Ми зробили те ж.

Біла, укрита соломою хата, до якої привів нас Антін Карлович, стояла в садку й була разом і за кабінет Антона Карловича й за роздягальню. Чисто німецька вигадка.

Хата Антона Карловича, як узагалі українські хати, була перегороджена сіньми на дві половини: на світлицю з хатиною й на так звану комору. У коморі, куди світло приходило крізь одно вікно, була в його аптика та бібліотека, а в сінях ляборатoрія. Це, можна було думати, через те, що на широкій грубі стояв алембік, реторта[40]) та скляні й глиняні баньки. Стіни світлиці, чи кабінету, були оздоблені луками, стрілами, томагавками та иншою зброєю хижаків, а це свідчило про довкола-світню подорож Антона Карловича. Попід стінами стояло дві

кушетки, поміж ними біля стіни простий дубовий стіл, а на йому електрична машина.

— Чи не спочинете ви лишень із дороги, а я тимчасом навідаюсь у Д . . . Я ж їхній домашній лікарь. До побачення!

І він зоставив нас у свойому кабінеті повними господарями.

— От не гадав я, рушаючи на баль, попасти в кабінет ученого подорожника, а до того — подорожника скромного! — в-голос подумав я, коли ми лишилися вдвох.

— Та що це! — промовив до мене товариш. — Ви зазирніть у кімнату, от де рідкости!

І справді рідкости! . . . Вподовж усієї кімнати під стіною широкий стіл дубовий, заставлений найріжноманітнішими та прегарними черепашками тропічних морів і посеред столу, саме проти вікна, плоська скринька, завдовжки й завширшки з аршин, із скляним віком: у скриньці нумізматичні [41]) рідкости Антона Карловича.

Поміж монетами ріжної величини й форми побачив я австрійський таляр XVII. віку, на йому глибоко була видавлена печатка з московським гербом.

— Чи не правда, цікава монета? — промовив до мене товариш, показуючи на таляр: — або, краще мовити, цікава печатка.

— Але ж що воно значить ця печатка? — поспитав я.

— А от бачте що. Як ходив року 1664. чи 1665. наказний гетьман Іван Золотаренко[42]) з українськими полками, дак наші козаки не хотіли брати платні московською монетою, от їм і дано австрійськими талярами, положивши на кожний таляр московську печатку.

Надивившись на рідкости Антона Карловича, я вийшов у сад, лишивши свого товариша помріяти на самоті, цебто, трішечки поспати. Я обійшов увесь сад, чи, краще мовити, парк і не міг досить налюбуватися красою дерев та чистотою доріжок і взагалі щиро-німецькою охайністю, з якою все оце ведеться. Наприклад, у кого ви побачите, окрім Німця, щоб поміж садовиною були посаджені кавуни, дині й навіть кияхи?[43]) В Німеччині це річ зрозуміла, але ж у нас це просто неможливо . . . З саду вийшов я на греблю, обсаджену вербами. Налюбувавшись чистеньким, чепурненьким млином на одно колесо та пройшовши гатку, опинився я на селі.

Село, може, всього-на-всього хат із двацяток. Але як ото все хороше! Що не хата, то й картина!

«От», подумав я, «й невелике село, та веселе!»

Наважився я поспитати стрічного селянина, чи не можна буде в їх найняти коней до Прилуки.

— Можна, чому не можна, хоч пару, хоч дві пари, дак можна!

— От і добре. Дак я зайду опісля, поторгуюся.

— Добре, поторгуйтесь.

За селом побачив я панську стодолу, а коло неї скирти всякого збіжжя. Підходячи до стодоли, стрів я токового, й він показав мені підлеглий йому тік, чи гумно. Я не аґроном, дивився на все поверховно, та все ж із того, що побачив та почув, вивів я, що не пошкодило б, мабуть, і завзятим аґрономам повчитися дечого від Антона Карловича або хоч від його токового.

Питав я в токового і про винницю[44]), через що, мовляв, Антін Карлович, маючи стілько хліба, не спорудив собі й досі хоч невеличкої винниці, й одержав відповідь:

— Бог їх святий знає! Я й сам казав їм, щоб спорудити хоч невеличку. «На що?» — кажуть: — «щоб п'яниць голісіньких пускати по світу? Не треба!» Вони в нас такі чудні й, боронь Боже, як вони тієї проклятущої горілки не люблять.

— Справді, чудна людина! Ну, а п'яниці в вас є на селі?

— Ні однісінького!

— Добре. Куди ж ви збуваєте своє зерно?

— Куди збуваємо? Нікуди більше як у Д... Бачте, пани бенкетують, а мужики голодують. Та ще мало цього: на селі, окрім коршми, — що вулиця, то й шинок, а в кожному шинку для принади катеринка виграва. От бідний мужик пропиває під німецьку музику останню нитку. Сказано: мужик — дурень.

«За те пани примудрилися! О, філянтропія!» — подумав я й попрощався з токови́м.

Підходячи до греблі, мимохіть став я, щоб полюбуватися старими вербами, що поспускали свої довгі зелені віти у світлу прозору воду. А зза того роскішного гілля, з супротилежного боку ставка визирає з темного рясту біленька хатка Антона Карловича, що так любо усміхалася, і наче красуня та любується своєю вродою перед дзеркалом, так вона любується собою у прозорому тихому озері.

«Благодать!» — подумав я й пішов через греблю до чепурненької хатки.

Тим часом Антін Карлович повернувся од своїх пацієнтів і, на превелику радість, привіз зі собою любого мого віртуоза. Ми зустрілися з ним на вході в сад і приязно привіталися, наче найдавніші знайомі.

До нас вийшла Маріяна Якимівна й, нецеремонно взявши мене за руку, промовила:

— Ви мусите бути щира душа, коли полюбили нашого любого Тараса Федоровича. Від щирої душі вам дякую.

Я мовчки поцілував її в руку. Тим часом підійшов до нас Антін Карлович.

— Ось глянь, глянь, що наш гість виробляє! — промовила вона до чоловіка.

— Нічого, нічого, — говорив Антін Карлович, усміхаючись. — А чи не краще буде, коли ми підемо та побалакаємо з борщем. Як на вашу думку, Маріяно Якимівно?

— А й справді краще! Прошу покірно, панове! — промовила вона до нас, і ми пішли обідати.

А чи багато з вас є, панове, таких, щоб, маючи хоч одну кріпацьку душу, посадовили попліч себе кріпака, хоч би той кріпак був найбільший ґеній на світі? Певен я, що не знайдеться ні одного, окрім щироблагородного Антона Карловича!

Тарас Федорович сидів між пустотливими Лізою й Наталею, і вони не давали йому, бідному, спокою за ввесь час обіду. Чудова, благородна рівність! От би як треба людям жити поміж собою! Та що маєш діяти? Не можна! Між иншим почув я декілька французьких виразів, що висловили їх Тарас Фе-

дорович та ґувернантка. Оцим до останку заполонив мене мій любий віртуоз.

По обіді ми, цебто, чоловіки, рушили до Антона Карловича в хату покурити.

А що я не курив, і віртуоз мій теж ні, дак ми й пішли собі гуляти по саду, аж покіль не вийшли на невеличку прогальовину, де стояв добрий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутної спокуси. Скинувши краватку та сіртук, ліг я на пахуче сіно, а за мною, розуміється, й мій товариш теж. Щоб не подужала дрімота, повів я здалека розмову про двох дівчаток, що жили ніби за годованок у вельми поважаного Антона Карловича.

— Які любі, прехороші дітки! — промовив я.

— І, додайте, щасливі діти. Не тямлю я, що б із їх і було, коли б біля нащого роскішного села не було оцього хутора й цих добрих людей!

— А розкажіть мені, справді, що то воно за ориґінальна мати, що виховує своїх дітей таким робом? Мені здається, що для дітей такого віку ніхто не спроможеться заступити матірь.

— Отже Маріяна Якимівна спромоглася. Ось що. Софія Самійлівна, мати їхня по назвищу, великосвітова панія, а головна річ —

красуня . . . . Красуня соромиться, коли її запитає хто про здоровля її дітей. Це їй однаково, що сказати: «Як ви змарніли, Софіє Самійлівно!» А до того, як світова панія, вона після кожного балю (а їх у нас на рік буває три, переступного — й чотирі) мусить віддавати візити своїм гостям. А гостей, ви самі бачили, скілько понаїздило. А от сімнацятого вересня двічі стільки наїде, без огляду ні на яку погоду, через те, що тоді саме вона йменниця. Поки повіддає візити, зирк — другий баль готується, далі третій . . . Отак рік і минає. А далі, коли вибереться час, треба й до Петербурга поїхати: «А то», каже, «між цими хахлами зовсім зачерствієш!» Самі міркуйте, чи до дітей їй при такому житті? І, на мою думку, вона нічого кращого й видумати б не змогла, як оддати їх до рук Маріяні Якимівні?

— Я з вами згоден, що вони зробили розумно, але чи гарно, це инша річ.

— Певне, тут серце матері заховалося під себелюбством світової красуні. Проте ж оце якось нещодавно я чув, згадувала вона про їх. Років через два хоче вона вирядити їх до Смольного Інституту[45]). «В полтавському», каже, «пороблятся вони ‚хахлачками'».

— І то правда. Як же вона не побоялася віддати їх Маріяні Якимівні? Чи їй здава-

лося, що можна лиху запобігти, коли будуть із ними Француженка-ґувернантка та слуга-Німкеня.

— Де там! Німкеня сама незабаром зробиться «хахлачкою», а про ґувернантку нема чого й казати. Ось слухайте, що я вам скажу. Адольфіна Францівна забажала вчитися московської мови. От Маріяна Якимівна її й учить; але ж, замісць московської мови, вивчила її по-українському. Софія Самійлівна трохи не посварилася через оце з Маріяною Якимівною. І знаєте, що ще: вона чудово співає деякі наші пісні. Проситимем її, хай заспіває нам хоч однієї.

— Неодмінно!

— Ось вони, ось вони! — почули ми недалечко дитячі голоси, і ледви встигли ми одягти сіртуки, як підбігли до нас Ліза й Наталя та, вхопившися за поли сіртука Тараса Федоровича, потягли його в сад, промовляючи:

— Ходімо, ходімо! Неня просить вас грати.

Пройшовши кілька ступнів за артистом, побачив я Адольфіну Францівну, що прихилилася до дерева, і, підійшовши до неї, промовив якийсь комплімент по-вкраїнському; вона, трохи усміхаючись, зовсім несоромливо одповіла мені: «Спасибі!» Ми пішли слідком

за дітьми, розмовляючи, наче близькі знайомі. Між иншим, як доказ свого знання української мови, ґувернантка прочитала[46]) мені два рядки:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою . . .

І так любо, так виразно прочитала вона ці вірші, що, коли б я був не знав, що вона Француженка, дак, не вагаючись, мав би її за мою щиру землячку.

Упадаючи біля m-lle Адольфіни по-«хахлацьки» на французький лад, ми трохи відстали від дітей та загарештованого артиста, а коли надійшли до будинку, наш артист на ґанку грав уже українську пісню до танців, а Ліза та Наталя перед ґанком із попідійманими рученятами, наче плещучи, танцювали, промовляючи:

«Гоп-чук гречаники,
Гоп-чук печенії» . . .

Антін Карлович, сидячи на ґанку, сердешно усміхався, а Маріяна Якимівна брала раз-по-раз дітей на руки й цілувала з найщирішою ніжністю матері. Віддалеки стояла Німкеня-прислужниця й, розворушена жвавим мотивом пісні, ляскала пучками в такт. Тільки простодушні щасливці можуть виявляти зі себе таку картину!

В саду, окрім хати Антона Карловича, була ще невеличка хатка з піддашшям, і, замієць призьби, стояли навкруги ґратчаті деревляні ослони, а перед хаткою стара липа; округ неї теж був ослін, тілько не деревляний, а дерновий. Хатка ця була майстерня, чи робітня Маріяни Якимівни. Тут сушила вона садовину, варила варення й готувала ріжні настійки та чудові наливки. А під липою відпочивала Маріяна Якимівна.

В оцю хатку на ціле літо виносили фортеп'ян, бо Маріяна Якимівна, дарма, що була вже у прозаїчному віку й піклувалась про наїдки та напитки, в душі була артистка й любила на дозвіллі забувати своє прозаїчне існуваннє насушне й носитися у згуках, у небесних краях божественної фантазії.

Часто й довго, сидячи під липою, добрий Антін Карлович слухав холодні поетові думи практичні, курячи свою циґарку. Ніби сніг після проміння весняного сонця, німецька фантазія оживала, тухла в роті циґара, і старий молодів.

В оцю таємну хатку просила Маріяна Якимівна своїх гостей чаю пити.

Після чаю засвітили в хатці свічки. M-lle Адольфіна, не відмагаючись, як те звичайно бува з гарними паннами, сіла за фортеп'ян, Тарас Федорович узявся за віольончелю, й

після кількох акордів, тихо, гарно, наче з неба, розтяглася одна з божественних сонат божественного Бетговена[47]).

Ми зосталися під липою й, за ввесь час сонати, сиділи, притаївши духа; навіть жваві діти — й ті пригорнулись до Маріяни Якимівни, затихли й, тільки усміхаючись, позирали одне на одного. Після сонати Бетговена програли з однаковим хистом іще дві сонаті Моцартові[48]), потім деякі місця зі славутнього «Реквієма» й, нарешті, зовсім несподівано:

«Ходить гарбуз по городу . . . .»

Діти біля Маріяни Якимівни закричали, а Антін Карлович пішов у хатку запалити циґарку. Тарас Федорович виробляв такі варіяції на цей поспів на-пів веселий, на-пів сумний, що діти знов притулилися мовчки до колін Маріяни Якимівни, а в Антона Карловича знов погасла циґара.

Чи багато людей, що мають долю блискучу й роскішну, проводять свої довгі вечорі так нецеремонно, просто й разом так прекрасно, як ми, люде прості, сливе бідні, провели цей вечір незабутній? Певен я, що небагато. А виходить, що справді прекрасне й величчя духове не вимагає ніяких прикрас позлотистих або й золотих.

Скінчивши варіяції, артисти наші повиходили з хатки до Маріяни Якимівни, щоб

вона заграла їм що. Вона одмагалася. Ми й собі пристали до їх, але ж ніщо не помагало.

— Нехай — каже, — я вам завтра заграю, а то сьогодня це значитиме: після меду та — хрін. Ходімо краще гуляти. Он гляньте, вже й місяченько зза дерев визирає.

І з цими словами вона ввійшла в хатку, погасила свічки, причинила й замкнула двері, і всі ми, весело балакаючи, пішли любуватись, як визирає повний місяць ізза млинів та старої верби й вилискується в темній воді прозорій. Я зовсім був зачарований і декораціями й цими простими, добрими людьми. Довго ще гуляли ми по саду удвох із Тарасом Федоровичем, що прямо причарував мене до себе. Він, як це звичайно було з довірчивими людьми, розповів мені історію свого сумного дитячого віку, без ніякого з мого боку домагання, як це теж звичайно бува з письменною братією. Він через те розповів мені, що я з увагою, або краще мовити, з почуттям його слухав.

— Батька, — казав він, — я не пам'ятаю, й моя мати ніколи мені нічого про його не говорила. Хати в нас теж своєї не було, й ми, як у нас кажуть, жили в сусідах, цебто, переходили від одного чоловіка та до другого, аж поки я не почав ходити. Тоді вона, бо стала вже вільніша, хотіла була найня-

тися до кого на рік, але ж ніхто не хотів наймати її, не знаю через що: може, через мене, або що вона була така худа, та бліда . . . Дак от, обійшовши марно всі села, найнялася вона, нарешті, до жида-шинкаря. Не можу вам сказати, скілько саме років служила вона в жида, знаю тільки, що я був чималий хлопець, як вона вмерла. А вмерла ж вона, скілько я згадаю, на сухоти. І, як тепер пам'ятаю, за кілька день до смерти прийшла вона до своєї хижки, або, краще мовити, стайні з худобою, лягла, та вже більш відтіля й не виходила. За кілька хвилин до смерти приніс я їй води в питуні[49]). Та вона не мала вже сили пити й балакати теж . . . Вона тільки поманила до себе рукою й, коли я нахилився до неї, ледви-ледви доторкнулася рукою до моєї голови, поцілувала мене, й дві сльози викотилися з її очей померклих. Потім вона тихо зітхнула й умерла. Соцький поховав її за того карбованця, що жид не додав їй за роботу. А я швендяв по селу, аж поки не пристав до валки старців. Між старцями був сліпий козак, чи бандурист, йому мене й нараяли, як скромного хлопця. От він і взяв мене, замісць попереднього свого поводатаря. А, знаєте, мені до вподоби було моє нове становище через те, що я мав хоч деякий, а все ж таки

притулок. А ще більш до вподоби був мені сліпець, що я водив. Це був іще молодий чоловік і, пам'ятаю, сухорлявий, та з довгими пальцями. Особливо ж мені подобалось, коли він сам собі, перебіраючи повагом на бандурі струни, тихенько співав:

«На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє . . .»

Щось надзвичайне з'являлось моїй дитячій уяві у згуках та словах цієї сумовитої пісні. От такий самий, як тепер, був у Д. баль, з тією тільки ріжницею, що тоді й старцям готували страву, а тепер уже не готують. От і ми з валками старців прийшли на обід. Сидимо ми ото собі під деревом, і, ждучи обіду, наладнав кобзу й заграв мій кобзарь. Народ так і оточив нас навкруги. От він вигравае, а я дивлюсь набік, та й бачу: до нас пани з паннами. Народ, звісно, зараз розступився перед панами, і сама Софія Самійлівна підійшла до мене. Вона похльоскала мене по щоці й промовила: «Який гарненький!» І, обернувшись до панів, проказала: «Я неодмінно візьму його за пажа до себе!» Так і сталося! Другого дня я був уже між челяддю. Та коли ж виявилося, не знаю через що, що я невдатний на пажа, дак мене почали вчити співати; я мав успіх. А потім стали вчити і грати, попереду на скрип-

ці, а потім на віольончелі. От вам моя проста історія, — додав він та й замовк.

— Сумна, по правді кажучи, історія.

— Що ж діяти? Минуле моє справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли б не ці щирі люде, то я б не знав, що зі собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, кохайтесь у свойому прекрасному мистецтві, і Господь заспокоїть вашу страждущу душу й пошле вашому терпінню щасливий кінець.

— Не знаю, чи знайде мій лист Михайла Йвановича в Петербурзі?

— О, певне! Він нікуди не поїхав: це було б відомо.

— Та чи й можна ж сподіватись, що лист мій щонебудь удіє?

— Запевне. Я дуже добре знайомий із Михайлом Івановичем. Це предобра, що-найщиріша людина! Одно слово, це артист із дуже мняким серцем! Ще ось що. Завтра я розлучуся з вами надовго а, може, й на завжди; але ви, й оці люде добрі, й оці години, що провів я вкупі з вами, такі дорогі мойому серцю, що для мене були б найкращим дарунком од вас хоч і коротесенькі листи. Прошу вас, пишіть до мене хоч деколи. А про наслідки вашого листу до Михайла Йвановича

неодмінно сповістіть мене. Завтра я дам вам свою адресу.

І він обіцяв мені вести свої записки й засилати їх що-місяця до мене, замісць листів.

— Мені так приємно, — відповів він, — викладати вам свою душу, і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й тоді в'являтиму собі, наче оповідаю вам особисто про мої враження.

В хаті Антона Карловича горіло ще світло, коли ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Верґілій мій так пильно хропів, що було чути аж за хатою. Незабаром і ми почали йому підтакувати.

* *
*

Другого дня вранці я пішов був на хутір найняти коней із возом, щоб їхати з товаришем до Прилуки, коли це Антін Карлович доганяє мене вже на греблі й завертає додому, кажучи, що чемні люде так не роблять, а Маріяна Якимівна не хоче й слухати, щоб ви раніш, як днів через три, покинули нашу оселю. Діти — й ті навіть заплакали, почувши про такий ваш неделікатний учинок.

Від Маріяни Якимівни вислухав я ще докладнішу рацію:

— І не думайте, й не гадайте, — казала вона. — Як на світі живу, то ще не бачила, щоб звичайні люде другого ж дня з гостей їхали, навіть і на мужицьких конях! Цього не тільки в нас, а, мабуть, і в Німців не водиться. Чи так, Антоне Карловичу, ти ж Німець? Га?

— Такий я Німець, як ти Німкеня, — промовив Антін Карлович та й засміявся.

— Ось і Тарас Федорович останеться в нас, — додала Маріяна Якимівна. — Тепер йому після балю зовсім нема чого там робити. А Адольфіна обіцяє нам сьогодня співати українські пісні; діти ж обіцяють вам танцювати хоч цілісінький день «гречаники».

— І метелицю, матусю, — разом промовили обидві дівчинки.

Не було сили змагатися, й я згодився. Верґілій мій забалакав був про службу, про обов'язки та про шкільного куратора.

— Вже хоч би ви мовчали! Носиться зі своїм куратором . . . їй-Богу, правда! А ще старий знайомий. Ходім лишень краще до моєї хати чай пити, а то з вами не збалакаєш.

Переглянулись ми з Верґілієм та й пішли мовчки за Маріяною Якимівною.

Ще два дні гостювали ми в цих людей щирих і за сей час намалював я олівцем декілька краєвидів щасливого хутора й тільки

сливе рисами всю нашу компанію; на першому пляні помістив я Наталю та Лізу, що танцюють «гречаники». Все оце ледви-ледви накидано. Та ось уже двацятий рік минає[50]), як любувався я цією живою картиною, а, дивлячись на цей ескіз, я ніби знов любуюся нею, і навіть чую скрипку та ляскання пучками Німкені-прислужниці.

Мені здається, ніякий ґеніяльний опис особи та місцевости не може так оживити давно минулого, як декілька смуг, проведених удатно олівцем. Принаймні, це так упливає на мене.

Четвертого дня нашого перебування на благодатному хуторі, так у годині десятій ранку, проводили нас, наче найблизчих друзів своїх, привітні та щасливі мешканці хутора цілою родиною. Навіть Наталю та Лізу взяли зі собою. І проводили нас не тільки через греблю, навіть через село, аж до самої клуні. Тут сіли ми на спокійну натичанку Антона Карловича, запряжену парою добрих коней, та й рушили.

Довго стояли друзі наші на одному місці й махали нам хустками. А одна дівчинка, щоб краще було видко її хустинку, скочила до Антона Карловича на плече, й пильно махала нам хустиною . . . Натичанка покотилася швидче й швидче, й купка друзів на-

ших ледви була примітна на обрії. Ще чверть верстви, маленька долинка — й друзі наші зникли за круговидом. Ще раз зиркнув я назад, виїхавши на горб — овва! Окрім клуні та скирд, нічого не було навкруги видко. Сумно стало мені, так сумно, наче я прощався зі своїми родичами на час довгий, необмежений. Воно так і сталося.

За ввесь час подорожі приятель мій мовчав; я був дуже радий цьому, бо не почував у собі хисту розмовляти про найзвичайніші речі. Небавом на обрії показалося наше місто Прилука, а трохи близче зза темного гаю визирали білим залізом укриті бані соборної церкви Густинського манастира. Коли проїздив я повз цей замок-манастир, що потроху оновлявся, дуже неприємно вразила мене нова башта на чотирі вугли, ще не побілена, з плоскою покрівлею, наче каланча[51]).

— Що воно за диво стирчить ото? — запитав я свого приятеля.

— Це дзвіниця оновленої домашньої настоятельської церкви, що над малою брамою.

— Певне, вже якийсь мастак — костромський мужичок спорудив таку будівлю!

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній патентований майстер.

— Та й по-мистецьки ж підробив він візантійський стиль!

—Не глузуйте лишень, будьте ласкаві, з нашого майстра! Його ганять, і грошей не дають. А ось як поїдете з Прилуки до Ніжина, дак побачите в селі дідички N. справдішній «храм царя», цим таки майстром споруджений. Вже на що наш посвячений знавець та покровитель мистецтва, можна мовити, меценат нашого часу, N. N., а й той глянув, та тільки рота роззявив; про непросвіченого ж нема чого й казати.

— Честь та слава майстрові вашому!

Тим часом в'їхали ми в місто, а через годину я вже прощався з шановним педаґоґом, просячи його записувати на користь науки все, що доторкається археольоьоґії і взагалі народнього характеру, цебто, прислів'я, приказки, пісні, перекази й таке инше. А найпаче просив я його сповіщати мене иноді про наших добрих друзів на хуторі. Він обіцяв мені виконати все, коли стане сили.

І ми розлучилися, і розлучилися на довго.

II.

Розлучаючись із моїм провідником, я й не гадав тоді, що ми на довго-предовго розлучаємось; я гадав тоді, що та ж київська Археоґрафічна Комісія й на той рік поручить мені поїхати по Вкраїні, — я буду в Чернигові, а звідтіль поїду через Ніжин на Прилуку й по дорозі гляну на хвалений той «храм», споруджений коштом дідички N., а в Прилуці погостюю в мого Верґілія день-два, та, коли буде можна, навідаємось до Антона Карловича та до Маріяни Якимівни й налюбуємося з їх прегарного хутора.

Так гадав я тоді, та . . . не так склалося, як ждалося. Вийшло те, що я цілих двацять років (після мого виїзду з Прилуки) Київа, Чернигова, Ніжина, Прилуки й мого Автомедона[52]), хутора й усього, що бачив я там прекрасного, не тільки не бачив, але навіть цілих двацять літ не бачив моєї любої України і згука рідного не чув. От що доля иноді з нами діє! Після двацятилітньої мандрівки по чужині повернув я на Вкраїну. Переїздячи через смиренне місто Прилуку, згадав я

сіренький будинок на розі двох брудних вулиць і сказав хурманові зупинитись біля того мізерного будиночка. Зліз я з воза, ввіходжу у двір, мене зустрічають два хлопчики; я питаю, чи тут живе Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопці.

— Чи він у господі?

— Нема! Вони у школі.

— А чи нема в вас дома кого старшого од вас?

— Є мати дома, та тільки вже відпочивають; ось ми її розбудимо.

— Не треба, не будіть. Я потім зайду.

І поїхав на почтову станцію.

День був прехороший. Вже вечоріло. Поскладавши свої пакунки та торбинку на ґанку станційного будинку й віддаючи подорожню доглядачеві, прохав я його не запрягати коней.

А далі сів на своїй мізерії, на пакунку б то, й почав малювати муровану церкву, прехороше освічену вечірнім сонцем. Церква та якась незґрабна, але досить ориґінальна своїм штибом. Збудовано її коштом Прилуцького полковника Гната Г. Це той самий Г.[53]), що перший покинув Мазепу і пристав до царя Петра; за це після смерти полков-

ника Носа дано йому прилуцьке полковництво й обдаровано великими маєтностями в тому ж таки полку. Поки змалював я цей пам'ятник славетного полковника, сонце стояло вже на вечірньому прузі, і юрба школярів показалася на вулиці, а трохи згодом рушила по вулиці сухорлява, дужковата постать, із парасолем, замісць ціпка, в руці. Це був мій Верґілій, і я трохи чи не тюпки побіг до нього назустріч. Довго стояли ми серед вулиці один проти одного й, нарешті, після довгих згадок, він простяг до мене руку і промовив:

— Антикварій! Антикварій! Дак оце ви?... А я вже зовсім був поховав вас!... Та як же ви перемінились! Зовсім було не пізнав вас ...

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки з обличчя не пізнав. Прошу ж вас, будьте ласкаві одвідати мене в моїй келії убогій.

І, розмовляючи, підійшли ми повагом до брами сіренького, давно мені знайомого будинку. Біля брами, як це звичайно буває по маленьких містах, стояла лавка, що вже вросла в землю. Ми мовчки глянули на неї й сіли.

— Еге, дак от ви й помандрували, — сумно промовив Іван Максимович. — І світа

божого побачили, певне, й за границею нераз побували . . . А я, як заліз у цей темний куток, дак і на світ божий не показуюсь: сиджу собі, можна сказати, без жадного руху! . . .

І довго ми балакали, згадуючи своє минуле. Між иншим, він розповів мені, що незабаром після нашої розлуки він одружився з благородною й гарно вихованою, хоч і вбогою, дівчиною.

— Думав, — каже, — я з нею свій вік звікувати у щастю та в любові, але Бог судив мені коротати свій вік самотою! . . .

І старий заплакав.

— Братіку! — обізвався жіночий голос ізза брами, — ходіть лишень до хати, час вечеряти, діти хочуть спати.

— Нагодуйте їх, сестричко, та й покладіть, а ми ще трошки посидимо отут. Сестро! З нами сьогодня гість вечерятиме, дак ви б там чогонебудь додали, хоч карасики засмажили, чи то послали Веклу, знаєте, за тим . . .

— Добре, братіку, пошлю.

— Еге . . . Дак от на третьому році нашого раювання, — казав він повагом далі, — вона й покинула мене на віки. Правда, ще не зовсім я сиротина: вона лишила мені свою малу дитину; для неї, можна сказати,

я й живу. Того ж таки року в сестри нагло вмер чоловік і покинув її теж із малою сиріткою. От ми й зійшлися до одного кутка, та й ділимо своє горе, як нам Бог допомагає. Оце, думаю, коли Бог дасть, дітей до ґімназії . . . а тоді . . .

— Братіку, — знов обізвався зза брами жіночий голос, — ходіть бо у світлицю. Надворі роса й холодно, а на вас тільки фрак.

— Зараз, зараз, сестрице! Ходімо до нашої хати, а то й, справді, коли б нам не застудитися. Бо нам із вами не можна хвалитися молодістю, що цвіте здоровлям. Ходімо!

Ми повставали з лавки й мовчки ввійшли в хату.

Світличка, де назад тому років із двацять провів я кілька день бурлацьким звичаєм, була та ж, та не та. Біднота та ж, та тільки біднота ця була вмита і пречепурена жіночою рукою. На чистенькому помості чистенькі килимки, по вікнах білі занавіски, на вікнах бальзаминки та ґеранії в горшках; стіл, дощана канапа, табуретки липові — ті ж, та якось инакше дивились. Що то значить жіноча рука в домашньому побуті чоловіка, навіть чепурного!

В побуті цивільних чоловіків це не так іще кидається в вічі, як у військових. Зайдіть, наприклад, до хати нежонатого офіцера:

хата, як хата; та з неї люлькою та тютюном так і пре. А в жонатого офіцера теж хата, та в цій хаті скриня, — на ній у нежонатого спить слуга-салдат із собакою, — заслана килимком і заступає канапу. На дощаному столику, замісць тютюнниці та протички до люльки, рябенька серветочка ярославська, дзеркальце, або яка жіноча робота. Одно слово, в родинному життю, навіть серед недостатків, якась свіжа матеріяльна привабливість, а вже про моральну привабливість — я й не кажу!

Із другої світлички вийшла до нас бабуся в чорному шалі та в білому чепчику; така люба бабуся та чистенька, що рідко коли зустрічав я таких на свойому віку.

— Рекомендую вам: моя сестриця Марія Максимівна.

Я привітався.

— А це, сестрице, мій старий, добрий знайомий N. N.

Я привітався удруге, а вона промовила:

— Сідайте, будьте ласкаві!

Я сів, а Іван Максимович зирнув у другу світлицю і, звертаючись до мене, промовив:

— Яка добра, розумна та догадлива в мене сестра! Знаєте, мені й не в тямки привітати вас із дороги чаєм, це ж бо так приємно! Я живу в неї, просто, як у Бога за дверима!

Ну, почастуйте ж нас, моя кохана, моя неоцінна господине! А діти так лягли вже спати, сестрице?

— Вже лягли, братіку, — відповіла бабуся, ставлячи на стіл склянки з чаєм.

— Ну, добре, я вам завтра їх покажу. А котрий уже рік пішов їм, сестрице? Вони в нас, знаєте, ровесники, — додав він, до мене звертаючись.

— Та ось на Петра й Павла мине по дванацять!

— Вже по дванацять. Боже-світе! Як то швидко минають наші старі літа! — промовив він, неначе сам до себе.

— Дванацять, дванацять! . . . Еге! . . . — майже крикнув він, ударивши себе долонею по лобі: — трохи, трохи не забув! У мене є лист до вас; одержав я його ще до мого шлюбу. Та й лежить нерозпечатаний . . . І знаєте від кого?

— Ні, не знаю, — відповів я.

— Від нашого славного Тараса Федоровича, пам'ятаєте віольончеліста, що був у Антона Карловича на хуторі?

— Боже-світе, як не пам'ятати? Я тільки хотів був спитати вас про його.

— Все розкажу, дайте часу. Є багато жалісливого в життю цієї людини й такого навіть, що стає за науку. В мене навіть

записані деякі пригоди з його життя; я й сам, знаєте, на старість хотів був узятись за літературу, та як прочитав Марлінского[54]), так мені й руки поспускались. Який блискучий, який ґеніяльний стиль! . . . Сестриченько, потурбуйтесь витягти з долішньої шухлядки пакунок паперу, що перев'язаний мотузочком.

Бабуся незабаром принесла добрий оберемок паперів, мотузком перев'язаний, і, віддаючи їх братові, спитала:

— Чи оце вони, братіку?

— Вони, вони, сестрице, спасибі вам! Ось, — мовив він, звертаючись до мене: — ось скілько попсовано паперу, а все оце література винна.

Розвязавши папери, почав він їх перегортати та, зупинившись на шматку синього паперу, мовив:

— Чи пам'ятаєте, ви прохали мене тоді записувати все, що я почую, що доторкається поезії та фільософії нашого простого народу, пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, — кажу.

— От я так і зробив. Тут знайдете ви багато премудрости . . . Та де ж він, той лист? Чи не згубив я його часом? Ні, ні, ось він. Я засилав його аж у Київ на вашу адресу, та мені повернули його назад. Вас тоді вже не було в Київі.

Він подав мені чималий пакет, кажучи:

— Знаєте що? Сьогодня в нас середа . . . Погостюйте в нас до неділі, а в неділю рушимо з вами в подорож, пам'ятаєте, як колись; тільки не на баль, а просто на хутір. Там ви побачите особисто автора оцього листу. А до неділі я розберу оце шпарґалля й, може, дещо вам прочитаю.

Я згодився. Довго брат і сестриця прохали мене, щоб ночував у них, але я взяв листа й пішов на почтову станцію. Чи траплялось вам читати листа, що одержали ви років через п'ятнацять після того, як його написав ваш друзяка щирий? Хто не читав такого листа, тому шкода й розказувати й описувати враження, яке зробив на мене лист мого найдостойнішого друга Тараса Федоровича, — враження невимовне, враження, яке може зрозуміти тільки той, кому траплялося читати такого листа.

* *
*

Головний ефект такого листа той, що ви наче оце тільки-що попрощались, і ось читаєте рядки, вчора тільки написані, а п'ятнацять років здадуться вам якимось сном недовгим.

От що писав до мене мій неоцінений друг:

«Я трохи не вмер, чи, краще мовити, не збожеволів був, коли ми приїхали до Петербурга, й я довідався, що Михайло Іванович уже другий рік за границею. От через що мій лист, що Ви йому надіслали, лишивсь без наслідків. О, як гірко, як невимовно гірко, коли наші прекрасні надії блискучі розбиває молот невблаганої долі!

Я обіцявся написати до Вас зараз, як тільки довідаюсь про якийнебудь результат із мого листу до Михайла Йвановича, і от уже третій рік минає, коли я зібрався з духом написати про свої надії, знівечені без жалю!

Після того балю, або, краще мовити, після того концерту, де Ви мене так щиро-сердешно оплескували, концерту, через який я полюбив Вас, наче рідного брата мого, так ото після того балю, тижнів через два в нашої Софії Самійлівни прикинувся на лівій щоці прищик; вона його й дряпнула; з того прищика зробився чиряк, а з чиряка під серпень зробилась така рана, що вона ледви її рукою затулювала. От ви подумайте, яково то їй: красуня, а не минуло й місяця, як на неї не можна було й дивитися! Красуня, уважайте, така, що знехтувала обов'язок матері, аби зберегти свою вроду. Здається, отой великий музика Бетговен не так мордувався, як оглух, або великий Ваш Боунаротті[55]),

як осліп, — як вона, горопашна, мордувалася.

Умовилися в половині серпня їхати в Петербург. До квартету й мене призначили. Радість мою тільки Вам можна зрозуміти. Я думав: ось коли прийшов край мого лиха! А лихо тільки-що починалося . . . Поїхали ми. На дорозі й сам він занедужав та, не доїздячи до Великих Лук, на станції Біруті вмер. Я певен, що це вона збавила йому віку своїми витребеньками. Сказати по правді: нічого нема жахливішого на світі, як знагла знівечена красуня. Гієна, просто гієна — одна! Вже ж пак, що, після приїзду до Петербурга, не до гостей було й не до квартетів, а мій лякейський обов'язок невеликий був: приберу вранці світлиці та й геть собі на цілий день, куди очі.

Ой, краще б мені було ніколи не бачити світа божого, ніж бачити його, почувати й не насмілюватись ані почувати, ані дивитись на його!

Від того дня, коли довідався я, що Михайло Иванович за границею, я занедужав зпершу на пропасницю, а потім через місяць бачу, що я в Петрівському шпиталі, на «Пітерській» стороні.

Що середи й суботи стали мене одвідувати товариші мої лякеї-віртуози, і «во

єдину от субот» переказали мені, що наша Софія Самійлівна під ножем якогось славетного хірурґа Богу душу віддала . . . От таке то. Осиротіли.

Помалу я видужував, так помалу, що навіть було сам головний доктор Кох, проходячи повз моє ліжко, не зупинявся. На весні, одначе, мені можна було вже гуляти по довгому та широкому коридорі, а у травні, опівдні, мене вже і в сад пускали годин на дві.

Треба Вам сказати, що в Петрівському шпиталі є й жіночий шпиталь на третій посаді[56]), і жіноцтво, що видужує, теж випускають о-півдні погуляти в саду. Одного разу сиджу я на лавці, коли це надходить до мене недужа в тиконовому халаті, в білому очіпку, чи «колпаку», який був і на мені. Ми мовчки просиділи, аж доки слуга не загнав нас до палат[57]). Другого дня була добра година: нас знов о-півдні послали гуляти. Попоходивши трохи, сів я на ослін. Учорашня дама знов приходить і сідає біля мене. Якось невмисне глянув я на її обличчя й побачив, що вона красуня, та тільки така змарніла, така смутна, що в мене аж серце заболіло, дивлячись на неї. Я не витерпів і спитав у неї:

«Чого ви так сумуєте?»

«Того, мабуть, чого й ви: через здоровля.»

Відповідь її не задовольнила мене. Трохи помовчавши, я знов до неї:

«Здоровля ваше оновиться, та про здоровля так і не сумують, як ви сумуєте.»

«Та це правда,» відповіла вона й затулила очі рукою.

Слуга знов загнав нас до палат. Кілька день під ряд ішов дощ, і я сумував, не бачучи моєї знайомої-незнайомої. Нарешті, дощик перестав, нас знову випустили в сад. Я просто пішов до лавки, й, на вдивовижу, на лавці вже сиділа моя знайома; смутна вона була. Я вклонився їй, вона мені теж із ледви примітною, та такою смутною усмішкою, що я трохи не заплакав.

«Ви, мабуть, дуже нещасливі», промовив я до неї, сідаючи на лавці.

«А ви щасливі?» спитала вона, поглянувши на мене так пильно, що я аж затремтів і, опам'ятавшись, глянув на неї, а вона все ще дивилась на мене тим пильним поглядом:

«Придивіться до мене,» мовила вона.

Я силкувався дивитись на неї; та не можна було витримати погляду її глибокозапалих великих очей чорних, що були устромлені в мене.

«Невже ви не пізнаєте мене?» спитала вона дуже тихим голосом.

«Не пізнаю,» відповів я.

«Мабуть, я так дуже перемінилась?»

І, трохи згодом, мовила:

«Так згадайте ж Кленівку й 23. квітня року 18 . . . А що? Згадали?»

«Боже-світе! Не вже це ви, m-lle Тарасевичівна?»

«Я,» ледві вимовила вона й залилась гіркими слізьми.

Другого дня знову зустрілися ми з нею біля тієї самої лавки. Вона розповіла мені свою сумну історію. Не майстер я описувати, чи висловлювати свої думки на папері, а вже як би почав збочувати та заходити в фільософію, так би мойому листові й краю не було! Одначе чудна історія, яку розповіла мені про себе бідолашна Тарасевичівна, повинна примусити й німого говорити і глухого слухати. Як би вмів я писати, я б написав величезну книгу про ті гидоти, які діються у Кленівці.

Не пам'ятаю, в якій властиво книзі вичитав я таку думку: що коли ми бачимо падлюку й не вказуємо на його пучками, так ми майже однакові з ним падлюки. Чи правда це? Мені здається, що правда.

Через те я й оповідаю вам історію Тарасевичівни та кленівського пана, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрукуєте, так це буде найкраще, тілько перепишіть її по свойому, бо в мене нема ні складу, ні ладу.

Була в нас у прилуцькому повіті багата дідичка: тисяч із чотирі кріпаків було в неї. Вдова-бабуся бездітна, добра така, побожна, та Бог зна, що їй прийшло: раз ото поїхала вона в Київ на прощу та й одружилася з молодим чоловіком, вродливим кленівським паном. Може, вона, горопашна, не благословенна на дітей, сподівалася на нащадок, — не скажу. Сказано: людина з глузду з'їхала; передала ввесь свій маєток, вкупі зі собою, до рук молодого вродливого чоловіка, а він собі, не в тім'я гвіздком битий, повернув усе по-свойому. І то правда: не з бабою ж він брався, а з її добром. Крім ріжних поліпшень у господарстві, з яких мужики аж крехтали, він завів у себе орхестру, попереду з наймитів, а потім із кріпаків, збудував роскішний театр, виписав артистів, завів театральну школу, вже ж пак із кріпаків. Банкетам не було кінця-краю. Попереду бабуся була рада-радесенька, що в неї такий молодий чоловік. Коли ж власні актриси попідростали й почали грати ролі коханок та одалісок [58]), дак він, дивлячись на вік та на

вроду, зробив із їх гарем собі на зразок турецького султана. Певна річ, такий гарем не сховався в тайні, тілько чудно, що остання про його довідалася бабуся-жінка, і, довідавшись про все це, занедужала, бідна, з ревнощів і незабаром Богові душу віддала. На смертному ліжку вона простила свого зрадливого чоловіка і, плачучи, просила сповнити її останню волю, цебто, покласти до банку капітал і на проценти його виховувати трьох дівчат-сиріт у полтавському інституті. Він, певна річ, заприсягся сповнити її волю. І він її сповнив, та тільки по-свойому. По смерти дружини обрали його маршалком, як людину варту й добромисну. Він тут же, в себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток і завів у себе на селі благородний пансіон, найняв учителя, якогось одставного поручика, та ґувернантку без засвідчінь, а головний догляд за моральністю годованок поручив сестрі своїй, бридкій та червононосій бабі. Коли сирітки стали підростати, так їх, окрім московської грамоти, почали вчити й красного мистецтва, себто, співів, музики (гри на ґітарі), танців і сценічної гри. І всього оцього, певна річ, навчали свої кріпосні вчителі та вчительки. До гурту оцих безталанних годованок попала й Тарасевичівна. Коли годованки вже доволі попідростали, то тих, що

були більш уродливі, за порадою головної доглядачки, позабирано, як окрасу, до гарему, але ж не як рабинь, а як благородних жінок султана. Тарасевичівна, хоч була краща за всіх їх, і розумніша, і щиріша, та була тендітна, і через те не звернула на себе ласкавого ока султанського. Не завидувала вона своїм щасливим подругам, що вони й на балях бували, й танцювали, а в театрі являлись перед багатьома гістьми, певна річ, із кріпосними артистами, бо не виховувати ж справді для їх сиріток-хлопчиків панського кодла — візьме ото собі потихеньку який роман із бібліотеки, та й сховається де в саду, читає його та й плаче. Отак прочитала вона всі романи, які були в бібліотеці. І вийшло те, що вона не тямила, що й діяти з собою; ще гірше змарніла, так і думали всі, що вмре. Вже й на ліжко лягла, на ладан, як кажуть, дихала, вже й хрест намогильний зробили, вже й труну хотіли робити, та боялись, щоб не вийшла короткою, бо, кажуть, люде витягаються, як умруть. І дубового хреста зробили сяжнів на два заввишки . . . Викрасив його свій маляр зеленими фарбами, з одного боку намалював Розпяття, а з другого — скорбящу Божу Матірь; знизу прибив залізну табличку й написав: «Здѣсь покоится раба Божія Марія

Тарасевичъ, воспитанница Г. Кленовскаго, скончавшаяся года 18 . . ., мѣс . . . числа». Тільки трапилось так, що вона видужала, а вмерла кохана покоївка сестри Кленівського, і вмерла, кажуть, несвоєю смертю. Вранці вона гладила праскою[59]) сукню своїй пані на неділю та трохи запізнилась: вже в усі дзвони продзвонили, а вона ще не виготовила сукні; от пані розсердилась, вихопила в неї з рук праску, та й трісь її невмисне по голові так, що та бідна тут і ноги простягла. Чи правда, чи ні, напевне не скажу, а хреста своїми власними очима бачив і напис читав. І знаєте, такий хрест, а, так сказати, картина, особливо на вбогому сільському кладовищі, де все, Бог зна, які хрестики: ті похилились, ті зовсім упали, а на деяких могилах і зовсім нема хрестів. А тут ось така фіґура, та ще яка фіґура! Я певен, що кленівський пан сам сподівався цього ефекту; дивіться лишень, як ото ми ховаєм наших годованок! А вийшло, що поховали не годованку, а покоївку. Ну, та це однаковісінько, аби хрест дурно не пропав . . .

«Світлиця, де вчилися му́зики, була в одному крилі з нашим пансіоном», — оповідала недужа далі; — «коли я стала видужувати й тямити, то мені надзвичайно було до вподоби слухати, як вони грають; моїй

недужій фантазії здавався якийсь незвичайно чудовий світ, особливо, коли ціла орхестра, наче гай або море, гуде віддалеки, і з цього неясного гамору відріжняється який один струмент-скрипка або флєйт, тоді я почувала себе найщасливішою! Згуки ці здавалися мені що-найчистішою, радісною молитвою, що виходила з глибини скорботної душі.

«О, на віщо я видужала, чом на віки не лишилася в тому недужому, але блаженному становищі!

«В господі був прегарний фортеп'ян, і коли мені вже можна було виходити, то я пішла просто до нашого капельмайстра і просила, щоб він навчив мене читати ноти й показував початок фортеп'янної гри. Він . . . О, я давно прокляла його за його науку! На що відкрив він мені тайну єднання згуків, на що відкрив він мені ту божественну гармонію, що згубила мене . . .

«Я швидко вчила свої перші лєкції, бо не встигло ще в мене на вершок[60]) одрости волосся (я нездужала на тиф), а я вже швидче, ніж він, читала ноти й виробляла свої пучки на сухих етюдах Ліста[61]). Але ж не самі згуки годували моє серце недуже . . . Мені подобалася сцена. Я прочитала все, що було в нашій бібліотеці дра-

матичного (репертуар нашого домашнього театру мені не подобався), починаючи від ‘Синевса й Трувора’ Сумарокова[62]) аж до ‘Гамлєта’ Вісковатова. Я вдень, уночі марила про Офелію, а нічого не вдієш: на цей перший дебют мусіла я вчити ролю доньки Льва Ґурьїча Сінічкіна. Успіх був повний, і я пропала на віки! Тоді, як ви бачили мене в Кленівці, я вже марила про потербурзьку сцену: домашня була для мене надто тісна. На безталання мені, того ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Ґлінка; він збірав тоді по Вкраїні співаків до придворної капелі. Побачивши мене на сцені та почувши мій голос та гру на фортеп’яні, він завважив, що я велика акторка. А я . . . о, горе моє, горе! . . . Я щиро, сердешна, йому пойняла віру. Та й хто б не пойняв віри на мойому місці? Чи не примітили ви тоді в нас молодого, дуже скромного чоловіка з великими баньковатими очима, з трохи кирпатим носом, та великим ротом? То був мистець Штернберґ. Він тоді пробув у нас ціле літо. Тиха та щира людина! Раз якось я співала при гостях арію з нескінченої ще тоді Глінчиної опери: ‘Руслан і Людміла’, — пам’ятаєте, в палатах Чорномора співає Людміла. Супроводив мені сам Михайло Іванович. Скоро скінчила я співати, зараз посипались оплески,

певна річ, не мені, а авторові. І, коли все замовкло, підходить до мене Штернберґ, сльози в його на очах, і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала й вийшла зі салі. Від того часу стали ми з ним другами. Я смерком часто співала йому арію з 'Преціози', і він, слухаючи мене, що-разу плакав.

«Через два роки після моїх успіхів у Кленівці, кленівський пан зі своєю сестрицею почали збіратися до Петербурга на зіму. Я, певна річ, почала проситися з ними. Вони довго не згоджувались. Та, нарешті, згодилися з умовою, але з якою умовою! Ви розумієте мене? Еге, тямите?! . . . І знаєте, що? Я згодилась! . . . Нехай буду я проклята, проклята, проклята! Я все забула задля мистецтва та столиці, все, все жертвувала! І от добутки моєї великої жертви: злидарка, у шпиталі, й до того під назвищем його кріпачки!»

Вона не спроможна була говорити за слізьми! Другого дня почув я від неї такі подробиці . . . ех, такі вони огидливі, що гидко про їх говорити.

Розкажу вам коротенько кінець її скорботної історії. Приїхала вона до Петербурга вже вагітна й через кілька місяців, не виходячи з господи, привела на світ мертву дитину, опісля ж занедужала на тиф. А кленівському

панові треба було їхати назад у свою Кленівку, то він її віддав до Петрівського шпиталю, як свою кріпачку. От вам і вся річ.

Ще два тижні перебув я у шпиталі і що-дня звичайної доби виходив у сад, сідав на традиційний ослін і дожидав нещасну недужу.

Який же, справді, гидкий еґоїст людина взагалі, а я особливо! Мені полекшало на душі. Я видимо став видужувати після її сповіди . . . Це, значить, я був задовольнений, що є нещасніші за мене.

Що-дня питав я знайомого слугу з жіночого шпиталю: «А що? Як ся має отака-то?», і він зовсім байдужно відмовляв мені: «Лежить!» За день до моєї виписки зі шпиталю спитав я у слуги: «А що така-то?» — «У трупарні!» — відповів він мені, та й пішов за своїм ділом, може, за довгим кошем, на взірець труни, щоб винести ще й другого до трупарні.

Другого дня, виписавшися зі шпиталю, просив я дозволу поховати небіжку, назвавши її так і так. І мені не заборонено. Я запросив своїх товаришів. Ви пам'ятаєте, що нас четверо приїхало в Петербург (себто, квартет), і ми винесли її на Смоленське Кладовище, а після панахиди проспівали: «Со святими упокой», кинули по жмені землі на

її вічну оселю — та й більш нічого! Швидко після того надіслав нам управитель маєтка паспорти, і ми зосталися ще на рік у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Прикинулись Німцями та й ходили по вулицях, потішаючи добрих людей своєю музикою. І, знаєте, добре було, — що-дня майже по карбованцю приносили додому.

Коли не брати харчів та кватирі, я що-неділі мав карбованця й був що-тижня двічі або тричі в театрі (певна річ, на ґалєрії). Я відкладав що-тижня про всяке коповика[63]), себто, для Серве, щоб придбати кілька його етюдів, послухати його самого.

По часописях уже давно пишуть, що він набезпечно буде на великий піст у Петербурзі. Дай Боже! Мені якось страшно стає, як подумаю, що я слухатиму Серве. Невже слава така могутня? . . .

Наближається зіма, й нашим вуличним концертам доведеться сказати «годі». Що нам діяти? Товариство моє хоче залишити мистецтво та йти в лякеї. А мені б хотілось одхилити їх від цієї спокуси, та як одхилити?

З цією доброю думкою пішов я якось на Крестовский Острів до німецького ресторану, побалакав із господарем, що так і так . . . є, мовляв, у мене квартет богемців[64]), чи не

можна їм часом прийти в неділю попробувати щастя в вас? Згода! І ми першої ж неділі потішали шановну публику, як чисті Чехи, і потішали не без користи. За один день добули ми собі грошей на цілий тиждень. Товариство моє підбадьорилось. На другу неділю заробили ми ще більше, а на ту неділю заробіток наш став іще кращий, бо вже почалася справжня зіма.

Тут же в ресторані почали нас запрошувати через господаря на вечорниці, весілля та инше. Товариство обрало мене за впорядчика та скарбника, і ми прожили зіму, як у Бога за дверима.

З Пісок переїхали ми до Морського Миколи. Кватирою була нам уже не маленька світлиця, а дві великі з передпокоєм. За зіму, вільним часом, простудіював я цілого Ромберґа[65]) та Серве, що можна було добути.

До Великого Театру навідувався я двічі або тричі на тиждень, і хоч уряди-годи, а бачив і чув усе, що було найкращого тієї зіми у столиці.

Минули, нарешті, й несамовиті масниці, минув і перший тиждень великого посту . . . О, незабутня афіша! . . .

Треба вам сказати, що я часто робив круг, аби пройти повз який театр, а властиво на те, щоб прочитати афіші.

У неділю був я на соборній анафемі в Казанському Соборі. Вийшов із церкви, проходжу «Невський Проспект» і здалеку бачу, ніби щось біліє за дротяною ґраткою біля під'їзду Енґельгардтового будинку . . . Я надав ходи. Доходжу до під'їзду, чи, краще, до дротяної скриньки, і мені здалось, що я бачу самого Серве, Вієтана[66]). А то були тільки літери. Довго читав я ці таємні літери, поки дібрався до справдішнього їх змісту. А зміст був такий, що от Серве дає сьогодня ж концерт. Початок у 7. годині ввечері. Я зараз же купив білєт. І цілісенький день ходив я по «Невському Проспекту», заходячи иноді до Александринського та Михайлівського Театру прочитати афішу. В шостій ґодині вечора я вже був у салі. Саля вже була напів освічена, і я ввійшов першим. Придверник, впускаючи мене до салі, попереду пильно оглedів мене від голови до п'ят, мабуть, тим, що я зовсім не був похожий на людину, якій п'ять карбованців нічого не значить. Ну, та Бог із ним: хай собі думає, що хоче!

Публика почала вже збіратись і в половині сьомої саля була вже повна. Мене аж дріжаки напали. А як хтось біля мене промовив: «уже сьома година», я затремтів, а серце так і охололо: наче в один мент не

стало в йому теплої крови, а, замісць крови, потекла холодна вода.

Увертюра, якої я не слухав, скінчилася. Орхестра відпочила, наладналася — і через кілька хвилин з'явився Серве, а за ним Вієтан.

Боже-світе! Я не чув, та й не почую ніколи нічоґо кращого!

Ліст перед Серве — фанфарон, простий механік, ремесник перед артистом, та й більш нічого! Я ледви пам'ятаю, як вийшов я з салі й як прийшов додому.

Пам'ятаю тільки, що товариші одняли в мене віольончелю і сховали.

Від того вечора я вже не беру віольончелі в руки і згуків її чути не можу: це для мене однаково, що ножем по серцю. Впродовж посту я читав афіші й раз був у «Великому Театрі», як давали ораторію Гайдна[67]) «Створіння мира». Це справді створіння всесвіта. Тілько для «Великого Театру» надто голосне: трудно слухати. Тут потрібний, принаймні, Михайлівський маніж.

Ще давали концерт у «Патріотичному Інституті, де брав участь, між иншими, і ґраф Вельґорский[68]). Чого б я не оддав, аби його послухати! Та ба! Світ цей не про всіх однаковий.

Саме в Велику Суботу покликано нас усіх чотирьох у поліцію і сказано, що пан каже нам вернутись на село, та щоб ми наладнались на ту середу йти в похід з севастопольською партією. До середи ми зовсім приготувалися. Рано-вранці в середу вийшли за юрбою колодників із брами Литовського Замку (тюрми) зі струментами за плечима, і сумно, мовчки потяглись до московської рогатки[69]).

Не описуватиму Вам нашої подорожі, бо вона нестерпуче одноманітна й огидлива.

На третій місяць нашої подорожі з юрбою злочинців добились ми, нарешті, до Прилуки. Чудне і страшне почуття обхопило мене, як глянув я на рідні місця!

Довго я вагався, чи посилати з тюрми до нашого доброго Йвана Максимовича. Нарешті, через велику силу поборов напевний сором та острах і послав за ним тюряжника. Через пів години прийшов Іван Максимович і взяв мене на поруки. Цілу ніч ми не заплющали очей, оповідаючи один одному все про себе, наче рідні брати після довгої розлуки. Між иншими новинами, розповів він мені, що небіщик Г., наш пан, сплюндрував і проциндрив свій маєток, і що купив його на виплат п. Кленівський; він хотів був забрати до себе на виховання Лізу та й Наталю,

але ж Антін Карлович віддав тільки Лізу, а Наталю лишив у себе дома; m-lle Адольфіна теж покинула їх укупі з Лізою. Другого дня я покинув Прилуку й ночував на хуторі. На хуторі все, як було й раніше, тільки Лізи та m-lle Адольфіни не було, а господарі, здається, ще помолодчали й погладчали.

Сонце було вже на вечірньому прузі, як я підходив до хутора. Селяни, що стрічались мені біля села, вітаючи мене добри-вечером, позирали на мене й, поскидавши шапки, хрестилися. Мене це чимало дивувало. «Що воно значить, що вони хрестяться?» — питав я сам себе. Як я входив у село, діти, побачивши мене, геть залишали свої играшки і, ставши біля хати, мовчки поглядали на мене, а котрі були старіші, ті хрестилися. Я хотів був підійти до них, щоб довідатись про причину поваги до моєї особи, та діти розбіглися. Я пішов далі, і вже на греблі зострілася мені бабуся; перехрестившись, зупинила і спитала в мене:

«Куди це ви домовинку несете? У Д . . . пан-отець помер, поховати нікому буде, бо нового ще не прислано.»

Тут тільки догадався я, що вони приймали мою скриньку на скрипку за дитячу труну.

Підійшовши до самої брами саду, я зупинився, вагаючись, чи заходити мені до їх, чи прийти поуз, і тільки наважився був учинити останнє, як почувся дитячий голос у саду. То був голос Наталі. Я відчинив браму, але ввійти в сад усе ще боявся. Тільки Наталя, побачивши мене, гукнула:

«Мамо! Мамо! Старець прийшов!» (Маріяну Якимівну вона звала мамою.)

«Де ти бачиш старця?» спитала Маріяна Якимівна, виходячи зза дерева.

«Он де, за брамою!»

І вони підійшли до мене на кілька ступнів. Наталя кинулась до мене, гукаючи:

«Мамо! Мамо! Це не старець: це наш Тарас Федорович!»

Мене й справді нетрудно було прийняти за старця: обшарпаний, увесь у куряві, з ціпком у руці й зі скринькою за плечима. Маріяна Якимівна підійшла до мене, подивилась на мене, взяла мене за руку, промовивши: «ввіходьте» — й заплакала. У мене ноги затрусилися, і я впав на землю й заридав, наче мала дитина. Наталя побігла по Антона Карловича, і через кілька хвилин ми вже всі троє йшли до будинку, і всі троє плакали. Наталя теж плакала, певна річ, несвідомо. Про те їй уже дванацятий рік. А що то за дитина, коли б ви подиви-

лись! Це така врода, така дитяча краса, не доводилося навіть на картинах бачити!

Підходячи до будинку, Антін Карлович майже вирвав мене з рук Маріяни Якимівни й повів до своєї хати.

«Почекайте мене тут», мовив він мені, садовлячи мене на дзиґлику у своїй хаті. «Я зараз же», додав він уже за дверима.

В хаті було все, як і попереду, навіть повітря було таке ж, і мені здавалось, ніби я вчора тільки вийшов із цієї світлиці. Через хвилину ввійшов хлопець із умивальником та рушником, а за ним і сам Антін Карлович, несучи в руках своє сіреньке пальто, та инші належности до туалєту.

«А чоботи знайдете в отій світлиці,» — мовив він, показуючи на двері збоку. — «А як скінчите, приходьте чай пити. Ми вас ждемо!» — додав він, виходячи з хати.

Перебравшись, я пішов до господи. На ґанку зостріла мене Наталя й, ухопивши за руку, закричала:

«Мамо! Мамо! Подивіться, я його й не пізнала!»

І з сими словами ввела мене в хату й, саджаючи мене на дзиґлик біля столу, додала:

«Сідайте отут, саме проти мами і проти мене. Ми на вас дивитимемось: бо ми вас давно не бачили!»

Я озирнувся навкруги й сів. З хвилину сиділи мовчки. Маріяна Якимівна, мовчки дивлячись на мене, заплакала і промовила:

«Тепер нас тільки троє, а пам'ятаєте — було п'ятеро!»

І, наливаючи чай, розповіла відому вже мені історію з додатками, що m-lle Адольфіні дуже не хотілося розлучатися з ними, і що вони насилу вмовили її перейти до п. Кленівського, що вона там буде потрібна Лізі, бо Ліза така жвава! . . .

«Але що Наталя проти Лізи? Це просто янгол у мене не дитина» — додала вона, цілуючи Наталю.

Маріяна Якимівна почала була розпитувати мене про свої мандрівки, та Антін Карлович перебив їй, кажучи, що на те буде завтрішній день, а що сьогодня треба спитати в гостя, чи не хоче він їсти і спати.

Після вечері пішов я в хату, де вже була послана мені постеля. «Боже-світе!» — подумав я. — «За що ці люде добрі так полюбили мене? Чи зустрічали батько та мати свого сина після довгої розлуки з такою любов'ю, як вони мене зустріли? Добрі, щирі люде! Другого дня вранці Антін Карлович

поїхав у Д . . . і випросив мені в управителя дозвіл зупинитись на хуторі через хоробу.

Цілий серпень прожив я в оцих добрих людей зовсім, як син у батька та неньки, і зовсім забув про мій сумний побут у Петербурзі і про мою подорож гірку, дарма що я що-дня розказував про те.

Ледви чи раюють так праведники в раю, як я тепер раюю.

Наталя від мене прямо не відходить, просить мене, щоб я вчив її на фортеп'яні, хоч вона сама незгірше грає. Просить мене вчити її по-французському балакати, а сама мене поправляє. А коли ввечері оповідаю про свої пригоди по етапах, вона плаче гірше від самої Якимівни.

Четвертий раз беруся за оцей лист, та не знаю, чи доведеться хоч тепера скінчити. Попросту не маю вільної хвилини. Уявіть собі, що ми иноді сидимо цілісінькі ночі в захисній хатці Маріяни Якимівни: вона за фортеп'яном, а я зі скрипкою.

Віольончелю я думаю зовсім покинути, бо й, справді, чи стане духу грати на ній, почувши Серве!?

Моє раювання наближається до краю; на цьому тижні я покину хутір і явлюсь до нового мого власника. На далі не почуваю для

себе нічого доброго, а про те — все в руках божих.

Листа цього я так довго писав, що, нарешті, звик до його, і мені стало сумно, коли я його скінчив. Думкою я ніколи не розлучався з Вами, а цими часами я з Вами просто жив і розповідав Вам усі свої думки й почування. Тепер, як подумаю про своє прийдешнє життя, а в йому я вбачаю наперед багато для себе сумного, і сумне те нікому буде переказувати, так мені вже тепер тяжко.

Напишіть до мене хоч троє слів, напишіть тільки, що Ви одержали мого листа, й я буду щасливий.

Прощайте, Друже мій Незабутній, не забувайте щирого до Вас та безталанного

Музики Н.

Хутір . . .

Року Божого . . . серпня . . . дня.»

* *
*

Прочитавши цього листа, я думав був трохи заснути після дороги, та ба! Переді мною стояв, наче живий, музика мій горопашний, дивлячись на мене, скорботно усміхався, і так, що я хотів був засвітити світло і знов прочитати його гірке «посланіє»,

коли дивлюсь — у вікнах уже біліє. Я накинув на себе плащ і вийшов на рундучок. Не минуло і хвилини, коли підходить до мене Іван Максимович і, після обопільних вітань, нарікає, що йому теж цілу ніч не спалося, і що він давно вже ходить, виглядаючи, чи не вийду я.

— Не скажу, чому мені здавалось, — сказав він, — що й вам теж не спиться. Я хоч не читав листа Тараса Федоровича, та знав, що воно невеселе. Не так?

— Так, — відповів я, — навіть дуже невеселе!

— І воно, певне, не дало вам заснути?

— Справді так.

— Я так і думав. Але ж це все нічого, а ось ви послухайте, що з ним було потім!... Краще я вам прочитаю ввéчері. Я, знаєте, на старість теж пустився на літературу. А що, думаю — не святі ж горшки ліплять. Річ же вельми цікава, і коли обробити, дак це вийде просто роман. От я й узявся ... А сестриця, я певен, давно вже дожидає нас зі самоваром. Їй, бідолашній, теж чогось не спалося цю ніч. Про те, це з нею часто буває. Ходімо лишень, це буде краще, ніж література.

І справді, старенька дожидала нас із чаєм, та тільки не в хаті, а в садку, де був

літній кабінет братіка. В садку було декілька миршавих дерев, тут же стояла хижа з дощок, приткнута до сусідського баркану. Оце й був літній кабінет Івана Максимовича.

Про те ж, хоч який бідний був цей садок, було в йому так любо та спокійно, що я мимохіть позавидував бідному Іванові Максимовичові.

Напившись чаю під кущем бузини, що саме цвіла, Іван Максимович повів мене до свого кабінету, посадив на голій канапі з дощок і, виймаючи зі шухляди папери, промовив:

— Тепер на самоті ми візьмемось за літературу. От оці папери, — мовив він, відкладаючи набік кілька дрібно писаних аркушів, —це ваші папери. Пам'ятаєте, ви просили мене колись збірати задля вас усе, що доторкається історії, фільософії та поезії нашого народу. От тут є потрохи всього. Историчні звістки, що доторкаються властиво міста Прилуки, розповів мені небіжчик пан-отець Ілля Бодянський, а инші я записував, де трапилось. А оце вже чиста література, — казав він, розбіраючи другі папери. — Я описую все, що скоїлося з нашим горопашним музикою від того дня, як він виїхав до Петербурга, з його власних слів: иноді тільки прикрашую складню на зразок Марлінского.

Божественний письменник! Навіть і назвище даю на зразок незабутнього Марлінского, себто: «*Музика, або дві сирітки*». Пам'ятаєте Лізу та Наталю? Вони теж грають чималу ролю. — Дак з чого ж нам почати? Мабуть, він вам у свойому листі описав усе, хоч коротенько, аж до дня свого прибуття до рідного села?

— Справді все, окрім своєї подорожі назад із столиці.

— Себто, простовання по етапах. Я так і думав, бо й чимало таки доклав праці, доки випитав у його деякі подробиці цієї, можна мовити, мальовничої подорожі.

І Іван Максимович осміхнувся на своє гостре слово.

— Дак я почну вам саме від подорожі. «Вже вечірній сонця промінь позолотив величнє та широке ложе річки Луги (так почав читати Йван Максимович), і коли ми перейшли довгий, безкраїй і ріжними вавилонами на палях збудований міст через Лугу, що ледві визирала з очерету, то Феб світлодайний уже сховався за обрієм у обійми Тетиди[70]). А що в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, то ми ще завидна вступили в місто Лугу. Нас, звичайно, відвели в тюрягу . . .» — Але ж тут, знаєте, картина нецікава, — казав Іван Максимович,

— через те я її не описую. На мою думку, белетристика не повинна торкатись до картин брудних, хоч це тепер, на превеликий жаль, річ звичайна. Але я все-таки тримаюся клясичного стилю, та й де вже нам, старим, переробляти себе! . . .

— Дак от вони — я вам оповідатиму самі події, а щодо поезії, то вже прочитано — . . . дак от вони другого дня випросили в етапного командира дозвіл, бо в їх була «днівка»[71]), а до того день святочний . . . випросили дозвіл (звичайно, давши йому частину заробітку) пройтися вулицями зі струментами й дати кілька концертів. Вигадка їх — хоч місто Луга, можна мовити, «нарочито» невелике —, досягла повного успіху, так що, не дивлячись на те, що вони виділили чималу частку командирові етапу, їм стало грошей до самого Порхова. Біля Порхова я описую (з його оповідання) довгу, тонку повищеність на подобу цикльопічного валу, по якому тягнеться почтовий шлях майже до Порхова, потім самий Порхів та величню Шелоню: на її лівому березі стоять стародавні руїни замку. На своє щастя, прийшли вони до Порхова саме на Зелені Святки. Другого ж дня пішли по вулицях з музикою, і в Лузі це робили. Та Порхів — не Луга: тут їх закидали гривениками[72]). Один

приказчик фабрики мила якогось Жукова разом викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже наймали на кожному етапі конячку з возом для своїх струментів аж до Великих Лук, а звідси в їх була вже і своя конячка, непоказна, правда, та все ж своя. Вони наближались до країни, що раз-у-раз голодує, себто, до Білої Руси, через те, окрім струментів, везли за ними й добрий запас печеного хліба. Сумні картини доводилось йому бачити в цій убогій країні. Знаєте, голод, злидарство,, розпуста і скорботні сопутники її — все оце описую я в тоні навчання. От, наприклад, коли вони проходили, здається, через Усвяти, дак, замісць арештантам подати милостиню, натовп хлопців із товстими дрючками кинувсь на арештантів і почав просити хліба, а як побачили, що їм давали хліба, за хлопцями кинулись і дорослі, і старі. Голод не зна сорому. Пройшовши країну горя та плачу, вони прийшли, нарешті, на нашу любу Вкраїну, а потім і в нашу скромну Прилуку. Ввечері вже пили ми чай з нашим любим музикою й по-приятельськи балакали в оцій самій альтанці. А тепер я вам ось що скажу. Вибачайте мені; я людина, знаєте, на службі . . .

— Будьте ласкаві, робіть, як вам краще! — відповів я.

— Я от що зроблю, — казав він. — Я піду не на довго до школи, а ви тимчасом читайте мій рукопис. Тут ви стрінете декілька ориґінальних листів Тараса Федоровича, де він малює переважно становище своєї душі та инші домашні обставини. Та знаєте ще що. Я забіжу на станцію та скажу, щоб принесли сюди ваші пакунки, і ми з вами так і проночуємо до неділі, а в неділю вкупі на хутір. Bene? — додав він, стискаючи мою руку.

— Benissime, — відповів я, й ми розійшлись.

*   *
*

Рукопис, по правді кажу, лякав мене, за те листи, що містилися в нім, надто мене цікавили, а через те я й узявся до нього. Листи повклеювано в рукопис, а через те мені не трудно було їх знайти. І перший лист був такого змісту:

«Я обіцяв Вам, Незабутній мій Іване Максимовичу, сповіщати Вас инколи і про себе самого, і про те, що мене оточає. І от уже незабаром настане третій рік, як я лежу в ногах мого нового пана, а тільки тепер згадав про обіцянку, що дав Вам. Моє горе таке, що само себе годує й не любить роз-

ваги. Простіть мене, ласкавий Іване Максимовичу, за таке слово, та що діяти? — це правда. Тепер мені краще, настільки краще, що мені можна балакати з Вами. Що це Ви до нас ніколи й не зазирнете? От би набалакались! Приїздіть лишень та й Дружину Вашу привезіть. У нас 23. квітня свято. Ви ж бо попереду так любили гулянки! Дякуючи тій любові, я й спізнався і з антикварієм, пам'ятаєте? Де то він тепер, бідолаха! Напишіть до мене, коли одержите про його яку звістку. Учора повернувся з хутора, гостював там аж три дні, зрештою, я там ніколи менше двох днів не гостюю. Оце моє однеєдине щастя! І, по правді, велике щастя! Від створіння всесвіта, я певен, ні одному бідоласі не доводилось так загоювати свої сердешні болячки, як я їх загоюю між оцими щирими людьми. А Наталя так мене полюбила, що, коли я виїжджу, вона гірко ридає. І що то за дівчина, що за чудова дівчина! В такому зрості (їй чотирнацятий рік) скілько глибокого чуття й недитячого розуму! Вона закохалася в музиці, та так закохалася, що цілісінькі дні сидить за фортеп'яном. І, уявіть собі, вона й досі не відає, що вона — сиротина. Правда, при Маріяні Якимівні трудно про це й довідатись їй, бо вона для неї більше, як рідна мати. За те ж і Наталя

віддячує їй найщирішою любов'ю дитини. А Антін Карлович просто не тямить, де й посадовити свою Наталю. Уявіть собі, він задля неї цілий день не виходить зі своєї лябораторії, аби ввечері потішити Наталю якоюсь там надзвичайною играшкою. Я Вам оповідаю те, що Ви самі недавно бачили. Мені казали, що Ви самі недавно з Дружиною Своєю гостювали в них. Яка шкода, що я не знав, а то б набезпечно був одпросився. Чудне, одначе, психольоґічне завдання! Наприклад, Ліза, як дві краплі води, похожа на Наталю, й я її що-дня бачу, та не можу любуватися з неї так, як любуюся з Наталі. Вона, здається, надто жвава, більш похожа на хлопця, ні до чого не горнеться, вчиться без охоти й музики не любить. Що це значить? Їх дитячий вік був зовсім однаковий, а тепер така ріжниця! Як вам відомо, m-lle Адольфіні того ж року відмовив Кленівський. І знаєте за що? Гидкий ласощохлист! Він не мав сили звести її до погибелі тай вигнав із дому, назвавши при всіх розпусницею. Господь відає, де вона тепер? Добра, непорочна людина! Ви знаєте, що, дякуючи їй, я розумію французьку мову й тепер тілько довідався про справжню її ціну. В нашій бібліотеці сливе самі французькі книжки, хоч, по правді кажучи, переважно романи, та все ж краще

це, як нічого. Так! M-lle Адольфіна була конечно потрібна для Лізи. Безталанна дитина! Чого вона навчиться, що достане гарного від своєї виховниці — темної, старої, гидкої дівки? (Це — вельмишановна сеструня п. Кленівського.) Вона відділила її від товариства пансіонерок і перевела до себе, — і все оце, я певен, на приказ братіка. Огидливі люде! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Кленівський пише, щоб цього року сподівались його зза границі. Він іще торік виїхав брати купелі через якусь застарілу хоробу. А знаєте лишень що! Приїздіть 26. серпня на хутір. Ви знаєте — тоді Наталя йменинниця . . . Запевняю Вас, буде весело. Приїздіть, хай хоч подивлюсь на Вас. На цей день я зберу кілька квартетів, себто, я з товаришами моєї мандрівки. Тільки не пробалакайтесь, коли приїдете попереду нас. Я хочу вчинити це як сюрприс. Антін Карлович готує для неї ще ілюмінацію та растру з її вензелем[73]). Растру поставлять поміж кущами, а за растрою примоститься наш квартет. Не правда, добре вигадано? Ще я виготовив для Наталі сюрприс, не знаю тільки, чи вподобається їй. За ноти я не боюсь: ноти я просто друкую, а от фронтопис мене турбує. Бачите бо, я переписав на веліновому папері, як умів, серенаду Шубертову[74]) й оздобив

заголовний аркуш власними творами; я їх, правду кажучи, списав з якогось нікчемного романсу, та це нічого.

Приїздіть 26. серпня, ради Бога, приїздіть! Та тільки набезпечно вкупі з Дружиною.»

* *
*

Ледви скінчив я цього третього листа, як увіходить до мене, засапавшись, Іван Максимович.

— Хай йому . . . так утомився! Майже цілу дорогу біг: боюсь, чи не занудьгували ви. Е, та ви читаєте, прочитуєте! А що, яково, га? По-старечи, правда? Складня, складня головна річ, а инше само собою прийде. Чи не так?

— Складня в вас чудова!

— За стара вже трохи, чи що? Ми й самі вже старі, не так хиба?

Я хитнув головою на знак, що згоджуюсь, а він, глянувши на рукопис, мовив:

— Дак ви пак на тому листі зупинились? . . . Читайте, читайте далі.

— Та я вже скінчив листа.

— Скінчили? — і, трохи помовчавши, мовив: — Еге, воно кінчається запросинами мене на йменини Наталії з моєю незабутньою!

І він замовк і одвернувся.

— Музика . . . ілюмінація . . . Наталя! — приходячи до себе, говорив він повагом. — Еге, прегарно, врочисто, гарно було. Ні, ми краще прочитаємо: ця гулянка в мене врочистим стилем описана.

— Братіку! Будьте ласкаві — до обіду! — почувся голос сестриці.

— А й, справді, ходім краще пообідаємо, а вже потім прийдемо тай прочитаємо.

І ми пішли обідати. Не скажу, чи то такий апетит, чи щире вітання, чи, може, попросту борщ із сухими карасями (його так ґеніяльно варять мої земляки), не скажу, що саме спричинилось, — знаю тільки, що я наївся аж надто, та ще й добре заснув по обіді. Пакунки мої принесено з почтової станції, й я оселився до неділі в альтанці привітного господаря. За час його небутности прочитував простосердечні листи мого музики непорочного.

Другий лист, який додаю тут, був писаний більш як через два роки після першого.

«Шановний Добродію, Іване Максимовичу!

В останньому свойому листі Ви знову просите, щоб я записав із уст нашого народу все, як Ви кажете, що доторкається його фільософії, поезії та історії. Дякую Вам, що нагадуєте мені про це. Це значить, що Ваше

горе на-половину поменшало, коли Ви, нарешті, згадали й нашого антикварія й мене, Вашого друга щирого. Антикварія нашого й я добре пам'ятаю, тільки Бог його відає, де він тепер перебуває, а я для його, чи, однаково, для Вас записав цими днями чудову пісню.

Йду оце я що-найбільшою вулицею по селу і, по правді кажучи, йду до корчми, щоб посидіти з добрими людьми на призьбі: чи не почую часом чого путящого? Дак ото йду й бачу — посеред самої вулиці теліпається п'яна баба, і, видно, небідна. Йде й на все горло виспівує, поглядаючи на хати:

«Упилася я,
Не за ваше я:
В мене курка неслася —
Я за яйця впилася! . . .»

Хиба ж оце не фільософія? Хиба ж оце не поезія? Мені хотілося зробити варіяції на цю тему — та ба! Музика не зможе виявити цього великого сарказму . . .

Ви тепер, як знати з Вашого листа, трохи заспокоїлися після Вашої згуби неоціненої. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та приїздіть у неділю на хутір. А я приїду туди з віольончелею й гратиму Вам цілий день і все саме Ваші кохані українські пісні.

Я, здається, ще не писав до Вас про віольончелю? Чудовий дивний струмент! І я не розумію, де він його добув за таку невеличку ціну! Торік наш Кленівський, уже видужавши, вернувся зза границі й, між иншими дивовижними играшками, привіз і віольончелю. Боже-світе! Що то за играшка! Тільки одній душі людській можна так плакати й так радіти, як співає та плаче цей дивовижний струмент!

Майстер, що зробив його, був ніхто инший, як сам Прометей[75]). Я спати лягаю й кладу його біля себе. Це моя коханка, моє життя, моє «я». І коли б я був двічі рабом, то за цей струмент я б запродав себе утретє. О, я зовсім тепер забув Серве. А як би Ви бачили, що діється з Наталею, коли я заграю на цьому божественному струменті! Вона умліває — й більш нічого.

А Маріяна Якимівна запевняє мене, що на скрипці я краще граю, ніж на віольончелі. Та це вона тільки так каже: вона сама байдужа, не може слухати віольончелі.

Розносився одначе я зі своєю віольончелею, наче дурень із писаною торбою, а про головне трохи не забув. Передчуття мої справдилися. Кленівський, що ледви ожив, уже залицяється до Лізи власною персоною.

Видима річ, пильнування любої сеструні не пішло марно! . . .

Ліза і знати нічого не хоче. Бігає по салях, б'є горщики з квітками, ламає дзиґлики — суща дитина! А дитині цій майже 17 років. Одне тілько мене розважає: коли не помиляюсь, мені здається, що коли Кленівському і пощастить, дак це йому недешево стане. Мені, принаймні, не доводилося ще зустрічати дівчину такого віку з такими пишними формами. Це справжня жінка! Сеструня Кленівського не зна, що й казати проти її вибриків. Що ж, як би хоч якунебудь освіту цій дівчині? Це була б суща Семіраміда або Клеопатра[76]). Сидять вони раз, місяць тому назад, усі троє за обідом мовчки й тільки позирають одне на одного зпід лоба. Страву давали тільки для форми, ніхто до неї й не доторкався. А я знечевля, стоячи за стільцем Лізи, почав приглядатись до лиця Кленівського. Руїна! Зовсім руїна! Він не старий іще, та випередив навіть спорохнілих. Одвислі губи, що ледви стуляються, на-пів розплющені безбарвні очі, жовто-зелене лице й до того сиве ріденьке волосся та глухота роблять із його щось огидливе, щось на слимака похоже.

Пообідали. Ліза, виходячи зза столу, заплакала і, звертаючись до пана Кленівського, мовила:

— Скажіть коней запрягти, а ні, то пішки піду до Антона Карловича.

,Буде лихо!' подумав я й не помилився. Через кілька днів челядь нишком загомоніла про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а ще через кілька днів почали балакати вже й про подробиці. Тим часом із Прилук приїхав адвокат пана Кленівського, І. П. Єрмолін, пробув у них два дні й виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж щось та значить.

Не минуло й місяця після цієї події, коли це сеструня Кленівського заметушилась, забігала, всю челядь заворохобила й загадала своїм благородним годованкам приготувати що-найкращу п'єсу на весілля.

,На весілля?' подумав я. ,Себто, між Лізою та Кленівським — це річ можлива.' Чудно! Я другого ж дня їздив на хутір і розказав про все, що бачив та чув. Антін Карлович мовив: ,добре', а Маріяна Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбулося тихо, гостей багато не зібралось; були тільки найближчі сусіди. В театрі теж не були. Хотіли були дати концерт, та теж відложили до завтрього. Минуло й завтра без усяких пригод, а після-завтра Кленівський звелів лаштувати екіпаж, людей та коней на подорож до Київа. Вся оця подія

здається Вам неймовірною, фантастичною, як і самому мені вона здалась. Та згадайте, що Ліза виросла під безпосереднім доглядом старої розпусної дівки . . . Згадайте оце, й незвичайний шлюб Лізи робиться найзвичайнішим. Сумно тільки дивитись на цю любу дівчину, так не по-людському морально зопсовану: в неї не знати й тіні тієї янгольської принадливости, що так личить її вікові. Виховниця одначе помилилася у своїх рахунках. Вона мала на меті попсувати Лізу так, щоб вона згодилась одружитися з її огидливим братіком, це їй пощастило. Але головна річ — їй остогид братік зі своїм самовольством, їй треба було знівечити цю владу, вона і знівечила: себто, вона зробила Лізу повною, незалежною дідичкою цілого маєтку, що належав раніш Кленівському. На те і приїздив адвокат із Прилуки. Річ у тім, що Ліза, зробившися дідичкою, не поділилася зі своєю вчителькою ні владою, ні добром, а зробила її в себе клюшницею.

Отак оборудувавши зі своєю любою виховницею, вона дала управителеві повну власть над господою й цілим маєтком, потім узяла свого спорохнявілого чоловіка та й поїхала до Києва, ніби-то лічитися мінеральними водами. В господі все було так, як і попереду. Господиня обіцяла провести зіму в

маєтках, а до зіми, таким робом, мені не було що робити в господі: і я, користуючися з цієї доброї нагоди, одпросився в управителя місяців на два в Д., себто, на хутір. І от уже третій день граю Моцартові сонати в хатці Маріяни Якимівни на своїй віольончелі.

Як мені тепло, як гарно з цими любими другами моїми! Наталя що-дня стає краща та миліша. Що за розумниця, що за скромниця!

Вона, знаєте, хоче бути зо мною на етикеті, поводитися, як личить дорослій дівчині, та ніяк не зможе: пишається, пишається, потім раптом схопить із мене бриля, побіжить та й сховається в кущах. Я шукаю її, а вона перебігає від куща до куща, поки втомиться, а потім піде скаржитись до Маріяни Якимівни, ніби я не даю їй спокою, ніби їй на мого солом'яного бриля не можна без реготу й дивитись. Люба, прекрасна дівчина! Дивлячись на неї, я почуваю себе иноді вищим над людину, такою щасливою без краю істотою, якою людина ніколи бути не може... Від деякого часу я помічаю, що вона починає задумуватись і майже плаче; як я граю її улюблену Шубертову серенаду.

Маріяна Якимівна каже, щоб Антін Карлович поїхав із Наталею на зіму до Київа. Та Антін Карлович уперто мовчить, тільки голо-

вою хитає. От якось Маріяна Якимівна мовила: ‚Ну, коли не до Києва, да хоч у Кленівку, до Лізи.‘ Та він так на неї подивився, що від того часу й не згадують про Лізу. Я зовсім розумію й виправдовую думку Маріяни Якимівни, та ніяк не зможу байдужно в'явити собі Наталю поміж чужими людьми; мені стає за неї страшно. Вона така жвава, перейнятлива, і вже їй сімнацять років. Великі небезпеки можуть спіткати її в будуччині.

От іще що мене чимало здивувало. Як я розповідав із подробицями про весілля Лізи, Наталя байдужно дослухала моє оповідання й промовила: ‚Безталанна вона,‘ — й залилася слізьми.

Невже вона в такому віці так глибоко заглянула і зрозуміла, де воно те щастя?

Я завтра поїду у Кленівку за партитурою Мендельсонового ‚Сна на Івана Купала‘. Наталя ще не чула її. Я положу для неї цю чудову симфонію на фортеп'ян та віольончелю. Приїздіть коли у свято, й Ви послухаєте; а тимчасом напишіть про Себе хоч два слова, з нашим пбсланим, напишіть хоч те тільки, що Ви одержали моє «посланіє».

Прихильний до Вас

Ваш

Музика.»

Од листа зосталось пів аркуша чистого паперу; на йому рукою Івана Максимовича додано було:

«29. червня, на Петра й Павла, їздив я в гості на хутір і гостював два дні з великою радістю. Віольончеля та фортеп'ян — це така божественна гармонія, що вік би слухав і не наслухався, особливо, коли вони удвох грають цю чудову серенаду. Про те я думаю, й не без основи, що, крім гармонії згуків, між ними існує найвища гармонія найніжніших почувань. Мені навіть про те сама Маріяна Якимівна натякнула, як вони грали серенаду. Вона звернулася до мене, показуючи очима на музиків і шепнула: ‚Чи не правда, парочка? Якої ви думки?' Певна річ, я хитнув головою, що згоджуюсь. По-друге, як ми гуляли в саду, і вони удвох ішли поперед нас та про щось тихо розмовляли, Антін Карлович, дивлячись на їх, промовив, наче сам до себе: ‚Що б там не було, а я добуду йому волю' . . . ‚Благородне чуття!' подумав я. Це значить, що людина стоїть вище понад усякі забобони . . . Час би всім так думати й почувати. Овва! Гордощі опанували нами. А які б вони були щасливі! Я б що-дня їздив на хутір, аби полюбуватись їх щастям. Я не бачу тут нічого неможливого: все залежатиме від

Антона Карловича, а сумніватися в щирому спочутті цієї благородної людини — те саме, що не вірити в Бога. Почекаємо! Побачимо!»

За листом слідує оповідання власного твору Івана Максимовича, де йдуть балачки в тому ж таки філянтропічному тоні, та тільки тут складня величня, оброблена, така складня, що я ледви-ледви прочитав пів аркуша. Сущий Марлінский. Земля йому пером!

* *
*

Перегорнувши кілька аркушів красномовного рукопису, знайшов я ще один лист музики, що був написаний через рік після попереднього. Лист починався так:

«Незабутній Іване Максимовичу!

Я такий щасливий, такий без краю щасливий, що ледви чи зможу писати до Вас, а писати треба, бо щастя задушить мене, коли я не висловлюся. Але відки ж Вам почати? Дайте опам'ятатися. Та почну від того, що торішньої осени повернувся з Київа Кленівський зовсім хорий і без дружини. Лисавета Федорівна покинула його в Київі на сестрицин догляд, а сама помандрувала з якимось гусаром на маневри до Возне-

сенська[77]), та й не верталась. Вже з загряниці (здається, з Відня) написала до управителя листа, аби той усю челядь та музиків пустив «на оброк»[78]) — хто бажає, а решту повернув до хліборобства, — щоб благородним вихованкам дав по тисячі карбованців та й теж пустив, а двірських дівчат щоб повіддавав заміж хоч би за салдатів, наділивши кожну по сотні карбованців на придане; панові Кленівському ж та сестрі його щоб видавав по сотні карбованців що-місяця, та й більш нічого! Шкода й заразом гидко було дивитись на того зніваченого розпусника, коли він дивився на те, як збиралися в дорогу його вихованки, а він не міг їх іспинити. Йому хотілося попрощатися зі своїми жертвами, й він плакав знесилений. Він пішов був до їх у «фліґель» попрощатися з ними, та вони замкнули в його перед носом двері. Гарна подяка! Лисавета Федорівна, може, й несвідомо, але зовсім справедливо й достойно скарала його. В душі я їй вдячний. За одну бідолашню Тарасевичівну слід би його зробити каторжником. Як коли совість його прокинеться, вона замордує його гірш усякого ката. Тільки я не йму віри, щоб у його зіпсованому серці була совість.

Орхестру нашу сливе всю пущено «на оброк», й вона помандрувала в Київ. Мене

обрали були за капельмайстра, та я наодруб одмовився й випросив собі в управителя місце лісника в Д. Служба ця саме прийшлася мені досмаку: вештаюся собі цілісенький день по гаю, наче роблю діло, а ввечері — на хутір. Віольончеля зосталася при мені. Слухачі мої — найщиріші слухачі, і я попросту раюю. Як би ще до цього колишня жвавість та безтурботність Наталі, так я був би зовсім щасливий. А то вона чогось така сумна ходить, що я не розумію, що й діяти.

Маріяна Якимівна теж наче змінилась, теж чогось задумується, иноді й сумує. Сам тільки Антін Карлович, як і попереду, мовчить та добросерно усміхається. Щодо мене, так вони всі, як і попереду, ласкаві, тільки ніби щось ховають.

Мене ж це мучить, і я иноді цілі дні ходжу по гаю та плачу, сам не знаю чого . . .

Назад тому кілька днів Антін Карлович їздив до нашого управителя й вернувся незвичайно веселий, такий веселий, що примусив мене з Наталею грати «Горлицю», а сам трохи не пішов у танець. Тим часом ні до кого ані слова, через що він так радіє . . .

Через тиждень після цієї радости Антін Карлович, не кажучи нікому ані слова, знов поїхав до управителя, а над вечір того ж таки дня прислав записку, щоб його не спо-

дівалися вечеряти, бо він із управителем поїхав у Полтаву. Ми, звичайно, здивувалися і хвилин із п'ять не могли промовити ані слова, тільки дивились одне на одного; нарешті, першою озвалась Маріяна Якимівна:

«Що ж оце він зо мною зробив? От уже трицять літ, слава Богові, ми з ним не розлучалися ані на день єдиний, а тут . . . узяв та й поїхав, хоч би ж був слово промовив. От до чого я дожила, безталанна!»

І, трохи помовчавши, вона тихо заплакала, Наталя теж, і, взявшися за руки, обидві вони пішли до покоїв.

Я, наче вкопаний, лишився на місці й довго б так простояв, як би Наталя не покликала мене до покоїв.

Після довгих розмов та гадок, на що, та по що, можна мовити, крадькома поїхав Антін Карлович у Полтаву, я наважився зараз же поїхати у Кленівку, щоб довідатись добре про все на місці. А щоб їм не було страшно без чоловіка, я сходив до млина й попросив старого мірошника на хутір як сторожа та оповідача. (Наталя дуже любила слухати його старі казки та приказки.) До досвіта вернувся я на хутір з Кленівки, ні про що не довідавшись. Конторські писарі, користуючися з відсутности управителя, понапивались горілки, й на моє питання відповідали:

«Виїхали в Полтаву!» та й більш нічого. Наталя заснула, а Маріяна Якимівна ждала мого повороту біля садових воріт і, заздрівши мене, підбігла до мене з питанням: «Що?» Я, хоч і гірко мені було, відповів їй, що у Кленівці ніхто нічого не відає.

«Ходіть же в його хату та відпочиньте з дороги», — мовила вона до мене й, затуливши руками своє обличчя, так пішла до будинку.

‚Бідолашня молодице!‘ подумав я, дивлячись їй у слід. ‚Невже так міцно здружилася ти з ним, що не можна тобі й одного дня прожити без його? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок мають право завидувати тобі. А тобі ще більше, щасливий діду, мусять завидувати чоловіки-бідолахи!‘

Минув день, другий, нарешті, і третій, а про Антона Карловича ані слуху, ні духу. На хуторі все так затихло й занудилось, що я боявся й подумати про му́зику.

Маріяна Якимівна всі дні ходила взад та вперед однією доріжкою й тільки мовчки зітхала, а за нею й Наталя . . .

Здавалось, що ми вже на віки попрощалися з нашим Антоном Карловичем. Удень Маріяна Якимівна часто заходила в його хатку, чого раніш ніколи не було, змітала хусткою порох із електричної машини та

инших річей, сідала на кушетку і плакала, одне слово, вона скидалася на найніжнішу коханку. За ті дні я тільки й чув від неї, та й то вона говорила, наче сама до себе:

«Ну, чи чувано ж у світі таке лихо? Поїхати так далеко й не промовити до жінки ані слова? Ой, я безталанна!»

Нешвидко минали дні, а вечорі тяглися аж надто, і 26. серпня швидко наближався. Попереду я думав про сюрпризи для Наталі, та після цього випадку я так збентежився, що зовсім про все забув.

Ще раз їздив я у Кленівку і хотів був поїхати аж у Прилуку до повіренного Лисавети Федорівни, та мені сказали у Кленівці, що й він поїхав укупі з ними.

От уже й 25. серпня, а на хуторі наче нічого й не бувало: аніякого руху; про завтрішнє свято нема і згадки.

Я згадав про місячну троянду в Д. в оранжерії, яку я вже давно випросив у садівника на день Наталиного янгола, і, ні до кого не промовивши слова, пішки почимчикував я в Д. Вертався я з квіткою на хутір уже ввечері. І уявіть собі мої радощі: Антін Карлович сидів за столом поміж Маріяною Якимівною та Наталею і, своїм звичаєм, усміхався, п'ючи чай.

«А, й ви прийшли!» — мовив він, побачивши мене. — «Сідайте лишень, я вам розповім, що бачив я в Полтаві.»

Я сів — і кілька хвилин тяглось мовчання.

«Ну, кажи, ледащо,» — промовила Маріяна Якимівна, — «що ти бачив у своїй нудній Полтаві.»

«А що я там бачив? Грязюка та й більш нічого!»

«А що ж ти там мав робити стілько часу?»

«Теж нічого!»

«На віщо ж ти їздив туди, вітрогоне ти старий?»

«Так, прогулятися!»

«Так, прогулятися? Чи чуєте, люде добрі: так, прогулятися! Ах, ти сива, стара голово! І це тобі не сором так мордувати мене на старість?»

І Маріяна Якимівна поцілувала його так ніжно, так просто, сердешно, як цілує найніжніша мати свою любу дитину.

Вечір минув тихо та весело.

Другого дня всі прокинулися рано, а Антін Карлович раніш за всіх. Розбудивши мене, він мовив:

«А що, чи приготували ви що для іменниці?»

«Приготував,» — відповів я.

«Ну, дак уставайте лишень, убірайтеся, та підемо поздоровляти: вона вже бігає по саду.»

Я вимився на швидку руку, вбрався і, взявши свою троянду, пішов до будинку слідком за Антоном Карловичем. Наталя, побачивши нас, побігла до покоїв. Ми ввійшли слідком за нею, а вона вже сиділа за чайним столом, наче нічого не відаючи, біля Маріяни Якимівни і просила сухаря до чаю.

Я поздоровив її й підніс свій скромний дарунок. Антін Карлович теж поздоровив і, витягши з бокової кишені на-четверо зложений папір, подав його Наталі, промовивши:

«Оце тобі гостинець із Полтави!»

Промовивши це, він, усміхаючись, сів біля неї. Наталя довго мовчки читала той папір і, не дочитавши, упустила його з рук і кинулась, плачучи, обнімати та цілувати Антона Карловича, а ми з Маріяною Якимівною, дивуючись, поглядали одне на одного. Нарешті, я підняв папір, подивився на його, — то була моя «отпускная»[79]) . . .

Все, що казав би я Вам про свої почуття в цю величну хвилину, все б оце і трохи не було похоже на те, що я почував.

«Віольончеля теж наша!» — мовив, усміхаючись, Антін Карлович.

Я впав перед ним навколішки й цілував його руки, обливаючися сльозами.

«Ну, Наталко, тепер твоя черга, кажи!» — мовив Антін Карлович, звертаючись до Наталі. — «Візьми оцей папір та віддай нашому другові і скажи: ‚Оце тобі моє придане‘. А ми з Маріяною Якимівною скажемо: ‚Боже вас благослови!‘»

Всі четверо кинулись ми одне до другого й облилися слізьми.

І от більше тижня, як моє щастя не дає мені спати. І знаєте, хто все оце вчинив? Наталя моя люба, моя неоцінена Наталя! Вона зреклася знатних та багатих, а обрала мене, кріпака-музику . . . і, признавшись по правді своїм щирим добродіям, просила їх діяти з нею, що хочуть. А добрий, мовчазний Антін Карлович, недовго думаючи й не кажучи нікому ні слова, зробив по свойому за одним заходом: він заплатив за мою волю з віольончелею 2500 карбованців. Як би Кленівський був моїм паном, цього б ніколи не сталося! Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й не сниться, що ти невинна причина мого теперішнього раювання . . .

Саме тепер Антін Карлович заходиться, аби віддати мене до канцелярії маршалка дворянства — це вже я й сам не знаю на що, — а коли це станеться, тоді ми з Вами ба-

читимемось, принаймні, тричі на тиждень. А поки що, приїздіть у неділю на хутір і полюбуйте з людей, зовсім щасливих.

Прихильний до Вас

Музика.»

*   *
*

Дочитавши цього листа, що написало його саме щастя, мене огорнула якась хоровита задума. Боже-світе! Невже то були заздрощі? Ні, я не завидував нікому у світі! То було гірке, невиразно гірке почуття самотности. Я трохи не заплакав із нутрішнього болю.

Тим часом, коли я зібрався рюмсати, увійшов до мене Іван Максимович і спитав:

— А що, чи далеко вже прочитали моє немудре оповідання?

— Все прочитав, — відповів я.

— Й опис весілля?

— Ні, не читав.

— То прочитайте, конче прочитайте, бо я, можна мовити, найбільше сподіваюсь на ефект цього величнього малюнку.

— А скажіть, Іване Максимовичу, а старі ще живі?

— Здоровісінькі, а про щастя нема чого й казати! А як би ви бачили, що то за внуку дав їм Бог! Сущий янгол божий!

Я знов задумався.

— А знаєте лишень що, Іване Максимовичу? — спитав я його через хвилину.

— А що?

— Пустіть мене завтра самого на хутір, а ви в неділю приїздіть.

— Ні за що! А коли вже вам так захотілося, дак і я з вами завтра поїду. Та чого це вам так раптом? . . .

— Така вже в мене вдача: я дуже люблю дивитись на щасливих людей; і, на мою думку, нема нічого кращого, любішого, як постать щасливої людини.

— Це суща правда.

Другого дня ми були на хуторі, і я бачив і був щасливий щастям цих простосердних, щирих людей. Бачив і свідчу правду цього небріхливого оповідання.

13. січня, року божого 1857.

---

[1]) *Густинський манастир* — у прилуцькому повіті полтавської ґубернії, заснований 1600. р., відіграв досить важну ролю в українській історії; в р. 1799. його закрито, а в 1843. р. відновлено, але значіння від того часу вже він не мав.

[2]) *Удай* — притока Дніпра з лівого боку

[3]) *Сан-Клєрвське абацтво* (абат — італ. слово, утворене з сирійського авва = батько — игумен, наставник манастира) в департаменті Об (Aube) у Франції, славний колись манастир, заснований св. Бернгардом (1115) і піддержуваний французькими вельможами й портуґальськими королями. Манастир славився чудовими будівлями, головно, маєстатичною церквою. Після французької революції перемінено манастир на тюрму.

[4]) Титарь — ктитор (гр.), основник

[5]) *Вальтер Скот* (1771—1831) — великий анґлійський поет (перший писав поетичні повісти, т. зв. поеми) і повістяр (історичні повісти).

[6]) Археоґрафічну Комісію в Київі — то вона й вислала була Шевченка на змальовування пам'ятників старовини — покликано в життя 1843. р. Вона повидавала велику силу матеріялів із історії України й має великі заслуги для української науки.

[7]) *Микола Репнін* (1778—1845) був від 1816. до 1835. р. воєнним ґубернатором України, опісля жив на Полтавщині; з його донькою Варварою був Шевченко великий приятель.

[8]) *Ярема Корибут-Вишневецький* (1612—1651) — зроду Українець і православний, вихований у єзуїтській колеґії, був великим ворогом України, воював із Хмельницьким і в тій війні виявив велику жорстокість і ненависть до всього, що православне. Вишневецькі мали великі маєтки на Лівобережжі, майже ціла Полтавщина до них належала. Їх резиденцією були Лубні.

[9]) *В. Штернберґ* (1818—1845) — маляр, ученик Брюлова, приятель Шевченка (жили разом на одній кватирі в Петербурзі).

[10]) Бельведер — італійське слово, означало колись: гарний вид; тепер розуміємо під ним будинок, виключно на те поставлений, щоб із нього любуватися, або невеличку башту, поставлену над покрівлею палати, щоб із неї дивитися на гарне довкілля. В такому значінню вжито цього слова в «Музиці».

[11]) *Амазонки* — грецьке слово, себто — безгрудні; назва від того, що наче б то колись існував народ зі самих жінок, які займалися воєнним ремеством, а щоб груди на заваджали держати лука, то праву з них вирізували. Звідсіля тепер звуть амазонками й амазонами джиґунистих дівчат та хлопців, що хотять наче б то завоювати одні одним серця.

[12]) холостий — нежонатий; фліґель — крило дому, побічний будинок, офіцина, словом — окремий будиночок для парубків

[13]) *П. Верґілій Маро* — латинський поет із I. в. по Хр., автор «Енеїди»; тут — провідник; це взято в «Божої Комедії» італійського поета Данта, де Вірґілій теж являється провідником Данта по пеклі.

[14]) Про чудовний образ иржавецької Божої Матері — вона наче б то плаче за колишньою славою України — написав Шевченко поему «Иржавець», про нього згадує і в поемі: «Великий Льох». Иржавець — село у прилуцькому повіті.

[15]) *Зорянка* — московський маляр.

[16]) себто: похвали (патенту на знавця), що добре розбірається в малярстві

[17]) «*Вільгельм Тель*» — відома опера (найкраща) італійського композитора *Джакіна Россіні* (1792—1868); опера ця дуже драматична, чудово відповідає самому сюжетові, переказові про мистецького стрільця, що влучає яблуко на голові власної дитини.

[18]) *Тегеран* — головне місто Персії; *Персеполіс* — колишня столиця тої країни, з неї тепер тільки руїни; місто лежало на півдні Персії, в теперішній провінції Фарсістан (колишня: Персида). Барони *Боде* — з французького роду, та після французької революції пере-

бралися до Росії, приняли рос. підданство й одержали великі маєтки.

[19]) *Фреґат* — човен із вітрилами; на всіх трох маштах вітрила прості.

[20]) *Амфітріон* — багатий чоловік, що любить гостити в себе багацько людей (назва взята з комедії французського поета Молієра під тим самим заголовком; у II. акті, 5 ява, 8. рядок — дається там іще пояснення Амфітріона.

[21]) ми йдемо очевидячки вперед —

[22]) ґрос-фатер — старовинний німецький танець, його танцювали співаючи (його назва від перших двох слів пісні); в пісні дві мельодії: одна на $^3/_4$ (повільна), друга на $^2/_4$.

[23]) *Онор Бальзак* (1799—1850) — славний французький повістяр — батько реалістичної школи у французькому письменстві; його повісти виявляють вірний образ життя сучасного йому французького громадянства. Своїми подробицями й описами як-найбільших дрібниць нагадує його потрохи наш Нечуй-Левицький.

[24]) *Ганс Гольбайн* (1497—1543) — один із найбільших німецьких артистів, маляр і рисівник. Рисунок «Танець смерти», на якому поміщено 58 осіб, відноситься до р. 1526. Відомі його портрети й малюнки мадон.

[25]) *Антіон* — узятий із псевдоклясичних комедій, виявляє зі себе цікавого підслухача.

[26]) вершки — солодка сметанка

[27]) *Проспер* — щасливець, назва із французьких комедій.

[28]) *Людвіґ Шпор* (1784—1859) — відомий німецький скрипак і композитор — написав школу на скрипку й кілька опер; був директором театру у Франкфурті над Майном.

[29]) *Ф. Мендельсон-Бартольді* (1809—1847) — визначний німецький композитор (з жидівського роду) і диriґент, автор багатьох сонат і концертів, написав музику до творів Софокля (хори).

[30]) *Адрієн Серве* (1807—1866) — славний віольончеліст, був професором бріссельської консерваторії й писав

дещо на віольончелю; зі своїми концертами їздив по Льондоні та Парижі, і в 1839 р. відвідав і Петербург. У Росії бував і пізніще в 1841., 1843., і в 60-роках XIX. ст.

[31]) *Карль Марія Вебер* (1789—1826) — славний німецький композитор, який повів німецьку музику на німецький національний шлях і німецьку мельодію довів до великого артизму. Його опери: «Вільний стрілець» (Freischütz), «Оберон», «Преціоза» (до слів Вольфа), «Евріянта» — й досі тішаться великим успіхом. Цікаво, що в його операх не все ще — спів, є ще й звичайні розмови, як ось ув оперетках тепер.

[32]) Мінезінґери — середненімецькі народні співці, що вихвалювали у своїх піснях любов.

[33]) Каватіна (іт.) — солььва пісня з опери; *«Норма»* — відома опера італійського композитора *Вінченца Белліні* (1802—1835), перший раз її виставлено 1831. р.

[34]) *Фр. Шопен* (1809—1849) — славний польський композитор і п'яніст; музика його легка, повна таємности й сердешности; передусім славляться його відомі мазурки.

[35]) *Орфей* — мітольоґічний грецький музика; про його ліру розповідали, що її звуки потягали звірів за собою, та каміння навіть від них порушувалося.

[36]) *Михайло І. Ґлінка* (1804—1857) — один із найліпших московських композиторів (з роду Білорус), автор відомих опер: «Руслан і Людміла», «Життя за царя», романсів і церковних пісень.

[37]) Ферма — більше хазяйство, щось наче наші хутори.

[38]) Луб'яний — із луб'я, з лика; тут — паршивенький, простакуватий, ординарний малюнок

[39]) Гривня (мідна) — 3 копійки; через те семигривеник — 20 копійок

[40]) Алембік — скляний куб для дестильовання води, чи иньчої рідини; реторта — апарат теж для дестиляції: це звичайно округлява посудина з широкою вигнутою шийкою.

[41]) старі гроші, монети

[42]) *Іван Золотаренко* — наказний гетьман, один із діяльніщих помішників Б. Хмельницького; в 1654. р.

і 1655. р. розбив Поляків, убитий 1656. р. підчас облоги Старого Бихова на Білій Русі.

[43]) Кияхом звуть у нас китяг кукурудзи (пшенички) або проса; та ще є ростина, що зветься киях.

[44]) Винниця — ґуральня.

[45]) Смольний Інститут — виховничий заклад для дівчат із привілейованих кляс (доньок ґенералів, дворян, старших офіцерів) у Петербурзі.

[46]) себто, виголосила

[47]) *Людвіґ Бетговен* — найбільший композитор XIX. в. (1770—1827), Німець, автор славних сонат, урочистої служби (missa solemnis), опери «Фіделіо», музики до творів Шіллєра, Ґете й т. д.

[48]) *Й. Х. Моцарт* (1756—1791) — славний німецький композитор, автор багатьох опер (першу написав, маючи 12 років), сонат (45), симфоній (49), духовних творів (служб, ораторій — усіх 68) і т. д. Всіх творів Моцарта нараховують 625.

[49]) Питун — глиняна посудина до пиття води.

[50]) властиво всього 12, бо Шевченко був у тих околицях 1845. року

[51]) Каланча (моск.) — башта, з якої сторожать

[52]) *Автомедон* — у грецьких переказах про троянську війну (Іліяда) візник грецького героя Ахілля; тут — провідник

[53]) Г. це — *Галаган Гнат*, що за зраду Мазепи дослужився дворянства († 1748); то він увів московське військо на Січ (1708. р.).

[54]) *Марлінскій* — це псевдонім московського письменника *А. А. Бестужева* (1797—1837), відомого декабриста. Писав повісти і критичні замітки, славився свого часу «Пушкіном прози» хоч мова в нього була дуже вишукана, напушена, мала багацько реторичних прикрас, була повна всяких порівнянь і т. д. Як дивився на нього Шевченко — пізнати з повісти.

[55]) *Мікель Анджельо Буонаротті* (1475—1564) славний італійський маляр, різьбар і архітект; він ізбудував церкву св. Петра в Римі. Із його статуй — найважніщий Мойсей, із малюнків — Страшний Суд.

[56]) Посада — відділ, місце.

[57]) палата хорих у шпиталі — кімната

[58]) Одаліска — рабиня-красуня (тур.), любовниця в турецькому гаремі.

[59]) у Галичині кажуть: залізком прасувала, у Наддніпрянщині часто: «утюжила» (утюг — праска)

[60]) вершок — 16. частина російськога аршина (ліктя)

[61]) *Ф. Ліст* (1811—1886) — славний п'яніст-віртуоз, капельмайстер, композитор і музичний письменник. Писав симфонії, рапсодії, ораторії, славні й відомі його етюди; він обїхав цілу Европу зі своїми концертами, не минаючи й Росії (він загалом любив московських композиторів); для нас цікавий тим, що написав на основі поеми Вольтера фантазію: «Мазепа».

[62]) *А. П. Сумароков* (1718—1777) — московський поет і драматурґ, основник московського театру в Петербурзі — одна з його драм, це: «Синевс і Трувор», про князів, що нібито мали дати державну орґанізацію давній Русі. *С. І. Вісковатов* (1786—1831) — теж московський драматурґ, писав і вірші; одна з його драм — це Гамлєт (Сумароков теж написав «Гамлєта») — перерібка Шекспіра. Обидва вони наслідували французьких псевдоклясичних письменників, і на свій час мали в Росії велике значіння.

[63]) Коповик — 50 копійок.

[64]) Богемою звуть звичайно артистичну бідноту (назва пішла від того, що письменник Мірже, Француз, назвав раз таким ім'ям студентів із Латинської Ділянки Парижа); богема — французьке слово, значить: циганщина, але ж тут під Богемцями треба розуміти Чехів, бо ж їх тоді багато мандрувало по світі, заробляючи собі гранням на життя.

[65]) *Бернгард Ромберґ* (1770—1841) — визначний віольончеліст, уважається основником школи віольончелістів у Німеччині — був професором паризької консерваторії, довгий час був у Росії; важні його концерти на віольончелю.

[66]) *Анрі Вієтан* (1820—1881) — славний бельґійський скрипак (як мав 8 років, давав уже концерти), обїхав

майже цілу Европу з концертами (в Росії був двічі), написав багацько творів на скрипку.

[67]) *Й. Гайдн* — славний композитор (1732—1809). писав симфонії, ораторії, сонати, опери — всіх творів до 800.

[68]) *Ґраф Вєльгорский* — царський камергер; про нього згадує Шевченко в «Артисті»

[69]) За панщини кріпаків усе відсилали з арештантами (колодниками); вони й сиділи доти в тюрмі, доки пан було за ними не пошле кого, або не опімнеться. Рогатка — застава (царина) в дорозі.

[70]) *Тетида* — у старовинних Греків морська німфа, мати Ахілля, троянського героя; це місце стілько значить, що сонце (світлодайний) ховалося в море й заходило.

[71]) Днівка (дньовка) — день для відпочинку.

[72]) Гривеник — 10 копійок.

[73]) Растра — прилад до рисовання нот; нзель — сплїт буквів ув один образ (звичайно початкових буквів якогось ім'я).

[74]) *Фр. Шуберт* (1797—1828) — дуже визначний німецький композитор, автор мельодійних і настроєвих пісень; писав і опери, але вони не мають такого значіння, як пісні. Серенада — пісня, яку співають комусь увечір, щоб добре йому спалося.

[75]) *Прометей* — грецький пів-бог; за нього оповідали, що він од богів викрав вогонь і дав людям — за те його боги покарали, прикувавши до скелі, й орел мав йому викльовувати ребра.

[76]) *Семіраміда* — асирійська цариця, *Клєопатра* — єгипетська; одна і друга славилася великою красою, але ж і жіночими примхами та жорстокістю.

[77]) *Вознесенськ* — місто в Херсонщині, ялисаветського повіту.

[78]) «на оброк» — себто, на відробіток, щоби платили чинш

[79]) отпускная — грамота на звільнення з кріпацтва